

„ELŐBB APÁD ANYÁDNÁL”

NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ ÉS NEMI SZEREPEK

Adalékok a társadalmi nemi szerepek elsajátításához

magyar és spanyol

közmondások történeti vizsgálata alapján

ELŐSZÓ

„...nem szabad engednünk annak a kísértésnek, hogy a sokféle kultúrát részleteiben, mintegy darabkái szerint tanulmányozzuk, mert a sokféleség nem annyira a különféle csoportok elkülönülésén, mint inkább a köztük fennálló kapcsolaton nyugszik.”

*Claude Lévi-Strauss*¹

A dolgozat célja a nyelvi jel mögött meghúzódó magatartásformák megismerése, és megfordítva: a verbális eszközök szerepének feltárása a viselkedés- és gondolkodásformák kialakításában és reprodukálásában. A vizsgált korszak és helyszín a középkori és kora újkori Európa, mivel ebben a korban a nyelvi jelek kiválasztott osztálya, azaz a közmondások és szólások a társadalom egészében meghatározó szerepet töltött be.

Tekintve, hogy a nyelvet használó a nyelvi jelhez mindig a saját korából és társadalmi helyzetéből adódó gondolati tartalmat rendeli, ezért a vizsgált kor uralkodó eszméinek, értékeinek, szimbólumainak körülhatárolását kell megkísérlnem ahhoz, hogy sikerüljön elkerülni a jelen gondolati háttérének visszavetítését.

A középkori és kora újkori Európa hétköznapi kultúrájának és művelődésének a proverbiumokkal való összevetése, másképpen közelítve: a proverbiumokban kifejeződő értékrend elhelyezése a kor társadalmának egészében egyrészt rávilágít arra a tényre, hogy „a nép bölcsességeként” számontartott, a parasztsággal mint társadalmi osztállyal összekapcsolt proverbiumoknak a szerepe csak bizonyos korokban és meghatározott feltételek között korlátozódik egyetlen társadalmi rétegre. Másfelől azt is szeretném bizonyítani, hogy szerepe sem merül ki csupán a kifejezőmód színesítésében; a szólások nem egyszerűen „nyelvünk virágai”, - bár gyakori képszerűségük révén stilisztikai eszközök is -, hanem a vizsgált történelmi korban alapvetően a közösségbe való beilleszkedést szolgáló, a társadalmi normákat közvetítő, integráló szabályrendszerként működtek.

Harmadsorban, ugyancsak a dolgozat célja, hogy a mindezidáig elsősorban a kontinens legfejlettebb részére, főleg Nyugat-Európára koncentráló hasonló

---

¹ 1999: 17.

jellegű kutatások területét kiterjessze a „végekre”, az Ibér-félszigetre és Magyarországra, illetve a már létező eredményeket összekapcsolja, és így adalékokkal szolgáljon Európa kulturális földrajzának megrajzolásához.

A kitűzött célok megvalósítása komplex szemléletet és megközelítést kíván meg. Dell Hymes szavaival:

„ ... amennyiben a szociolingvisztikai kutatás célja a nyelvnek mint a társadalmi élet részének megértése, akkor megközelítésének integratívnak, azaz egységesítőnek, de ugyanakkor megújítónak is kell lennie. (...) A szociolingvisztikai kutatás számára a legnagyobb vonzerő olyan módszerek, fogalmak és eredmények kialakítása, amelyek képessé tesznek bennünket arra, hogy a nyelvet ne csak mint grammatikát közelítsük meg, hanem mint nyelvhasználatot is. Társadalmi oldalról pedig csábító megközelíteni a társadalmi kultúrát, kulturális formációkat, értékeket és hasonlókat a tekintetben, hogy hogyan realizálódnak azok a nyelvi és szimbolikus cselekvésben.”

(Hymes 1973:500)

Az interdiszciplináris megközelítés indokai

A társadalomtudományok területén a XIX. században tapasztalt erőteljes elhatárolódás után a XX. századnak különösen a második felében nagyszámú határtudomány alakult ki. Ez a jelenség mindenképpen az egyes tudományágak közötti közeledés jeleként fogható fel, amennyiben ezek a határterületek az egyes tudományágak között kompatibilis kutatási módszereket, közös terminológiát, hasonló szemléletet hoznak létre. Másfelől jelzi a tudományok közötti elszigeteltség feloldására, egy komplexebb szemléletmód alkalmazására irányuló kutatói törekvéseket is.

A dolgozat témája is multi- és interdiszciplináris megközelítést kíván. A frazeológia, a szociolingvisztika, a „gender” tudomány, a folklór, a szociálpszichológia, a művelődéstörténet adalékainak felhasználásával próbálhatunk csak egy adott társadalmi-kulturális kontextust rekonstruálni. Ezek azonban már önmagukban is erőteljesen tagolódott tudományok.

1. Nyelvészet

A különböző irányú és módszertanilag is változatos megközelítéseknek köszönhetően a nyelvészetben belül sokirányú specializáció tapasztalható a hetvenes évektől kezdve – pszicholingvisztika, számítógépes nyelvészet, szociolingvisztika, neurolingvisztika, nyelvfilozófia, kognitív nyelvészet – amelyek aztán esetenként további részdiszciplínákra tagolódnak. Ezek a *részdiszciplínák* ugyanakkor interdiszciplinárisak is: két vagy több tudomány határmezsgyéjén keletkeztek. A minket közelebbről érintő folklór-/etnolingvisztika, kulturális-/antropológiai nyelvészet problémáit a megfelelő fejezetben tárgyaljuk.

2. Frazeológia

A frazeológia mint önálló tudományág léte a nyelvészetben belül sem egyetemesen elfogadott. Ennek oka, hogy többszörösen határtudomány: a nyelvészetben belül a szintaxis és a szemantika, azon kívül az irodalomtudományhoz kapcsolódó stilisztika, és bizonyos részterületein a folklór osztozik, bár ez utóbbit sokan a parömiológia tárgykörébe sorolják. De vajon hogyan írható le a frazeológia és a parömiológia viszonya? A szűkebben értelmezett frazeológia inkább a szorosan vett „belső”, elméleti, formai megközelítést képviseli, míg a parömiológia inkább a „külső” társadalmi, kultúrák közötti kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. Erről a problémáról a III. fejezetben részletesebben szólunk.

3. Gender (társadalmi nem)-tudományok

Vajon magyarázható-e *tudománynak* a Gender Studies? Magyarországon – éppúgy mint Kelet-Közép-Európa többi országában – még mindig szárnybontogató stádiumban van a Egyesült Államokban és Nyugat-Európában már több évtizede gyökeret vert és virágzó stúdium. A női és férfi identitást komplexen szemlélő kutatás eredetileg a feminizmusból, Women Studies-ként indult. Gyökerei a sokat vitatott politikai mozgalommal közesek. Tudományos megközelítése azon a felismerésen alapszik, hogy a *nők* kimaradtak a történelemből. A hagyományos történetírás gyakorlatilag a férfiak és a – hozzájuk kapcsolódó – hatalom története. Többféle

megközelítést különböztetünk meg: az egyik (radikálisabban feminista) a *nem* fogalmából kizárja a biológiai meghatározottságot, és kizárólag társadalmi-kulturális konstrukciónak tekinti a nő/férfi fogalmát. Az ezzel ellentétes inherens jelentést tulajdonít a testnek, és ezzel kiemeli a történelemből a *nem* kategóriáját. Az angolszász tárgyakapcsolat-elméleti iskola a közvetlen tapasztalatok hatását hangsúlyozza, míg a freudi alapokon álló francia strukturalista és posztstrukturalista iskola a nyelv (jelentés- és szimbólumrendszerek) központi szerepét emeli ki.

A társadalmi nem mint elemző kategória csak a XX. század végén jelenik meg. Korábban csupán a „nőtudomány” burkolt alteregója, amelyet a feministák használtak annak hangsúlyozására, hogy a *nem* társadalmilag konstituált és nem biológiai fogalom. Később a tudományos kutatás hangsúlyozottan a két nem viszonyát tanulmányozta, ebben a felfogásban a nemek egymást kölcsönösen meghatározva alakítják ki férfi és nő érvényes fogalmát. Majd ehhez kapcsolódik az önálló férfi-tanulmányok megjelenése². A tudományos vizsgálatok nyilvánvalóvá teszik, hogy a társadalmi nem fogalmát nem lehet ahistorikusan megközelíteni, mivel a férfi/nő fogalma nem inherens jelentésű, változatlanul újratermelődő, hanem történetileg meghatározott kategória.

A biológia, a pszichológia, a szociálpszichológia, a filozófia, a szociológia, a történettudomány, a folklór, a nyelvészet, a jogtörténet stb. egyaránt helyet kap a Gender Studies nálunk még fiatal tudományában.

4. Néprajz

A magyar tudományos életben az antropológia mint tudomány csak a rendszerváltás óta jelenhetett meg, így feladatát a hagyományos néprajztudomány látta el.

„A magyar néprajznak elmélyült történeti megalapozottsága, tárgy- és kultúrakutató módszertani hagyományai köztudottak. Ám a társadalomközpontú, az életmódot, a mindennapi kultúrát, a mentalitást, a gondolkodás különböző struktúráit, a lokális társadalom

---

² Magyarországon l. Hadas 2003

emberi kapcsolathálóinak működését, az alulról szerveződő intézményeket, az értékrendet és világképet vizsgáló szemléletmódja sem újkeletű”. (Balogh-Borsos 2006:806)

Az antropológia ágazatainak hazai megjelenésével a tudományos trendek sokfélesége az intézményhálózat bővülésében is kifejezésre jutott, ugyanakkor egyes kutatási területek speciális kutatócsoportok létrehozásával „intézményesülnek”. Ilyen – a témánkhoz kapcsolódó - a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Karán alakult Folklórlingvisztikai Kutatócsoport, amely a parömiológiát (közmondáskutatást) jelöli meg erőteljesen interdiszciplináris kutatási területének. A következő kapcsolódó tudományokat sorolja föl:

„szociolingvisztika, folklorizmus és neofolklorizmus, kognitív nyelvészet, folklórlingvisztika, szemiotika, szociálpszichológia, irodalomtudomány, humor, játékelmélet, (nép)mesekutatás, pedagógia, amerikanisztika, germanisztika, romanisztika, folklór, lexikológia, lexikográfia, parömiográfia (közmondás- és szólásgyűjtés), frazeológia”.

(PTE-IGyFK Folklórlingvisztikai Kutatócsoport honlapja)

5. Művelődéstörténet

Elméleti és tudományszervezési síkon sem tisztázott megnyugtatóan a művelődéstörténet felségterülete és helye a tudományok rendszerében. A hazai tudományos életben nem kedvez a tisztánlátásnak az a tény, hogy a második világháború végétől a rendszerváltásig az európai történetírás szellemi áramlataitól elzárva fejlődött a magyar tudomány.

„Az irodalomtörténet és a néprajztudomány szakemberei, műhelyei vállalták a felelősséget a művelődéstörténeti gondolkodás ébrentartásáért. (...) váltak nyitottá a művelődéstörténeti gondolkodást is megtermékenyítő új elméleti és módszertani hatások befogadására (mentalitástörténet, mindennapi élet története, az anyagi kultúra története, kulturális antropológia, szemiotika stb).” (Monok 2006:818)

A rendszerváltás után a történettudomány reivindikálja ezen „elvesztett” területeit, erre példaként a következő két definíciót idézzük:

„A művelődéstörténet olyan általános történettudomány, amely a történetiség tisztázásának és tudatosításának eszközeivel az élet minden mozzanatára kiterjed”

(Németh G. Béla, idézi: Monok 2006:820)

„...a szaktudományok által kihasított tudományszetelek – irodalomtörténet, művészettörténet, zenetörténet, jogtörténet, nyelvtörténet, filozófiatörténet, orvoslástörténet, ipar- és mezőgazdaságtörténet, pénztörténet stb. – együttes, komplex vizsgálata, ahol a vizsgálat tárgya a szó legtágabb hegeli értelmében felfogott s nem esemény- és politikaközpontú történelem” (Kósa László, uott)

E meghatározások szellemében a művelődéstörténet már önmagában is a legkomplexebb, leginterdiszciplinárisabb tudomány, és az utóbbi értelemben nehéz lesz elválasztani a történeti antropológiától.

Azt látjuk tehát, hogy dolgozatunk tárgya multidiszciplináris megközelítést indokol, de az egyes tudományágak már önmagukban is igen összetettek, interdiszciplinárisak, pontos határaikat nehéz meghúzni. Másrészt azt tapasztaljuk, hogy ez a tendencia a XXI. század kezdetén a társadalomtudományok területein általános jelenség.

„ a késő modern társadalom kialakulása más tudományszakok belső problémáinak újragondolását, a feladatok új meghatározását, és az egyes diszciplínák közötti határok átjárhatóságát is megköveteli (...) Ezek a tendenciák pedig az interdiszciplináris megközelítések közeljövőben történő kidolgozását is valószínűsítik.” (Balogh-Borsos 2006:806)

Részekre, irányzatokra tagolódnak az egyes tudományok, ugyanakkor ezek az új, interdiszciplináris területek az egyes tudományágak közötti átjárhatóság lehetőségét is megteremtik. A különböző tudományágak közötti

közlekedés pedig létrehozza az egyes társadalomtudományok
részeredményein alapuló új szintézis igényét és perspektíváját.

I. BEVEZETÉS

„...a lehető legnehezebb a kollektív észjárás, a morálok és az alapjukul szolgáló világképek történetét megírni. (...) a múlt embereinek észjárásbeli reprezentációit és viselkedését mindig csak nyelvek közvetítésével észleljük.(...) a nyelveket alkotó jelek általában kevésbé változnak: a kollektív észjárás mozgását úgy követik, hogy a régi jelek telítődnek fokozatosan új értelemmel. És ezeket a szemantikai áthajlásokat igen nehéz közről követni.” *Georges Duby*³

I. 1. A témaválasztás szempontjai

Elméleti: miért frazeológia?

Tartalmi: miért társadalmi nemek?

Időbeli: miért a késő középkor - kora újkor?

Földrajzi: miért magyar és spanyol?

I. 1. 1. A frazeológiai egységek (FE)

A frazeológiai egységek a nyelvnek a nyelvi szintekbe nehezen betagozható részét képviselik. Akár a szerkezeti, szintaktikai, jelentéstani vagy stilisztikai szempontú megközelítést nézzük, egyaránt nehezen összeegyeztethető, ellentmondásos jellemzőket kapunk. Szerkezetileg és jelentéstanilag egymástól eltérő nyelvi szintekre jellemző a FE viselkedése: egy összetett szintaktikai szerkezethez sokszor az egyelemű lexikai egységekre jellemző jelentés társul.

További fejtörést okoz, hogy a frazeológiai egységek a nyelvhez mint rendszerhez (az általánoshoz) és a beszédhez mint megvalósításhoz (az egyedihez) is köthetők egyidejűleg: esetükben a nyelvre jellemző kompozicionális jelleg teljesen vagy nagymértékben blokkolódik.

Jelentésük változatlan formában egyszerre általános és aktuális: a rögzült forma nem, vagy csak nagyon csekély mértékben teszi lehetővé a konkrét szituáció pragmatikai leképezését a megnyilatkozás nyelvi szerkezetében, az aktuális jelentés ettől mégsem szenved csorbát.

---

³ 1978:134-135

A frazeológián belül a szólások, közmondások helyzete ugyancsak különleges. Egyes nyelvészek nem tekintik a frazeológiai rendszer részének ezt a csoportot, elsősorban szerkezeti sajátosságai alapján. Az ún. szólásmondatok, közmondások megnyilatkozás-értékűek, ezért a lexikai kategóriákban való elhelyezésüket nem tartják indokoltnak, és a parömiológia felségterületére utalják őket.

A megnyugtatóan nem tisztázott helyzetet mutatja az is, hogy más, a frazeológiát tágabban értelmező nyelvészek és a folklorisztika egyaránt magáénak vallja őket, az előbbi főleg a formai, az utóbbi a tartalmi vizsgálatot tekinti feladatának. A nyelvészet a nyelvi jelek rendszerében próbálja meg elhelyezni a frazeológiai egységeket, a folklorisztika a kisebb epikus népköltészeti műfajok közé sorolja őket.

Ezen kívül természetesen változatlanul őrzik hagyományos helyüket a stilisztikában is, ahol a költői alkotás stíluseszközeiként szerepelnek.

Dolgozatomban a különféle szempontok összeegyeztetésére teszek kísérletet, és a frazeológiai egységek társadalmi funkcióját próbálom meghatározni.

I. 1. 2. A társadalmi nemek problémájának aktualitása

A magyar kutatás jelentős időeltolódással követi az Európa nyugati részén, főleg francia, német, angol nyelvterületen a hetvenes évektől kezdődően folyamatosan jelen lévő problémakör feldolgozását. E különbség a kontinens két felének eltérő történelmi fejlődésére vezethető vissza: Kelet-Közép-Európában a megvalósult szocializmus körülményei között elmaradtak a feminizmus egymást követő hullámai, következésképp az ezekből kinövő tudományos vizsgálatok sem kezdődtek meg, a „nőkérdés” ebben a formában nem tematizálódott.

A rendszerváltást követő évek társadalmi-politikai változásai jelentősen megváltoztatták a megelőző rendszer szocialista nő-képét. A Nyugathoz való felzárkózás ezen a téren is megtörtént, a fogyasztói társadalommal együtt megjelent, és életünkben kéretlenül is példa nélküli részt követel az ideális nő és férfi sajátosan sematizált figurája a reklámokban, a szórakoztatóiparban. Másfelől azonban a férfi és a női szerep nemcsak a virtuális, hanem a való világban is megváltozott. Megingott a követendő minták évszázados

sora, úgy is fogalmazhatnánk: szerepválság van. Nemcsak az öreg kontinens középső-keleti felén, hanem a nyugati civilizációban általában, és nem csak a női, hanem a férfiszerep is átalakulóban van. Az új társadalmi jelenség újfajta megközelítést kíván, ezért a feminizmusból és a nő társadalmi helyzetének és szerepének vizsgálatából kinőtt a Gender Studies, a társadalmi nemek tanulmányozásának diszciplínája.

Az elmúlt években e felé a problémakör felé kezdett fordulni a történészek, nyelvészek, szociológusok érdeklődése Magyarországon is. A társadalmi nemek kutatásához szeretnék magam is hozzájárulni. A nő és a férfi szerepét egyaránt vizsgálom, mivel felfogásom szerint csak egymáshoz képest határozhatók meg érdemben. Elsősorban a nyelvi források – jelesül a közmondások, szólások – tanúságát, annak korabeli értelmezését hívom segítségül, amelyek meggyőződésem szerint fontos szerepet töltenek be a társadalmi nemi szerepek fenntartásában, átörökítésében.

Remélem, hogy a szinkrón helyzet megértéséhez sikerül hozzájárulnom a történeti folyamatok, a gyökerek alaposabb megismerése révén.

I. 1. 3. A közmondások, szólások és a történelem

A frazeológiai egység, lévén a változatlan ismétlések eredményeképpen állandósult szókapcsolat, lényegéből fakadóan korábbi történeti korok tanúja. Másik meghatározó jellemzője szerint idiomatikus, azaz közösségspecifikus, egy közösség közös tudását hordozza, e közös tudás átörökítésének egyik eszköze. A frazeológiai egységek e csoportjának ezért kimutathatóan fontos és folyamatos szerepe van a történelem különböző korszakaiban. A legkorábbi ismert írásos feljegyzések között, a sumér agyagtáblákon már közmondásgyűjteménnyel találkozunk, a Biblia Salamon bölcsességeit hagyományozza ránk, az ókori görög és latin irodalom gyakran és szívesen él velük. Folyamatos jelenlétüket az európai kultúrában a retorikai tankönyvek, valamint a szépirodalmi művek sora tanúsítja. Erasmusnak az ókori klasszikusokból induló kontinens-szerte népszerűvé vált gyűjteménye ráirányítja a figyelmet a proverbiumokra. Később, a nemzeti nyelvek térhódításának korszakában a népi-nemzeti kultúra értékeinek felkutatása keretében megszületnek a nemzeti

közmondásgyűjtemények. Az anyanyelvi kultúra propagálásával, a nyomtatás feltalálásával, az iskolarendszer kiépítésével, egyszóval a kultúra demokratizálásával a társadalmi (egyházi) intézményrendszer egyre inkább felhasználja ezeket az eszközöket ideológiájának, erkölcsi elveinek az írástudatlan tömegekhez való eljuttatására.

Európában tehát – a régió fejlettségétől függően – a késő középkortól, illetve a kora újkortól kezdve rendelkezünk dokumentált, írásos forrásokkal a korban használt proverbiumokról. Ezek a források természetesen – a szóbeli hagyományozás jellegéből adódóan – jóval tágabb, felmérhetetlenül nagy megelőző korszakot is dokumentálnak, ennek behatárolására azonban nincsenek eszközeink. Így hát a proverbiumok dokumentált megjelenésétől a társadalmi méreteket öltő használatot feltételező virágkort tekintjük át, ennek a kornak a kultúrájában betöltött szerepét vizsgáljuk.

I. 1. 4. A vizsgált terület földrajzi határainak kijelölése

Európa nyugati része élen jár a proverbiumok kutatásában. Kiemelkedő még a finn és a szovjet iskola, a lengyel kutatások. Spanyolországban a múlt század 80-as éveinek második felében kezdenek frazeológiával és parömiológiával foglalkozni. Sorra jelennek meg elméleti munkák és gyűjtemények, és mondhatjuk, hogy a XXI. század elejére ledolgozták hátrányukat, és magas szintű, kiemelkedően korszerű és sokszínű szakirodalmat hoztak létre.

Magyarországon a XIX. század második felében és a múlt században történtek számottevő kísérletek, kiemelendő Tolnai Vilmos, O. Nagy Gábor, Paczolay Gyula, Hadrovics László, Vöö Gabriella munkássága, szemiotikai-folklorisztikai szempontból Voigt Vilmos és Szemerkenyi Ágnes kutatásai; átfogó jellegű munka azonban nem született. Az elmúlt években több tudományos igényű, korszerű közmondás- és szólásgyűjtemény jelent meg, amelyek megteremtik a szélesebb körű kutatás alapjait.

Remélhető tehát, hogy a kontinens két végvidéke felzárkózik a frazeológiai, parömiológiai kutatások területén Európa szívéhez, és ezzel teljesebbé válik a kultúránk összefüggéseiről, sokszínűségéről illetve egységességéről alkotott kép. Számba vehetjük az európai kultúra közös alapjainak, az egységes

vallásnak, a kultúra közös nyelvének a különböző etnikai, nyelvi és kulturális szubsztrátumra gyakorolt egységesítő erejét olyan nyelvek és kultúrák esetében, ahol kontakthatással nem kell számolnunk: erre jó példa lehet a magyar és a spanyol kultúra.

I. 2. Műfaji besorolás

A témaválasztás meghatározza a kutatás többszörösen interdiszciplináris jellegét. A frazeológiai egységek meghatározásánál a nyelvi rendszerben betöltött szerepüket veszem alapul, azaz a *frazeológia* mint tudományág eredményeit tekintem át, amely elsősorban a szerkezeti, formai jellemzők alapján rendszerezi a frazeológiai egységeket. Ezen belül különös figyelmet kell szentelni a szólások és közmondások kutatásának, a *parömiológiának*.

A frazeológiai egységek sajátos jelentésszerkezetének feltárásához a *szemantikához* kell fordulnunk, amelynek segítségével el tudjuk különíteni a szószerinti, az idiomatikus és az aktuális jelentést. Ez utóbbi értelmezésében a *pragmatika*, a *beszédaktuselmélet* lehet segítségünkre.

A *történeti szociolingvisztika* a nyelvhasználat felőli funkcionális megközelítést teszi lehetővé, segítségével a frazeológiai egységek, szűkebben a proverbiumok társadalmi szerepét igyekszem tisztázni a korra jellemző szóbeli/írásbeli nyelvhasználat, a latin/vernakuláris nyelv diglossziás körülményeibe ágyazottan. A szóbeli és írásbeli kultúra mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a korban kiemelkedő szerepet betöltő vizuális kultúrát és funkcióit sem, - ez a problematika a *kommunikáció* korra jellemző domináns módjainak vizsgálatát feltételezi.

Végül az *antropológiai nyelvészet* (Dell Hymes 1988) útmutatását követve úgy véljük: a korban érvényes jelentés behatárolásához közelebb vihet, ha a kultúra egyéb részrendszereiben próbáljuk elhelyezni a proverbiumokat, a korhű értelmezés megkívánja a megfelelő kulturális környezet ismeretét. Hogy elkerüljük a jelenkori „logikai kontextus”⁴ visszavetítését, egyfajta mentalitástörténetet próbálunk felvázolni, természetesen a társadalmi nemek problémakörére vonatkoztatva. E munka jellegét talán a *kulturális*

---

⁴ Permjakov terminusa: a közmondások hallásakor, olvasásakor a tudatunkban felmerülő gondolatok egész halmaza. Idézi Szemerényi 1994:53.

nyelvészet terminus fedné legjobban. Palmer⁵ az antropológiai nyelvészet és a kognitív nyelvészet szintézisét nevezi kulturális nyelvészetnek. Az én értelmezésemben az etnicitás⁶ állapotában lévő társadalmak vizsgálatára az antropológiai megközelítés, míg a szegmentált társadalmak hasonlóan átfogó áttekintésére a kulturális nyelvészet megnevezés lenne alkalmazható. Az etnolingvisztika, vagy újabb magyar terminussal élve a folklórlingvisztika pedig a tagolt posztindusztriális társadalmak hagyományos kultúrát őrző rétegeinek kultúráját vizsgálná.

Végeredményben tehát ebben a dolgozatban a közmondásokban sűrítetten megjelenő társadalmi nemekre vonatkozó közösségi normákat hasonlítom össze az egyéb műfajokban és társadalmi intézményekben megjelenő értékrenddel, hogy ezáltal meghatározhassam az adott korban érvényes jelentésüket.

Fontos szerepet kapnak e korabeli kulturális kontextusban a szellemi néprajz más, tematikailag kapcsolódó műfajai (menyasszonysiratók, vénlánycsúfolók), népszokások, rítusok (legényavatás), és ezzel már az *etnolingvisztika* / *folklórlingvisztika* területére tévedtünk. (A más folklórműfajok, kiragadott képzőművészeti ábrázolások illetve egyéb forrásfeldolgozások illusztrációként, egy-egy értelmezés megerősítéseként szolgálnak, tehát ezeken a területeken nem végeztem mélyreható kutatásokat.)

Mindezek a diszciplináris tévelygések különböző nézőpontokból kiindulva egy közös cél felé haladnak: meghatározni azokat a társadalmi nemi szerepekhez kapcsolódó közösségi normákat, értékeket, amelyek a kultúra különböző rendszereiben azonosíthatók, és amelyek mentén az egymást követő nemzedékek szocializálódnak. És - a szóbeliség viszonyai között - ebben a szocializációs folyamatban töltenek be fontos szerepet a szólások, közmondások.

Összefoglalva: tekintettel arra, hogy gyűjteményeket használok forrásként, ahol kontextus nélkül jelennek meg a proverbiumok, az időbeli távolság és a

---

⁵ Palmer 2000

⁶ Fishmann 1975

hiányos források szabta korlátok közötti megközelítő értelmezésükhöz az antropológiai szemlélethez hasonló komplexitásra van szükség. Komplex megközelítést látok célravezetőnek, azaz történeti szociolingvisztikát művelődéstörténeti háttérrel, amit más néven kulturális nyelvészetnek is nevezhetünk. Ezzel a módszerrel látom lehetségesnek a közmondások, szólások korabeli jelentésének biztonságosabb körülhatárolását.

II. MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

„... a szöveg szerves összetettség (...), több és különböző természetű belső és külső kontextusa, illetőleg szintje, rétege, részstruktúrája van. Ezek közül az egyik külső kontextust a szöveg alkotását és befogadását meghatározó, korhoz kötött történelmi (többek között társadalomtörténeti, művelődéstörténeti, nyelvtörténeti stb.), az irodalmi művek esetében még irodalom- és művészettörténeti) feltételek, körülmények alkotják.”

Szabó Zoltán⁷

II. 1. A történeti szempontú megközelítés jogosultsága

A fenti gondolatot Szabó Zoltánnak a történeti szövegtan megszületését sürgető tanulmányából idéztem, aki a tudományágat jellemző laboratóriumi jellegű, elzárt, elszigetelt vizsgálatok helyett a diakrón leírás során visszahelyezné a szöveget eredeti környezetébe, kontextusába, számba véve mindazokat a társadalmi, nyelvi, művelődéstörténeti tényezőket, amelyek létrejöttét befolyásol(hat)ták. A szöveg történeti meghatározottságának kifejtése komplex, diakrón vizsgálatokkal kiegészített szövegleírás, amely multi- és interdiszciplináris megközelítést feltételez.

Az idézet pedig azért lehet itt helytálló, mert a közmondást, szólást *szövegnek* tekintem, a megnyilatkozással egyenértékű, legkisebb szövegegységnek.

II. 1. 1. Nyelvészet és történelem

A nyelvészet mint modern tudomány születése a történeti vizsgálatokhoz köthető. A történeti nyelvtudomány kutatásainak súlypontját a XIX. században - az ó- és újgrammatikusok esetében egyaránt - a nyelvi rendszer, a nyelv részrendszereinek története alkotta. A Saussure-i fordulatot követően a 30-es évektől kialakuló strukturalista iskolák a nyelvészeti vizsgálat középpontjába az absztrakt jelrendszerként értelmezett nyelvet állították. Elfordultak a történeti megközelítéstől, és a nyelv mint szinkrón struktúra leírását tűzték ki célul. A nyelvszemlélet tehát, - bár más időkeretek között - továbbra is a nyelv mint rendszer működésének titkát

---

⁷ 1992:35

kívánta a rendszerből magából megfejteni. Az 50-es évek végén megjelenő, a nyelvtudományra felmérhetetlen hatást gyakorolt Chomsky-féle generatív nyelvelmélet lényegében a strukturalistákhoz hasonlóan szintén a kompetenciára, a rendszerre szorítkozott.

Ellenhatásként a XX. század hatvanas éveitől kezdve egyre markánsabbá vált az elméleti szempontú „belső” nyelvészet kizárólagosságát megkérdőjelező irányzat, amely a nyelvhasználat és a beszélt nyelv beszédhelyzettől függő funkcióinak vizsgálatát helyezte a középpontba. A „külső” nyelvészet felé forduló új szemlélet „pragmatikai fordulat”-ként vonult be a tudománytörténetbe: a nyelvet mint kommunikációs eszközt értelmezte, a nyelvhasználatot pedig mint társadalmi cselekvést; nyelv és közösség viszonyát, a nyelvhasználat nyelven kívüli meghatározó tényezőit kívánta feltárni.

A társadalom és nyelv, kultúra és nyelv, egyén és nyelv kölcsönhatásainak vizsgálata során középpontba került a nyelvi változás jelensége. A nyelvi változás elméletének megalkotása iránti igény a hetvenes évek végén ismét a nyelvtörténet felé terelte a kutatók érdeklődését. Ezúttal azonban - a megelőző évtizedek tudományos tapasztalataira támaszkodva - nem szorítkozott a nyelvi rendszer történetére, hanem azt továbbra is társadalmi-kulturális beágyazottságában szemlélte. Ennek a felfogásnak az értelmében a nyelvi rendszerben lezajlott változásokat csak a társadalmi nyelvhasználat váltoásaival együtt lehetett leírni. A pragmatikai szemlélet ezzel az elmúlt évtizedekben a történeti nyelvészet határait is átlépte, és egyre sürgetőbben jelentkezik egy újfajta keretek között mozgó nyelvtörténet-írás létrejötte iránti igény. Ezt az új irányzatot „szociokommunikatív nyelvtörténet”, „szociopragmatikus nyelvtörténet” névvel jelölik a német nyelvtudományban (Maitz 2000:502-505), de nevezhetjük egyszerűen történeti szociolingvisztikának.

II. 1. 2. Antropológia és történelem

A történeti szemlélet visszatérése nem csupán a nyelvészetben tapasztalható, hanem általánosnak mondható jelenség az európai társadalomtudományok több területén a XX. század utolsó harmadától

fogva. A fejezet mottójául választott idézet tanúsága szerint a hagyományos művészet- és irodalomtörténetírás mellett megjelent a szemiotika által katalizált, a kor által meghatározott alkotáslélektant és befogadástörténetet is magába foglaló, új szellemű irányzat megszületésének igénye.

Maga a történetírás is a megújulás szükségét érezve közeledett az antropológia felé, hogy a nagy folyamatokat leíró hagyományos történelemírás mellett új kérdéseket tehessen fel, amelyekre a valóság összetettségét jobban megközelítő válaszok adhatók. Az igény abból a felismerésből fakadt, amit úgy fogalmaznak meg: „a hatalom sajátsága, hogy sosem pontosan ott van, ahol mutatja magát” (Burguière 2000:55)

A makrotörténelem, amely az eszmék, hatalmi formációk és játszmák egymásutániségének leírása, tehát korántsem biztos, hogy valósághű képet fest a történelemről. Az antropológia kételkedő hozzáállása: „ahhoz, hogy a társadalmat megértsük, mindig mögé kell nézni annak, amit önmagáról kijelent” (uott), valamint módszerei, melyek a vizsgált közösség kultúrájának egészére kiterjedő, mikroszkopikus, kvalitatív feltáráson alapulnak, fordította a történettudomány figyelmét újabb, a társadalomtörténetírásból addig kirekesztett társadalmi rétegek, csoportok élete, a mindennapok kultúrája felé. Megszülettek a mikroközösségekről, a családról, a deviáns csoportokról, a karneváli ünnepségek rituáléiról írott tanulmányok, amelyek a dokumentumok addig elhanyagolt fajtáin (naplók, levelek, jegyzőkönyvek, bírósági ítéletek, vallomások) alapulnak, s e munkákkal együtt kialakult egy új tudományág: a történeti antropológia. A nők - a hagyományos történetírás szempontjából marginálisnak tekintett csoport lévén - csupán az új kutatási szemléletnek köszönhetően kerülnek a történetírás látókörébe. A nőtörténeti monográfiák eredményeit a dolgozatban fel fogjuk használni.

II. 1. 3. Kommunikáció és történelem

A társadalomtudományok legifjabbika, a kommunikációkutatás is történeti irányt vett, vagy a másik irány felől közelítve a jelenséget: a történettudomány egyik legújabb áramlata az információ- és kommunikációkutatás. Bár a kommunikációtörténet számára a legkedvezőbb kutatási feltételek a kora újkor századaitól kezdve adóttak, a

rendelkezésre álló források szegényessége ellenére már a középkori híráramlásról is fontos tanulmányok láttak napvilágot francia, német és angol nyelvterületen (Novák:2003).

A leginkább kutatott témák közé tartozik a szóbeliség és írásbeliség viszonya, területei, az információáramlás különböző csatornái, a hatalom és a propaganda kapcsolatának kérdése. Ezek eredményeire – a feldolgozottság mértékében – a dolgozat későbbi fejezeteiben támaszkodunk.

II. 2. A funkció kérdése

Radcliffe-Brown a közösség társadalmi életét mint a társadalmi struktúra funkcionálását határozza meg.

„Valamely ismétlődő tevékenység, mint a büntetés vagy a temetési szertartás, funkciója az a szerep, amelyet a társadalmi életben, mint egészben betölt, és ennél fogva az a hozzájárulás, amellyel a strukturális kontinuitás fennmaradását elősegíti.”

(Radcliffe-Brown: 1952:243)

A funkcionalisták értelmezésében egy társadalmi jelenségnek a funkcióját úgy találjuk meg, hogy megvizsgáljuk ennek az egyénekre gyakorolt hatásait. Egy társadalom szokásai csupán az életben, azaz az egyének gondolkodásában, érzelmeiben és cselekvéseiben elért hatásokon keresztül működnek. Ez implicálja, hogy a társadalmi élet aspektusait egymással való kapcsolataikban érdemes vizsgálni. Ugyanakkor lényeges annak a módnak a vizsgálata is, „amellyel az egyént a társadalmi élet kiformálja, vagy amellyel magához igazítja.” (uott: 248) A társadalmi funkció és az egyénre gyakorolt hatás módjának vizsgálatát ebben a dolgozatban a történelem elmúlt korszakaiban végezzük el.

Kérdéses, vajon milyen sikerrel kecsegtető vállalkozás a szóbeliség, a beszéd társadalomtörténet felőli megközelítése. Ezt kísérelte meg Peter Burke (1993), aki a társalgás és a hallgatás társadalmi szabályait tanulmányozta a késő középkori és a kora újkor Európában, és a rendelkezésre álló források szűkössége ellenére fontos adalékokkal szolgál a társalgási illemszabályok

fejlődésére vonatkozóan. Ugyancsak foglalkozik a latin/anyanyelv diglosszia-helyzet elemzésével Európa különböző régióiban a Németalföldtől Magyarorszáig, példát mutatva egy ilyenfajta vizsgálat megvalósíthatóságára.

A történeti megközelítés révén választ kaphatunk a következő kérdésekre: mi a proverbiumok szerepe a történelem különböző korszakaiban? Hogyan segítik elő a társadalmi struktúrák fennmaradását? Miképpen vesznek részt az egyének a társadalomhoz való igazításában (mai kifejezéssel szocializációjában)? Hogyan és miért változik meg funkciójuk az írásbeliség társadalmi méretű elterjedésével, a hagyományos közösségek eltűnésével, a modern társadalmi intézményrendszer kiépülésével? Mi a magyarázata több évezredes virágzást követő jelenkori sorvadásuknak?

Másrészt a történelmi megközelítés a nő-kép alakulásának folyamatba helyezését is lehetővé teszi. Megkíséreljük vázlatosan áttekinteni mindazoknak a nagy történelmi kultúráknak a nőkről alkotott képét, amelyek hatást gyakoroltak az európai kultúrára. A kiválasztott történelmi korszakban a proverbiumokban kirajzolódó kép értelmezésére és árnyalására segítségül hívjuk a feldolgozott nőtörténeti forrásokat, a kortárs értékrend feltárását egyéb folklórműfajok, képzőművészeti ábrázolások felhasználásával is kiegészítjük. Ezek illusztrációként, egy-egy értelmezés megerősítéseként szolgálnak. Így mozaikszerűen összeáll a kultúra különböző területein megjelenő nő- illetve férfi-kép, de minden eleme mögött láthatóvá válik a megtett történelmi út is.

A jelenbeli problémák, konfliktusok megoldásához vezető első lépés a múltbeli folyamatok megértése, mivel a jövőbe vezető utak nem a jelenből, hanem a múltból indulnak. Ezzel a munkával a megoldáshoz vezető utat szeretném, ha csak szerény mértékben is, egyengetni.

II. 3. A kontrasztív módszer

A kontrasztív módszer segítségével meg tudjuk határozni a két kiválasztott terület frazeológiai kincsének mennyiségi és minőségi különbségeit.

Az egybevető (kontrasztív) módszert a következőképpen határozza meg Balázs János: „... két vagy több nyelv egészének, egyes részszerkezeit, vagy csak bizonyos sajátosságainak szembeállítására, magasabb fokon pedig a közöttük levő egyezések és különbségek pontos felderítésére és leírására használatos...” (Balázs 1989:268)

A módszer ösztönös alkalmazása az ókori grammatikusok óta kimutatható: a görög írásrendszer kialakításakor a föníciai, a latin grammatikák megalkotásakor a görög nyelv szolgált forrásnyelvül. A középkorban egyre szaporodó kétnyelvű szójegyzékek, a lassanként megszülető vulgáris nyelvi nyelvtanok egyaránt az egybevető elv ösztönös alkalmazásán alapultak.

Az egybevető módszer tudományos megalapozását a modern nyelvészeti irányzatok segítették elő. A rendszer és a struktúra a kontrasztivitás alapjául szolgáló fogalmak. A prágai nyelvész körhöz tartozó cseh Mathesius vezette be az egyidejű egyezések és különbözőségek elvét mint az elemzés alapelvét. Ennek alkalmazásával a célnyelv és a forrásnyelv különböző rendszereit egybevető vizsgálatokat végzett a Saussure nyomdokain haladó genfi iskolából Charles Bally, majd Henri Frei a szókincs és a szintaxis, illetve a deixis területén. A módszert az ötvenes évek óta a soknyelvű Egyesült Államokban alkalmazták és fejlesztették leginkább. Az egyszerű egybevetés mellett itt a nyelvek közötti érintkezés elméleti problémái is felvetődtek, de a módszer legfőbb eredményeinek alkalmazási területe az idegen nyelvek oktatása, a glottodidaktika lett.

Az összevető vizsgálatok örök kérdése volt, hogy vajon az azonosságok vagy épp ellenkezőleg a nyelvek közötti különbségek kimutatására kell-e törekednie: eszerint volt komparatív nyelvészet, amely a hasonlóságokat kutatta, konfrontatív, azaz szembeállító, és végül kontrasztív nyelvészet a különbözőség tudománya. Napjainkban az összevető nyelvészetben a leginkább elfogadott terminus a kontrasztív.⁸ (Szűcs 2003:207)

---

⁸ Ugyanakkor az irodalomtudomány és a folklorisztika a *komparatív* elnevezést preferálja

Magyarországon Barta Péter, Bárdosi Vilmos, Földes Csaba, Hessky Regina, Juhász József, Litovkina Anna, Paczolay Gyula munkásságát kell kiemelnünk a nyelvek között végzett összehasonlító vizsgálatok területén.

A módszer lényegét a következőkben Balázs János tanulmánya alapján ismertetem.

A kontrasztív módszer alapfogalmai az egyenértékűség (ekvivalencia) és az egybevágóság (kongruencia). A forrásnyelvi és a célnyelvi jelenségek egybevetésekor abból indulunk ki, hogy „...ezek nem mindenben és nem szükségképpen kell, hogy egymásnak megfeleljenek, hanem csak bizonyos szempontból és bizonyos mértékig.” (Balázs 1989:273). A jelenségeknek összemérhetőeknek kell lenniük. A nyelvi jelenségek akkor összemérhetőek, ha egyenműek, azaz, ha strukturális és funkcionális szempontból egymásnak megfelelnek. Az egybevetés lehet formai vagy tartalmi alapú. Az egyenértékűség (ekvivalencia) nem azonosságot jelent, hanem azt, hogy bizonyos nyelvi rendszerek, részrendszerek, vagy jelenségek meghatározott szempontból összemérhetőek, abban az esetben is, ha más szempontból jelentős eltéréseket mutatnak. Az egyenértékű (tehát összemérhető) jelenségek lehetnek kongruensek (egybevágók), vagy inkongruensek (nem egybevágók). „Két nyelvi kifejezés akkor egybevágó, ha kifejezésbeli megformáltságukban, vagyis morfológiai tagolódásukban és felépítettségükben egymásnak megfelelnek. Viszont nem egybevágók (inkongruensek) azok a különben egyenértékű nyelvi kifejezések, amelyek alaki szempontból elütők.” (Balázs 1989:276). Ez utóbbiak ugyanakkor lehetnek egyenértékűek közlésbeli funkciójukban, vagy jelentéstartalmukban.

Esetünkben a terjedelmi határok nem teszik lehetővé a teljeskörű összehasonlítás elvégzését. Ezért első lépésként a tartalmi összevetéssel foglalkozunk, mivel ez szorosan kapcsolódik a dolgozat másik fő problémaköréhez, a proverbiumok társadalmi funkciójának kérdéséhez. A formai alapú egybevetés, azaz a kongruencia vizsgálata a munka egy következő fázisát képezi majd.

III. A KÖZMONDÁSOK TUDOMÁNYOS MEGKÖZELÍTÉSÉNEK IRÁNYAI

„Amíg senki sem kérdezi, nehézség nélkül értem;
de amint választ akarok adni rá, kátyúba jutok.”

*Szent Ágoston*⁹

A proverbium összetett, több funkciójú jelenség. Vöő Gabriella találó megfogalmazása szerint „... a közmondás állandó gondolati tartalommal felruházott sztereotíp nyelvi forma, mely a kommunikáció nyelvi szintjén mondat, költői szinten művészi kép, gondolati szinten pedig ítélet.” (Vöő 1989:19). E szinteknek megfelelően a szólások, közmondások kutatásával több tudományág foglalkozik. A nyelvészet mint a szabad szerkesztésű szövszerkezetekkel szembeállítható rögzült nyelvi formák egy-egy típusát, azon belül is forma és jelentés sajátos viszonyát vizsgálja. Ezzel szemben a folklór a kisepikai műfajok legapróbbját a tartalom, a motívumok, az alkalomhoz kötődés, a közösségi használat szempontjából nézi. A szemiotika a proverbiumokat egyfajta társadalmi jelrendszernek tekinti, amely a kultúra egészére nézve jellemző információk hordozója.

A következőkben a háromféle megközelítés legfontosabb eredményeit foglalom össze.

III. 1. Folklór

A kisepikai prózaműfajok csoportjába sorolt szólás és közmondás hosszú ideig nem tartozott a folklorisztika kedvelt kutatási témái közé. A népdal-, mese-, mondakincs esetében a nemzeti romantika idején a gyűjtés mellett az anyag tudományos feldolgozása is megkezdődött, az apróműfajok kutatása azonban háttérbe szorult. Talán annak is köszönhető a figyelem és érdeklődés más folklórműfajok felé fordulása, hogy a szólások, közmondások különböző gyűjteményei a népköltészet egyéb műfajaival szemben már évszázadok óta közkézen forogtak latinul és nemzeti nyelveken egyaránt. Felhasználási területük szerint azonban - retorika és didaktika - közvetlenül

---

⁹ Szent Ágoston Vallomásai. Ford.: Balog J. Budapest, 1943. XI. könyv, 14. fej. Idézi: Gurevics 1974:97.

pragmatikus célokat szolgáltak, így először a XIX. században tekintik őket népköltészeti alkotásoknak.

A proverbiumokról szóló elméleti munkák, dolgozatok a gyűjtemények összeállítóinak tollából születtek. Szerzőik - Ballagi Mór, Erdélyi János, Sirisaka Andor, Riedl Frigyes - kiemelik a műfaj népköltészeti jellegét, és kísérletet tesznek a közmondás és közszólás, szólásmód elhatárolására, elsősorban a jelentés alapján. A gyűjteményekben azonban nem választják szét a két típust. A XX. század elején Tolnai Vilmos ír elméleti dolgozatot a Szólásokról (Tolnai 1910), majd ő lesz a Magyarság Néprajza szólásokról szóló fejezetének szerzője.

Miért sorolja a folklorisztika az epikus műfajok közé a ritmikus, gyakran rimes szólást, közmondást? Voigt Vilmos (Voigt 1998:304) magyarázata szerint keletkezésük okán: a feltevések szerint vagy hosszabb epikus művek „törmelékei”, vagy méginkább keletkezésük kiindulópontjai. A *magyar folklór* (Voigt 1998) című felsőoktatási tankönyv vonatkozó fejezetében, amelynek a szerkesztő egyúttal szerzője is, a következő átfogó definíciót adja:

„A tágan értelmezett szóláshagyomány darabjait *proverbium*nak nevezzük. Ide tartozik minden olyan alkotás, amely egy találó kifejezésnél vagy mondatnál nem tartalmaz többet, és e kereteken belül fejezi ki mondanivalóját.” (Voigt 1998:304.)

A proverbiumok következő csoportosítását a gyűjtemények anyaga alapján 1964-ben alakította ki a szerző:

a) a proverbiumok előzményei: szókép, képes kifejezés, hasonlat, szóláshasonlat, egyes összetett szavak és frázisok

b) valódi proverbiumok:

1. voltaképpen szólás: időjárási és gazdaregulák, csúfolók

2. szorosabb értelemben vett közmondás:

-maxima (szabály),

- szentencia (tanács)

3. konvencionális kifejezések

4. szállóige (nem a keletkezés, hanem a használat közösségi)

c)epikus proverbiumok: wellerizmus, szólásszerű összehasonlítás

Végeredményben egy centrum/periféria típusú felfogással állunk tehát szemben, amelyben a definíció a középpontban elhelyezkedő valódi proverbiumokra érvényes, a periféria felé haladva azonban egyik oldalon az egyszerű lexikai egységek, a szavak, a másik irányban a több mondatból álló szövegek felé haladó átmeneti formákat találunk. A terjedelmi korlátokon túl megadott kritérium, a *találó kifejezés* szubjektivitástól mentes, egyértelmű értelmezése valószínűleg nehéz feladat.

Voigt Vilmos meghatározását követve Szemerkenyi Ágnes is a szóláshagyomány egészét nevezi proverbiumnak, majd a nemzetközi szakirodalomban áttekinti a lehetséges megközelítéseket. A jelentéstani-használati vagy a mondattani kiindulópontot választva egyaránt csak nagyon általános megállapításokhoz jutunk, amelyek nem fogalmazzák meg a műfaj lényegi tulajdonságait; a két komponens egységben kezelése pedig azért problémás, mert „jelentéstani és mondattani szemléletük keresztezi egymást, vagyis a hasonló fölépítésű proverbiumoknak többnyire eltér a jelentésük – és megfordítva.” (1994)

Későbbi kutatásai során a szerző a proverbiumok jelentésének és használatának területén vizsgálódik tovább, és elsősorban a műfajnak a közösség életében betöltött szerepét igyekszik tisztázni. „*Közmondás nem hazug szólás*” című, a magyar szakirodalomban – sajnos – egyedülállóan korszerű és komplex szemléletű monográfiájában Szemerkenyi Ágnes szerkezeti és jelentéstani kérdések mellett a közmondások, szólások társadalmi funkciójának kérdését feszegeti. Ennek során megkülönbözteti, és részletesen elemzi a proverbiumok elsődleges használatát, amely a szóbeliségben élő műfaj eredeti kommunikációs szerepét jelenti, és a másodlagos használatot, azaz a magas kultúrában, irodalomban, képzőművészetekben, tudományban, médiában való felhasználást a történelem során napjainkig.

A folklór szempontú vizsgálatot megnehezíti, hogy „A proverbium az egyetlen olyan műfaj a folklórban, amelynek megjelenése, előadási formája merőben különbözik más folklórműfajokétól.” (p. 65) A többit magának is mondhatja az ember, nem feltétlenül szükséges másik ember jelenléte: ilyen a népdal, ima, ráolvasás, ballada, keserves. Vagy épp ellenkezőleg, szükség van

közönségre: mese, monda, találós kérdés, anekdota, vicc. A proverbium célja azonban nem a mulattatás, és nem is az önmagáért való ismeretátadás. A közmondás *máskor* hangzik el: használata sosem alkalomhoz, de mindig szituációhoz kötött, mindig egy eseményhez, történethez kapcsolódva, annak lezárásaként hangzik el.

A nehezen meghatározható szólás, közmondás elnevezéssel szemben a nemzetközi folklorisztika a középkori szóhasználatot eleveníti fel: a *proverbium* összefoglaló műfaji elnevezést használja (a spanyol a *paremia* mellett döntött), a kutatást pedig a *parömiológia* név jelöli.

Mivel „Századunkban hosszabb időre a nyelvészek kezére kerül a szóláskutatás” (sic! Voigt 1998:305), és folklorisztikánk érdeklődése csak az utóbbi évtizedekben fordult a műfaj felé, így ezen a területen csaknem egy évszázadnyi lemaradást kell behoznia. További kutatási irányként jelöli meg a proverbiumok történeti rétegeinek feltárását; központi kérdésnek tekinti a használat vizsgálatát; valamint az elterjedtség felmérése is várat még magára: a magyar proverbiumkincs nagyságáról is csak becsléseink lehetnek.¹⁰

Az utóbbi évek kutatásai főleg a variálódás jelenségéről, a szólások, közmondások felépítéséről, a jelentésről hoztak új eredményeket. A kutatás hagyományosan fontos területe az összehasonlító parömiológia, ezzel foglalkozik Vöö István román-magyar, Barta Péter francia és európai viszonylatban, Paczolay Gyula pedig finnugor és távol-keleti párhuzamokat tárt fel. Kiemelkedő jelentőségű Paczolay *European Proverbs* című munkája, amely európai kontextusba helyezi a magyar közmondásokat. (Paczolay 1997).

III. 2. Szemiotika

A magyar kutatásban elsősorban Szemerkenyi Ágnes, Voigt Vilmos és Hoppál Mihály nevét kell említenünk. Munkáikban feldolgozzák a hatvanas évek közepétől a fellendülő szovjet strukturális-szemiotikai kutatások,

---

¹⁰ Az ún. magyar parömiológiai minimumról 1991-92-ben készült felmérés, ez azonban nem a proverbiumkincs nagyságára, hanem a legnépszerűbb proverbiumok megállapítására irányult. L. Litovkina-Mieder 2005.

elsősorban Permjakov eredményeit. A folklóralkotások szemiotikai vizsgálatának Magyarországon ők az elindítói.

Voigt Vilmos (Voigt 1975) az egyes folklórműfajok esetében alkalmazható vizsgálat típusokat veszi sorra: Propp morfológiai meseanalízisét, Lévi-Strauss korrelációs-oppozíciós mítoszanalízisét, Permjakovnak a proverbiumok szemiotikai rendszerezését bemutató monográfiáját. Tanulmányában a szemiotikai analízis két fő formáját különbözteti meg: az egyik a hosszabb szövegek esetében a nagy egységekre, makroszegmentumokra bontott szöveg egységeinek analízise, a másik a korrelációs-oppozíciós analízis, amikor kevés szegmentumból álló alkotások egész csoportjait vizsgáljuk. Ez utóbbi alkalmazható a proverbiumok esetében is.

Hoppál Mihály végzett először magyar folklórszövegen ilyen vizsgálatot, az ígérés hiedelemszövegeit bontotta elemekre. A proverbiumok, azok között is a szólások szemiotikai szempontú elemzésére Szemerkenyi Ágnes és Voigt Vilmos tett kísérletet. Felfogásuk szerint a folklóralkotások másodlagos szemiotikai rendszerek; Szemerkenyi Lotmanra hivatkozva a következőképpen határozza meg a másodlagos szemiotikai rendszer fogalmát:

„A nyelv elsődleges szemiotikai rendszer, a proverbium műfaja pedig csakúgy, mint a folklór egésze, vagy bármilyen más művészet a másodlagos szemiotikai (modelláló) rendszerek közé tartozik ... a másodlagos modelláló rendszerek olyan struktúrák, amelyeknek a természetes nyelv képezi az alapját, a rendszer azonban ezen túlmenően egy kiegészítő, másodlagos ideológiai, etikai, művészi vagy valamilyen más jellegű struktúrát is kap.” (Szemerkenyi 1975:57-58.)

Szemerkenyi Ágnes tesz kísérletet a Voigt Vilmos ismertette elemzési módszer gyakorlati alkalmazására. A szólások szemiotikai elemzésének különböző szintjeit jelöli meg. Szintaktikai, szemantikai és pragmatikai elemzés együttes alkalmazását látja szükségesnek. Szerinte a nyelvészeti (szintaktikai) elemzés önmagában nem állapíthat meg olyan sajátosságokat,

amelyek a szólásokat, közmondásokat elkülönítenék a szabad szerkesztésű szintaktikai egységektől, mivel a mondatszerkesztési szabályok érvényessége jórészt a proverbiumokban is megmarad. A lexikai alkotóelemek körére szorítkozó szemantikai elemzés viszont nem vezet el a jelentéshez, mert a (valódi) szólások, közmondások egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy jelentésük nem vezethető le alkotóelemeik jelentéséből. A szemiotikai elemzés során kiszűrjük az információhordozó releváns elemeket, amelyek az alapgondolat megértéséhez szükségesek. Előfordulásuk gyakoriságát figyelembe véve ezek kirajzolják a szólás, közmondás mélyszerkezetét alkotó oppozíciókat, amelyek a valódi jelentést adják.

A közmondás jelentése nem érthető meg a szituáció, a kontextus ismerete nélkül, a pragmatikai elemzés az adott proverbiumnak a közösség életében, viselkedésében betöltött szerepét vizsgálja. A pragmatikai vizsgálat a szemiotika feladata, vallja Szemerkenyi, „mert a pragmatika az a területe a szemiotikának, amely a jel és jelrendszer szociológiai, pszichológiai viszonyait térben, időben a társadalmi-történeti-politikai-gazdasági viszonyok függvényeként vizsgálja.” (Szemerkenyi 1994:85). A proverbiumokról írott monográfiájában, amely az első elméleti igénnyel megírt nagyobb lélegzetű munka a magyar parömiológiában, a proverbiumok használatát elemzi, társadalmi funkciójuk kérdését járja körül. (Szemerkenyi 1994) Ezt a művet azonban a „folklorisztikai proverbiumkutatás” tudományterületére helyezi szerzője. A szemiotikai jellegű folklórvizsgálatok sora nem folytatódott.

III. 3. Nyelvészet

III. 3. 1. Az állandósult szószerkezetek nyelvészeti megközelítése

A közmondást nyelvi szempontból az állandósult kifejezések csoportjába soroljuk. Bár nyelvi jelenség lévén a nyelvtudomány kutatási körébe tartozik, a nyelvi alrendszerek kutatására szakosodott részdiszciplínák közül egyiknek a kategóriái közé sem illik maradéktalanul. A szókészlettan vagyis a lexikológia központi egysége a szó, mint saját jelentéssel bíró nyelvi jel. Az

állandósult kifejezések egyik alapvető formai sajátossága¹¹, hogy legalább két különálló lexikai egységből állnak; szerkezetük alapján tehát a *szintagmák*, azaz a szókapcsolatok közé illenek. A szókapcsolatok a nyelvi rendszer szabályai szerint szerveződő szabad lexikai egységek együttese, az állandósult szókapcsolatok azonban - ahogyan nevükből is következik - nem szabadon szerveződő, hanem változatlan formában felhasznált szerkezeti egységek, amelyekben a szinkron szintaktikai szabályok működése valamilyen szinten gátolt. E működési sajátosságuk miatt tehát a szintaxis szempontjából a szabad szószerkezetekhez képest „rendellenes” csoportot alkotnak.

Jelentéstani megközelítésben sem egyértelműbb a helyzetük. A szintagmák jelentése a szerkezetet alkotó szavak önálló jelentéseiből komponálódik egészzé: egy szintagma tehát összetett jelentéssel bír, amely tagolható, részeire bontható. Az állandósult szószerkezetek nagy része viszont formai tagolhatósága ellenére egységes, nem tagolható jelentéssel (is) rendelkezik. Szemantikai jellemzőiket alapul véve tehát a lexémákkal mutat hasonlóságot. Ezáltal a különböző nyelvi alrendszereket vizsgáló nyelvészeti ágak – lexikológia, szintaxis, szemantika - központi kategóriáihoz képest rendhagyóan viselkednek; másképpen fogalmazva átmeneti, határterületet alkotnak. Ennek következtében hosszú ideig a nyelvtudomány érdeklődésének periferiájára szorultak ezek a kifejezések.

Az állandósult kifejezésekkel elsősorban a lexikográfia foglalkozott, mivel a szótárírók számára állandó nehézséget jelentett a többtagú kifejezések áttekinthető kezelése. Julio Casares írja a frazeológia fejlődésére később nagy hatást gyakorolt művében: „La catalogación de las expresiones pluriverbales no ha tenido hasta hoy solución satisfactoria.” (Casares 1950:98)

A besorolási nehézségek áthidalására szovjet nyelvészek egy külön *frazeológiai szint* elkülönítését javasolták, azonban e szint elhelyezkedése a többi nyelvi szinthez viszonyítva már vita tárgyát képezte, amelyben nem jutottak egyetértésre. (Juhász 1980:96) A frazeológia elhatárolása a lexikai,

---

¹¹ Az elméletek nagy része a kollokációknál húzza meg a terjedelem alsó határát. Kivétel: Hadrovics 1995, Voigt 1998.

illetve a szintaktikai szinttől azért problematikus, mert mindkettőhöz kapcsolódik, attól függően, hogy az állandósult kifejezések mely típusát és milyen szempontból vizsgáljuk.

Amint a vázolt elméleti problémák jelezték, az állandósult szószerkezetek természetének feltárásához szükséges volt azok különálló, sajátos nyelvi jelenségeként való felfogása. Ebből a kiindulópontból nem rendhagyó, periferikus tartományként helyezkedtek el a nyelvi szintek határán, hanem saját jellegzetességeik középpontba állításával lehetővé vált a többi nyelvi jeltől való elhatárolásuk éppúgy, mint szerkezeti, jelentéstani és funkcionális különbségeiken alapuló belső osztályozásuk.

III. 3. 2. A frazeológia mint önálló diszciplína kialakulása

A nyelvtudományon belül egy önálló kutatási terület, az állandósult kifejezésekkel foglalkozó *frazeológia* elkülönülése lassú folyamat volt. Előfutárának Charles Ballyt tekinti a nemzetközi szakirodalom¹², aki általános stilisztikai elméletének megfogalmazása során ütközött az állandósult szókapcsolatok problémakörébe. Megállapításai alapvető hatást gyakorolnak a későbbi frazeológiai kutatásokra, elsősorban az orosz nyelvészekre, köztük is Vinogradovra, aki egész frazeológiai iskolát teremtett a Szovjetunióban.¹³

A frazeológiai kutatások kiszélesedésével különböző nyelvészeti irányzatokból különböző frazeológiai iskolák nőnek ki. Strukturalista alapokon áll a már említett szovjet kutatókon kívül, a keleti blokk országai közül elsősorban az NDK-beli, a csehszlovákiai és a kubai iskola¹⁴, a magyar O. Nagy Gábor is ehhez kapcsolódik. A nyugat-európai országokban funkcionalista alapokon nyugszanak a kutatások¹⁵. Az Amerikai Egyesült

---

¹² Bárdosi Vilmos tanulmánya szerint Bally ilyen irányú kutatásait Michel Bréal francia nyelvész gondolatai alapozták meg, aki *Essai de sémantique. Science des significations* c. művében már 1897-ben *locutions* terminust használva ezek leírásakor ma is érvényes jellemző jegyeket fogalmaz meg: „szokványos szókapcsolatok”-ról és ezek „totális jelentése”-ről beszél. A tudománytörténet szerint - tévesen - Ballynál fordulnak elő először ezek a fogalmak. (Bárdosi 2000)

¹³ Casares elmélete is a szovjet frazeológiai iskola révén vált ismertté a nemzetközi nyelvtudományban, majd egy vargabetűvel a szovjet eredményekre támaszkodó kubai frazeológusok munkássága irányította rá a spanyol kutatók figyelmét.

¹⁴ D. Dobrovolskij, B. Wotjak, G. Wotjak, Isacenko, Dubsky, A.M.Tristá, Z. Carneado

¹⁵ E. Coseriu, Henri Frei, André Martinet, Bernard Pottier, Harald Thun

Államokban a generatív grammatika hatása erre a területre is kiterjed, és az idiomatikus kifejezéseknek és jelentésnek a Chomsky-féle elméletbe való beilleszthetlensége elindítja útján a generatív szemantikát.¹⁶

III. 3. 2. 1. A magyar frazeológiai kutatások

A magyar nyelvészek közül O. Nagy Gábor kezdett elsőként a frazeológiával mint önálló kutatási területtel foglalkozni, az *Abriss einer funktionellen Semantik* című tanulmányának egyik fejezetét teljes egészében annak szentelte. Bár elsősorban a szólásokkal foglalkozott, de ezeket a frazeológia részeként kezelte. Meghatározta a frazeológiai egység fogalmát, jelentéstani jellemzőit, leírta jelentéstani és szerkezeti típusait, valamint a frazeológiailag kötött szóhasználat jelenségeit. Az ötvenes-hatvanas években munkássága a frazeológia elmélete terén is a nemzetközi tudomány élvonalába tartozott.

Elméleti munkássága sajnos korán abbamaradt, és a frazeológiával foglalkozó magyar nyelvészek többsége nem az elméleti kérdések iránt érdeklődött. Juhász József összefoglaló tanulmányára tudunk csak hivatkozni (1980), aki az újabb kutatási eredmények számbavételével továbbgondolja O. Nagy Gábor megállapításait, és bizonyos pontokon bírálatokat is megfogalmaz. A frazeológia tárgyának körülhatárolására tesz kísérletet: különbséget tesz idiomatikus és nem idiomatikus frazeológiai egységek között, tisztázza a gyakoriság és a használatbeli szokványosság különbségét, a képszerűség kritériumát fenntartással kezeli. Ugyanakkor O. Nagy Gáborral szemben, aki a lexikológia részének tekintette a frazeológiát, és, ebből következően, csak a lexikai egységekkel egyenértékű szerkezeteket sorolta az új tudományág tárgya, a frazémák közé, Juhász tágabb értelmezésében a frazeológiai egységek között a mondat értékű állandósult szószerkezetek, így a közmondások is helyet kapnak. Mint majd látni fogjuk, e kétféle értelmezés ma is megosztja a frazeológusok táborát.

A magyar nyelvészek az elmúlt évtizedekben frazeológia és lexikográfia kapcsolatával¹⁷, kontrasztív vizsgálatokkal¹⁸, frazeológia és grammatika

---

¹⁶ U. Weinreich, Ch. Filmore

¹⁷ Bárdosi Vilmos, Hessky Regina

¹⁸ Barta Péter, Bárdosi Vilmos, Földes Csaba, Hessky Regina, Litovkina Anna, Mollay Erzsébet, Morvay Károly, Paczolay Gyula

viszonyával,¹⁹ a közmondások, szólások másodlagos felhasználásával²⁰, a frazeologizmusok történeti kérdéseivel²¹ foglalkoztak. A kognitív nyelvészet a metafora oldaláról közelíti az idiómákat.²² A frazémák szövegtan, szövegtipológia szempontjai szerinti áttekintésére is történt kísérlet.²³

Az elmúlt évtizedben fontos előrelépés történt a korszerű tudományos szempontok szerint összeállított szólás- és közmondásgyűjtemények kiadásában. Várhatóan rövidesen megjelenik az első összefoglaló elméleti mű is a magyar frazeológiáról Forgács Tamás tollából, és ezzel régi adósságát törleszti majd a magyar kutatás.²⁴

III. 3. 2. 2. A frazeológia helyzete Spanyolországban

Spanyolországban a frazeológia iránti érdeklődés a 90-es évek közepén élénkül meg. Előzményként már említettük Casares munkásságát, amelynek azonban hazájában nem volt visszhangja. Az újlatin nyelvek frazeológiájának kutatásában kezdetben német nyelvészek jeleskedtek, a spanyol frazeológiáról az első áttekintő monográfiát 1980-ban Alberto Zuluaga Ospina írta: *Introducción al estudio de las expresiones fijas*.

Az elmúlt évtizedek legkiemelkedőbb kutatói személyiségei Corpas Pastor, Ruiz Gurillo, Martínez Marín. A részproblémákkal szemben a frazeológia elmélete, a frazeológiai egységek rendszere áll kutatásaik középpontjában, és ezzel a Casares és Zuluaga által megteremtett hagyományokat folytatják.

Az ezredfordulón a frazeológia a spanyol kutatásban is kilép a lexikográfia gyámsága alól, és megszilárdul mint a nyelvtudomány önálló ága.

III. 3. 3. A frazeológia szűk és tág értelmezése

A frazeológia mint tudományág és a frazeológiai egység fogalma mint e tudomány tárgya tehát nem tekint vissza hosszú múltra. Vannak, akik megkérdőjelezzik különválásának létjogosultságát, vizsgálati körét illetően

---

¹⁹ Rozgonyiné Molnár Emma

²⁰ Forgács Erzsébet

²¹ Hadrovics 1995

²² Kövecses 1998

²³ Balázs Géza 2004

²⁴ A MANYE 2006. novemberében a kollokációkról tartott kerekasztal-beszélgetésén hangzott el a szerző hozzászólásában a *Bevezetés a frazeológiába* című könyv közeli megjelenéséről szóló információ.

pedig szintén eltérnek az álláspontok: határai a frazeológiai egység definíciójától függően jelölhetők ki. Két fontos felfogás körvonalazódik: a szűk illetve a tág koncepció. Esetünkben a frazeológia koncepciójának értelmezése alapvető, mivel meghatározza a proverbiumok, és így a közmondások vizsgálatának tudományági besorolását.

Az önálló tudományágnak tekintett frazeológia tárgya tehát a frazéma vagy frazeológiai egység (FE). Ez az átfogó elnevezés jelenti az állandósult szószerkezetek minden fajtáját: az idiomatikus kifejezéseket, a szólásokat, közmondásokat egyaránt.²⁵ A nemzetközi kutatásban ez az elnevezés nyeregyre inkább polgárjogot.

A frazeológia szűk és tág koncepcióját a mérvadó spanyol és magyar elméleti frazeológusok művei alapján ismertetem.

Ruiz Gurillo (1997) a frazeológiai egységgel egyik oldalról a szót állítja szembe, mint a görög-latin hagyomány központi kategóriáját, a másik oldalról pedig a szabad szószerkezetet. Mivel mindkét irányban fokozatos átmenetek írhatók le, Ruiz Gurillo kontínuumként fogja fel a FE fogalmát. A FE prototípusa alkotja a frazeológiai tartomány középpontját, amelyet nem elkülöníthető egységekként követnek a perifériák felé haladva a FE altípusai. A frazeológiai egységek az ő értelmezésében *unidades no discretas*, azaz nem jellemezhetők opozíciós különbségekkel. A FE prototípusát nagyfokú rögzültség, stabil szerkezet és csekély változatképző képesség jellemzi. Hasonlóan magas szinten idiomatikusak ezek a kifejezések, azaz jelentésük nem tagolható; diakritikus szót tartalmaznak vagy szerkezeti rendhagyóságot mutatnak. (1997:82) Ruiz Gurillo a frazeológiát a centrum/periféria elv alapján fogja fel, kutatási területét pedig a szóértékű vagy szintagmaértékű egységekre korlátozza. Szűk koncepciója alapján a megnyilatkozás-értékű proverbiumok kívül esnek az új tudományág vizsgálati területén.

---

²⁵ Nehéz lenne felsorolni a különböző terminusok sokaságát, csupán néhány klasszikus példa: Saussure: locutions toutes faites, Bally: séries phraséologiques, unité phraséologique, Casares: locución, Coseriu: fórmulas fijas, discurso repetido, Károly Sándor: idióma, O. Nagy Gábor: állandósult szókapcsolat

O. Nagy Gábor hasonló állásponton van: a frazeológiát ugyan elsőként a magyar nyelvtudományban önálló diszciplínaként kezeli, a frazeológiai egység fogalmát azonban úgy határozza meg, mint „a szóhoz hasonló közlésbeli egységek” (1977:9). A csupán gyakori együttes előfordulású szószerkezetekkel szemben a legfontosabb megkülönböztető jegynek a szemantikai összeforrottságot tekinti. A mondatértékű közmondásokat a folklorisztikához tartozó parömiológia illetékességébe utalja.²⁶ Másrészt a frazeológiai egységek osztályozásának nehézségeivel is tisztában van, „a legtöbb esetben csak igen széles és igen sok alakulatot magába foglaló sáv jelölheti meg azt a határt, amely az állandósult kifejezések különféle típusait elválasztja egymástól” – állapítja meg. Ezzel két évtizeddel korábban hívja fel a figyelmet a FE-k kontínuum-jellegére.

A szűk felfogással szemben a széles értelemben vett frazeológia az ott periférikusnak tekintett tartományt is magába foglalja. Ebben a koncepcióban a frazeológia kutatási területét egyik oldalról a kollokációk, másik oldalról a mondatértékű szószerkezetek jelölik ki; a proverbiumok tehát ebben az értelmezésben a frazeológia felségterületére tartoznak. Ezt az álláspontot képviseli *Corpas Pastor*, aki a következőképpen határozza meg a FE fogalmát:

„... las *unidades fraseológicas* (UFS) – objeto de estudio de la fraseología – son unidades léxicas formadas por más de dos palabras gráficas en su límite inferior, cuyo límite superior se sitúa en el nivel de la oración compuesta. Dichas unidades se caracterizan por su alta frecuencia de uso, y de coaparición de sus elementos integrantes; por su institucionalización, entendida en términos de fijación y especialización semántica; por su idiomatidad y variación potenciales; así como por el grado en el cual se dan todos estos aspectos en los distintos tipos.”

(Corpas Pastor 1997:20)

---

²⁶ Hozzá kell tennünk, hogy a nyelvészet és a folklorisztika kutatásainak „összehangolását” is szükségesnek látja bizonyos esetekben, ami arra utal, hogy többé-kevésbé átjárhatónak látja a proverbiumok esetében a határokat.

Osztályozásában a klasszikus kritériumokat alkalmazza: az egységként való használat gyakorisága, a rögzültség, a szemantikai motiváltság foka, a nyelvi rendszer működésének gátoltsága, végül, hogy teljes megnyilatkozásról van-e szó, vagy egy megnyilatkozás részét alkotja a frazeológiai egység. Ez utóbbi szerint megkülönböztet beszédaktus (megnyilatkozás) értékű: *enunciados fraseológicos* és nem beszédaktus értékű FE-ket: *colocaciones* és *locuciones*. Ezek egyúttal a nyelv más szintjén rögzültek: a kollokációk csak a norma, a kifejezések a nyelvi rendszer, míg a frazeologizálódott mondatok a beszéd szintjén rögzültek.

Felfogásához nagyon közel áll Juhász József (1980), aki ugyancsak frazeologizmusnak tekinti a kollokációkat éppúgy, mint az „idiomatikus mondatokat”. Míg a szűk felfogásba csupán az idiomatikus szó szerkezetek férnek bele, Juhász széles értelmezése szerint az idiómák és a nem idiomatikus frazeológiai egységek egyaránt beletartoznak a FE fogalmába. Megkülönbözteti a használatbeli kötöttség és a frazeológiai kötöttség fogalmát, az előbbi nem idiomatikus szókapcsolatokat eredményez, melyeknek jellemzője a „használatbeli szokványosság”, míg az utóbbi adja az idiomatikus frazémákat. Az idiomatikus jelleg elengedhetetlen tényezője az együtt-előfordulás gyakorisága mellett az integrációs jelentésegység kialakulása is, – ezt frazeológiailag kötött jelentésnek nevezi. Meghatározása szerint a frazeológiai egységek

„... lexikális építőanyaguk és szerkezeti formájuk tekintetében állandósult szókapcsolatok, illetőleg kiegészítendő vagy kiegészítésre nem szoruló – teljes – mondatok, amelyeknek a jelentése is állandósult egység formájában áll előttünk.”

(Juhász 1980:85)

A kortárs kutatók közül többen a tág koncepció hívei: Hadrovics szerint a *magára maradt szótól* a teljes mondatig terjednek a határok, R. Molnár Emmánál a centrum/periféria elv alapján a gócban az idiómák, körülöttük a nem idiomatikus állandósult egységek sorakoznak, Bárdosi Vilmos *Magyar Szólástárának* előszavában a frazémák közé sorolja a kötött

szókapcsolatoknak a szintagmától a mondatig terjedő fajtáit éppúgy, mint a kollokációkat, Forgács Tamás gyűjteménye hasonló elméleti alapokon nyugszik.

Míg a kortárs spanyol frazeológiai elmélet elsősorban a rögzültséget, a szemantikai motiváltságot, a kombinációs megszorítást, valamint a megnyilatkozáshoz való viszonyt tekinti a FE meghatározó jegyeinek, addig a magyar kutatásban mind a mai napig újból és újból felvetődik a frazémák képszerűségének problémája. Tolnai *szemléletességnek* nevezi, O. Nagy Gábor is méltatja a „*a költői erejű gazdag képzeletből született nyelvi képeket*” Hadrovics osztályozásában külön csoportként szerepel a *képes beszéd* és a *körülírás*, R. Molnár Emma szerint az idiómák önmagukban hordják a képiséget, Balázs Géza szintén a frazémák meghatározó jegyei között említi a *képszerűséget*. Juhász ezzel szemben a képszerűség kritériumát kizárja, mint a gyakorlatban nehezen körülírható szempontot. Érvelése szerint így kimaradnának bizonyos frazémacsoportok, pl. a többtagú határozós szekezetek. Ugyanakkor a képszerűség és átvitel kérdését még nem is sikerült megnyugtatóan tisztázni, definiálni a frazeológiában.²⁷ Véleményem szerint a képszerűség kategóriája a stilisztikából kölcsönvett fogalom, a frazeológiában a FE-k jelentésszerkezetének vizsgálata, az egyes jelentésrétegek feltárása révén juthatunk alkalmazható vizsgálati szemponthoz.

---

²⁷ Tolnai 1941-43:399, O. Nagy 1982:7, Hadrovics 1995:29, R. Molnár 1996:185, Balázs 2004:2, Juhász 1980:85-86.

IV. A KÖZMONDÁS HELYE A FRAZEOLÓGIÁBAN : KÍSÉRLETEK A KÖZMONDÁS DEFINÍCIÓJÁRA

Socrates azt kérdezte Memnontól, hogy mi az erény. „Van – mondta rá Memnon – férfierény és női, közéleti és magánemberi, gyermeki és aggkori.” – „Ez ám a pompás! – kiáltotta Socrates - Mi csak egy erényt kerestünk, és íme, rajban jönnek!”
Felteszünk egy kérdést: kaptárnyi zümmög vissza.
Montaigne²⁸

IV. 1. A mondatértékű frazeológiai megnyilatkozások

A nemzetközi kutatásban a klasszikus lexikográfiai (szűk) felfogással szemben a tendencia a tág értelmezés irányába látszik elmozdulni.

Corpas Pastor osztályozásában külön csoportot (*esfera*) alkotnak a megnyilatkozás-értékű frazémák (*enunciados fraseológicos*). E csoporton belül elhatárolja a proverbiumokat (*paremias*) a kliséktől (*fórmulas rutinarias*). Bár a széles felfogást valló magyar frazeológusok többsége hagyományosan csak a proverbiumokat tekinti frazémáknak (Juhász J., Balázs G., Hadrovics), Bárdosi és Forgács gyűjteményében már szerepelnek az ún. pragmatikus helyzetmondatok, szituációs klisék, közhelyszerű kifejezések is. Ez a Corpas Pastoréhoz hasonló osztályozás a kritériumok egységesebb alkalmazására, módszeres végigvitelére vall: hiszen, ahogyan a kollokációk (terpeszkedő kifejezések) idiomatikusság híján a szabad szintagmák felé képeznek átmenetet, a klisék és helyzetmondatok helyzete ezzel párhuzamba állítható az idiomatikus mondatok felől a szabad szerkesztésű megnyilatkozások irányába haladó kontínuumban. Mindkét perifériára a szokványosság, a használatbeli rögzültség jellemző, idiomatikus vonások nélkül.

Mi a következőkben csak a proverbiumok (*paremias*), azokon belül is a közmondások (*refranes*) műfaji jellemzőit vesszük számba.

---

²⁸ 1996:242

IV. 1. 1. Proverbiumok

A magyar művelődéstörténetben sokféle elnevezés ismert (bár már a XVI. században előfordul a *proverbium*): *példabeszéd, közbeszéd, közmondat, közszólás, példaszó, példázat, aggszó, szólásmód, szójárás, szólásmondás, mondás*²⁹. Az elnevezések egy-egy jellemző vonást kiemelnek: néha a közkeletűséget, máskor az általános érvényű megállapítást, vagy az elődök hagyományát.

Nincs ez másképp a spanyol irodalomban sem, néhány a számos elnevezés közül: *refrán, proverbio, dicho, máxima, adagio, aforismo, apotegma, sentencia*.

Ugyanakkor a nevek tarkasága a mondások különböző fajtáit rejti. (Az osztályozási szempontok ismertetése csak abból a szempontból és olyan mélységig szükséges számunkra, amennyiben a közmondás meghatározásában segítségünkre van.)

Szólás, szóláshasonlat, közmondás fogalmát sok szerző nem is határolja el egymástól. Ennek nyomós indoka lehet, hogy ezeket a kategóriákat nehéz – legalábbis történetileg – megnyugtatóan szétválasztani, a közmondások szólásokká egyszerűsödhetnek, és fordítva, szólásokból is keletkezhetnek közmondások. Sőt, bizonyos egykori szólások, közmondások összetett szóként folytathatják pályafutásukat.³⁰ Szinkrón értelemben azonban megfogalmazhatók alapvető eltérések a két kategória között. O. Nagy Gábor definíciója a beszédbeli funkció felől közelít:

„A szólás és a közmondás – beszédbeli szerepét tekintve – úgy viszonylik egymáshoz, mint a szó és a mondat. A szólást, noha ez is mindig több szóból álló kifejezés, mondanivalónk közlésekor olyanféle jelentésbeli egységként használjuk, mint amilyen egység a jelentés szempontjából a szó is. .... A közmondások ellenben mindig mondat értékűek, azaz önmagukban is kifejezik a beszélőnek a valósághoz való viszonyát.”

(O. Nagy 1982:12)

---

²⁹ L. Tolnai 1941-43

³⁰ Részletesebben l. Hadrovics 1995:27-29, Újváry é.n.:8-12

O. Nagy Gábor felfogását alapvetően befolyásolja lexikográfiai indíttatása: meghatározása alapján egyik csoportba sem kerülhetnének be a mondatformájú szólások, szóláshasonlatok (*frases proverbiales*).

Juhász József a jelentésben találja meg a legfontosabb különbséget: a közmondásokban általános érvényű ítélet fejeződik ki, míg a szólásoknak nincs általános értékelő jellegük. Litovkina az elődök, főleg O. Nagy Gábor nyomdokain haladva, ugyanakkor azt finomítva három kritérium alapján tesz különbséget :

1. A közmondások mindig mondatértékűek, a szólásoknak ez *nem kizárólagos* kritériuma.
  2. A közmondások didaktikus jellegűek, általános érvényűek, míg a szólások stilisztikai eszközök és egyedi esetekre alkalmazhatók.
  3. A szólások gyakran szorulnak kiegészítésre, míg a közmondások önmagukban is kerek gondolatot tartalmaznak.
- (Litovkina-Mieder 2005:16-17)

Hangsúlyozza, hogy a szólás a közmondásnál általában kisebb nyelvi egység, ugyanakkor mondatformájú is lehet. A közmondás sokszor két szólás összekapcsolásából keletkezik, míg más közmondások gyakran rövidülnek és szólásként is élnek. A határok meghúzése tehát inkább megközelítő lehet, semmint kizáró jellegű. Ezt a jellegzetes mozgást a magyar frazeológiát történeti szempontból vizsgáló Hadrovics László is hangsúlyozza, de hasonló problémafelvetéssel találkozunk Corpas Pastornál is. Nála a szólást a *locuciones de significado traslaticio* terminus jelöli. A proverbiumoktól való elkülönítésükre javasolt kritériumok közül az általános *vs* konkrét, a változatlan forma *vs* kiegészíthetőség megegyezik a Litovkinánál ismertetettekkel, a harmadik különbség megállapítása szerint az, hogy a proverbiumok a beszéd, míg a szólások a nyelvi rendszer részei, ennél fogva az előbbiek elsősorban kulturális, míg az utóbbiak szigorúan vett nyelvi jelenségek. (Corpas Pastor 1997:133-134)

Tolnai Vilmos mint a közmondással szoros rokonságban álló típust nevezi meg a *szentenciát* (szállóige), melynek alfajai az *axioma*, *maxima*, *aforizma*. Bárdosi Vilmos taxonómiájában is szerepelnek a szállóigék, bölcs mondások,

idézetek. Corpas Pastornál a proverbiumok (*paremias*) egyik altípusát alkotják a szállóigék (*citas*). Ezeket rokonítja a közmondásokkal, hogy általános igazságot közölnek (*paremias con valor de verdad general*), azonban jelentéstani szempontból különböznek, amennyiben a szállóigéknek csak denotatív jelentésük van, másrészt a közmondásokkal szemben forrásuk, szerzőjük ismert.

A leggyakoribb érv, amely alapján a szállóigék egyes fajtáit elválasztják a közmondásoktól, hogy ezek szerzője ismert, míg a szólások, közmondások esetében fel sem merül a szerzőség kérdése. Ugyanakkor az „anoním” eredet kérdésében sokszor nehéz tisztán látni, éppen azért, mivel ezek a mondások hosszú múltra tekintenek vissza. Gondoljunk csak arra, hogy a nyomtatott szöveg és a telekommunikáció korszakában hány szállóige eredetét nem ismeri nem szakember használója. Az alapvetően orális kultúrákban pedig a szállóigék is gyorsan betagozódnak a közös proverbiumkészletbe.

IV. 2. A közmondás definíciójához

„Közmondás: elvet, tanácsot, valódi vagy vélt igazságot általános formában, tömören, rendszerint csak egyetlen mondattal kifejező közkeletű és ismeretlen szerzőjű, nagyrészt nemzetközileg elterjedt állandósult szókapcsolat, mondás ... gondolati tartalma nem vagy nem csak egy szituációra vonatkozik, hanem általános érvényű: vagy legalábbis ilyennek tartja a használója.” (O. Nagy Gábor 1979:645.)

Casares meghatározása szerint:

„el refrán es una frase completa e independiente, que en sentido directo o alegórico, y por lo general en forma sentenciosa y elíptica, expresa un pensamiento – hecho de experiencia, enseñanza, admonición, etc. -, a manera de juicio, en el que se relacionan por lo menos dos ideas.”

(1950:192)

Gloria Corpas öt tulajdonságot fogalmaz meg, amelyek a közmondást meghatározzák: a lexikalizáció, mondat- és szövegbeli autonómia, általános igazságtartalom, ismeretlen szerző.

A közmondás prototípusát jellemzi még a metaforikus jelentés, hangalaki sajátosságok, mondattani anomáliák, hagyományos jelleg, didaktikus vagy dogmatikus cél. (Gloria Corpas 1998:182)

Litovkina ismerteti a nemzetközi szakirodalomban a közmondás meghatározására tett (jórészt reménytelen) próbálkozásokat, és végül Szemerkenyi Ágnesét tartja az egyik legsikerültebb megfogalmazásnak. Véleményét maximálisan osztjuk:

„A *közmondás* rövid, tömör, állandósult, mondatnyi terjedelmű, egy nagyobb közösség körében általánosan ismert, szájhagyományban terjedő kifejezés. Tartalma filozofikus mélységű, középpontjában erkölcsi kérdések vagy különböző élethelyzetekre alkalmazható bölcsességek állnak. Epikus történetből leszűrődött tanulságot őriz olyan kikristályosodott formában és tartalommal, hogy gyakran nem is rekonstruálható a történet. Jelentése általában nem szó szerinti, hanem egy „közmondás-feletti” tartalom. ... Szilárd, nem változtatható váza van, beszédbe illesztése idézetként történik.”

(Szemerkenyi 1988:229.)

A fenti definícióban „közmondás-feletti” tartalomként megjelölt jelentés-sík valójában az explicit nyelvi formától eltérő idiomatikus jelentést takarja, amelynek értelmezése a beszélőközösség tagjai számára magától értetődő, a vizsgálat szempontjából azonban elválaszthatatlan a pragmatikai tényezőktől. Megkülönböztet tényleges és lehetséges jelentést, a megvalósulás mindig a környező összefüggésrendszer függvénye.

IV. 3. Langue és parole, általános és egyedi

„A közmondás a v á l t o z ó jelenségekben felösméri az á l l a n d ó elemeket s ezeket foglalja szilárd nyelvi formába”- így fogalmaz Tolnai Vilmos. (1941-43:402)

A közmondás kétarcúsága párhuzamba állítható a nyelv kettős természetével: miként ez utóbbi kollektív tulajdon, úgy a közmondáskincs is az egy adott közösségre jellemző, közös, egyezményesen elfogadott értékrendet reprezentálja. Használatában azonban egyéni, konkrét szituációhoz kötött, mint maga a beszéd. Annak ellenére, hogy a közmondás általános igazságot fogalmaz meg, a beszédben, szövegben mindig egy-egy valóságos helyzetre vonatkozik. R. Molnár Emma ezért javasolja megkülönböztetni a szótári formát (=nyelvi szint) az alkalmazott közmondástól (=beszédszint), amely a szövegbe szerkesztéskor jön létre. (R. Molnár: 1996)

Vajon mi az a többlet, amit az általános és konkrét egybejátszásával létrehoz a közmondás? Szemerkenyi Ágnes felmérése szerint azért mondják, mert így a közösség ítélete hangzik el, a beszélő nem csupán egyedi, személyes véleményét mondja, „mástul hallotta”. (Szemerkenyi 1994:104-105)

Érdekes összevetni a közmondások általános, személyek feletti jellegét a rítusbeli személytelenséggel, például a maszkok használatával:

„A maszk – az arc és a hang eltitkolása - kollektív jelleget kölcsönöz az egyéni hangnak – annak ellenére, hogy az szubjektív indíttatású -, így a hang akárkié lehet, tehát a mindenkié, így objektív színezetet kap s egy másféle tekintélyt.”

(Angelescu 1999:38)³¹

A közmondás lényeges vonása, hogy a múltat összeköti a jelennel és a jövővel: az elődök tekintélyére támaszkodva és tapasztalatait megidézve befolyást próbál gyakorolni a címzett jelenbeli vagy jövőbeli viselkedésére,

---

³¹ A szerző egy romániai rítust, a hegybekiabálás szokását ismerteti, amikor a faluban elkövetett erkölcsi kihágásokat, szabálysértéseket olvassák az érintettek fejére a településen kívüli hegyről éjszaka, maszkot viselő fiatalok.

cselekvésére. A közmondást használó felszólítás, figyelmeztetés, kijelentés útján a közös értékrend tiszteletben tartását, helyreállítását kívánja elérni.

A középkori világmodell rekonstrukciójában nagy segítséget nyújthat a nyelv: az állandó, ismétlődő beszédfordulatok vizsgálata, éppúgy, mint a rítusoké és szertartásoké.

IV. 4. A jelentés problémája

A proverbiumok jelentéstana az eddigi kutatás egyik legvitatottabb területe. Casares egyenesen azt mondja: „... no parecerá injustificado sostener que el estudio de los proverbios como tales y no como textos de lengua (...) debe dejarse para la paremiología ...” (1950:203)

A közmondások jelentése többretegű: „szótári formájában” igazságtartalma időtlen, helytől és helyzettől független. Ugyanakkor évszázadokat, sokszor évezredek átívelő létezése azért lehetséges, mert „időtlen” jelentése nagyon is rugalmasan alakítható korhoz, térhez, szituációhoz, azaz éppen általánossága folytán aktualizálható. A közmondások és a szállóigék egyik alapvető különbsége jelentésük működésében érhető tetten. A szállóigék jelentése referenciális és denotatív, míg a közmondások ezeken felül jelentős konnotációs tartalmat hordoznak; ez idiomatikusságuk forrása.

A proverbiumkincs fontos forrás, mivel az írott hagyománnyal nem rendelkező kultúrák esetében jórészt a szóbeliség alapján lehet megállapítani valamely társadalom világképét.

„Az egyes fogalmakat alakító és összefüggő világképpé szervező tényezők között lényeges szerepet játszik a nyelv. A nyelv nem pusztán jelrendszer: a nyelv meghatározott érték- és képzetrendszert testesít meg.”
(Gurevics 1974:111)

Az ilyen vizsgálatokban döntő szerepe lehet a proverbiumok elemzésének. A proverbiumok általában gyűjteményekben jelennek meg, kontextus nélkül. A proverbium jelentésének kettős természetéből adódóan azonban a környező összefüggésrendszertől elvonatkoztatva a közmondás releváns jelentése meghatározhatatlan, mivel mindig a helyzet függvénye. Ugyanannak a

közmondásnak a jelentése más szövegkörnyezetben megváltozhat, ezeket nevezi Voigt Vilmos szituacionális jelentésvariánsoknak. (Voigt 1971:32)

Másik lehetőség másodlagos használatuk vizsgálata: a szépirodalomban és egyéb művészeti ágakban azonban értelmezés nélkül jelennek meg. Mindkét esetben akadályozza a megbízható értelmezést az is, hogy sem a gyűjtemények, sem a műalkotások nem rögzítenek hangletét, gesztust, kontextust.³² Ily módon csak mondattani, illetve szövegelemzésre nyílik mód. Ugyanakkor a proverbium csak akkor éri el célját, ha a befogadó is ismeri; azaz épít a nyelvi és nem nyelvi közös háttérinformációra, valamint a hallgató következtetési képességeire (Dell Hymes 1974). Ezért lényeges egy kor közös képzetrendszerének feltárása a proverbium érvényes jelentésének megállapításához.

A közös társadalmi képzetrendszer természetesen absztrakció: a frazeológia a nyelv egészéhez és bármely részrendszeréhez hasonlóan tagolt horizontálisan, vertikálisan és kronológiailag (*variantes diatópicos, diastráticos, diafásicos*). A területi és társadalmi tagoltság természetesen mindegyik idősíkban adott, ezt a változatosságot azonban e dolgozat területi határait figyelembe véve nem tudjuk áttekinteni: csupán a gyűjteményekben megjelenő változatokat vesszük figyelembe, anélkül, hogy variánsait regisztrálnánk. Ez az eljárás egyedül azzal indokolható, hogy a közmondásoknak itt csupán a tartalmi vonatkozásaival foglalkozunk, mint a kor értékrendjét tükröző nyelvi-kulturális rendszerrel, és ezt nem befolyásolják közvetlenül a formai változatok.

A jelentés fajtája szerint is osztályozhatjuk a proverbiumokat.

Tolnai Vilmos nagyon korszerű megközelítésében a beszélő szándéka szerint rendszerezi a közmondásokat: megállapítást közlő, mérlegelést, értékelést kifejező valamint tanácsot adó csoportot különít el. Szemerkenyi Ágnes megvizsgálta e szempontok alapján az általa gyűjtött közmondáskorpuszt, és az elsőprő többség, a közmondások kétharmada a megállapítás kategóriában

---

³² Ugyanaz a proverbium lehet gyakran kettős értelmezésű. Hogy a negatív vagy a pozitív tartalom-e az érvényes jelentés, az a nyelvi mezőből (kontextus) állapítható meg. (Újvári é.n.: 11)

tartozik, közel 10% a figyelmeztetés, 7% tanácsot fogalmaz meg. Bizonyos esetekben kétféle besorolás is indokolt volt.

Tolnai kommunikáció-szemponitú felosztásával szinte „előfutára” a beszédaktuselméletnek. Searle a közvetett beszédaktusokkal kapcsolatban megállapítja, hogy ezek használata szükségszerűen mindig idiomatikus (Searle 1975/1997); a közmondások használatakor hasonló jelenséggel találkozunk: a közmondások többségének szószerinti jelentése mellett átvitt értelme is van, és a beszédhelyzetben ez az átvitt jelentés az érvényes. De míg a közvetett beszédaktusok idiomatikusága csupán a használatra vonatkozik, addig a közmondások frazémává válása az ún. *frazeologizálódási* folyamat során történik, ennek során mintegy intézményesül a jelentés kettőssége, azaz a megnyilatkozás a továbbiakban nem kötődik egy kontextushoz, hanem átvitt jelentése révén különféle szituációk sorában alkalmazható. Emellett még talán fokozottan érvényes rájuk a közvetett beszédaktusok sajátossága: a beszélő kimond valamit, de ezen túl még valami mást is közöl. A proverbium mint mondatértékű frazéma önmagában egy beszédaktust alkot. Ezek túlnyomó része, mint fentebb láttuk asszertív beszédaktus, kisebb része pedig a direktív csoportba sorolható.³³

O. Nagy Gábor a szólások és közmondások esetében megkülönböztet szó szerinti és „szólásszerű” jelentést (1982: 23-24). Juhász József több csoportot különböztet meg a frazémákon belül a jelentésük jellege szerint. Az állandósult szókapcsolatok „külső körét” az ún. szokványos szókapcsolatok alkotják, amelyekben az alkotóelemek és a jelentés egyaránt integrálódott, állandósult jellegű szemantikai egységet alkot, ez az egységes jelentés azonban nem idiomatikus, mivel a lexémák jelentéséből kikövetkezhető. Ezeket az *idiómákkal szemben nem idiomatikus frazeológiai egységeknek* nevezi. Ugyanez a különbség tehető a közmondások csoportján belül is, amennyiben vannak kettős jelentéssíkot mutató idiomatikus, illetve csak jelentésintegrációt mutató mondat értékű frazémák. (1980:86, 91) Tanulmányában példaként az első típusra *A szegény ember vízzel főz*, a másodikra a *Sok kicsi sokra megy* szerepel. R. Molnár Emma a két kategória közé még egy átmeneti típust is beilleszt, ezekben a szó szerint jelentéstől

---

³³ Részletesebben kifejti a kérdést Corpas Pastor 1996:226-233.

csak részben tapasztalható eltérés, például: *Aki verekedni akar, könnyen talál botra.* (1996:205-206). Ugyanerre utal Zuluaga, amikor a *semiidiomaticidad* jelenségének gyakoriságát említi a közmondások esetében. (1980:218).

Litovkina álláspontja szerint kontextus nélkül nagyon nehéz a képletes és nem képletes közmondásokat szétválasztani, és Peter Grzybeket idézi, aki szerint a metaforikus és nem metaforikus szólások közötti különbség csupán a használatban érhető tetten. (Litovkina 2005:88)

Balázs Géza a metaforát a közmondás alapvető összetevői között említi. Corpas Pastor a stilisztikai eszközök szélesebb körét mutatja ki: a metafora mellett megszemélyesítés, metonímia, szinekdoché azok az eszközök, amelyek a konkrétból az átvitt értelem, azaz a frazeológiai jelentés létrehozásában szerepet játszanak.

A kognitív metaforaelmélet szerint a közmondások kettős értelmezését a bennük foglalt *általános specifikus metafora* biztosítja. A közmondások konkrét, specifikus nyelvi formában vannak megfogalmazva³⁴, ugyanakkor általános szerkezetük révén minden hasonló helyzetre alkalmazhatók. (Kövecses 2005: 54) Ezzel végső soron az előbb tárgyalt általános és egyedi jelleg kognitív magyarázatát adja.

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy az európai népek frazeológiai készletében túlnyomó többségben vannak a negatív értékítéletet tartalmazó mondások.³⁵ Földes Csaba egyenesen egyetemesnek tekinti a negatív jelentéstartalmat kifejező frazeologizmusok egyértelmű túlsúlyát.

A magam részéről leszűkíteném ezt a megállapítást a nyugati társadalmakra: inkább jellemző kultúránkra a tiltás, mint a pozitív, követendő értékek felmutatása. Ennek vallási gyökere nyilván a kereszténységre jellemző eredendően bűnös ember képzetében rejlik.

---

³⁴ A szókincsük nagyon gyakorlati, köznapi vonatkozású; ezt látjuk majd a magyar és a spanyol anyag lexikai elemzésében.

³⁵ Erre vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy ez valószínűleg az európai proverbiumok sajátossága. Egyes törzsi kultúrákban a pozitív megerősítés alapján működik a szocializáció.

A frazémák éppúgy szemantikai mezőkbe rendeződnek, mint a szókészlet egyéb elemei: szinonimák és antonimák módjára viszonyulnak egymáshoz.³⁶ Szembetűnő sajátosság az ellentétes értelmű proverbiumok sokasága. Szemiotikai terminológiával szólva a proverbiumok többsége az oppozíciós csoportot képviseli, feltételezhetően ez a hagyományos réteg. A fő oppozíciós párok: jó/rossz, kevés/sok, fiatal/öreg, kicsi/nagy, fehér/fekete, jobb/bal. Szociológiai szempontból ez úgy is értelmezhető, hogy miközben a közmondások közösségi (vallási, társadalmi) normákat, azaz elvont ideákat fogalmazzak meg, ugyanakkor a mindennapok valóságát is tükrözik: e normák érvényesülésének esetlegességét. E kettősség révén válnak a közmondások az emberek mindennapi életének hű tükkrévé.

IV. 5. A közmondások eredetének kérdése

A középkori gyűjteményeknek két fajtájuk volt: az egyik az ókori bölcsek és filozófusok mondásait, a másik az egyszerű népnek tulajdonított mondásokat³⁷ tartalmazta. Erasmus *Adagiájának* első változata abból a humanista törekvésből született, hogy a köztudatból kikopott ókori bölcsességek ismeretét felelevenítse; csak a későbbi, bővebb változatok egészültek ki követőinek gyűjtéseivel. Erasmust követve a párizsi egyetem két pap tanára 1490-ben régi kéziratokból gyűjtött népi mondásokat adott ki, latin nyelvű magyarázatokkal kiegészítve, a francia és a latin nyelv tanítási „segédanyagaként”. Ugyanakkor az élő népi anyag lejegyzése is megkezdődik francia területen. Erasmus gyűjteményének hatásáról nem is kell többet mondani, elég, ha tudjuk, hogy csak a XVI. században hetven kiadást ért meg. Alapjául szolgált sok kétnyelvű kiadásnak, az elsők között említhetjük a sorban Baranyai Decsi János latin-magyar kétnyelvű kötetét (1598). A „magyarítás” során Decsi nem egységes elvet követett: ha ismerte magyar megfelelőjét a mondásnak, azt adta meg, ha nem, lefordította az eredetire. A kötet alapján végeredményben ma már nem lehet szétválasztani a kor valódi, élő közmondásait az egyéni alkotásoktól. A későbbi

---

³⁶ Annak pontos meghatározása, hogy egyes frazémák milyen kontextusokban használhatók rokonértelműként vagy ellentétes értelemben a frazeológiai szótárak egyik legnehezebb problémája.

³⁷ *Li proverbes au villan, Proverbes communs, Proverbes ruraux et vulgaires* L. Zemon Davis 2001:201

gyűjteményekben – elméleti rendszerező elvek híján - is keveredtek a különböző eredetű és műfajú mondások, szókapcsolatok, és a gyűjtő gyakran élt az eredeti forma megváltoztatásának módszerével is. Egészen a XIX. század végéig tehát nem születtek a modern tudományos követelményeknek megfelelő munkák, azonban az addig összegyűjtött anyag alapján már megindulhatott a magyar elméleti kutatás.

A többé-kevésbé elméleti igényű előszók, tanulmányok alapvető kritériumként említik a közmondások, szólások esetében a kollektív, népi eredet kérdését (Szvorényi József, Erdélyi János, Riedl Frigyes, Bauer Simon)³⁸. Ipolyi Arnold volt az első, aki rámutatott, hogy közmondáskincsünk jelentős része irodalmi eredetű, és a többi európai nyelvhez hasonlóan középkori latin eredetűkre vezethető vissza, többek között a *Salamon és Markalf* című, Európa-szerte sok kiadást megért népkönyvre.³⁹ A modern magyar frazeológia megalapítójának tekinthető Tolnai Vilmos továbbmegy, és megállapítja, hogy a nyelvhez hasonlóan a szólások sem köthetők egyetlen társadalmi réteghez.

„A szólások soha nem voltak a nemzetnek bizonyos műveltségi rétegéhez kötve, hanem mint közkincs éltek és élnek mindenki ajakán és tollán. Minden tapasztalásnak ellene szól az az elméleti fejtegetésekben elterjedt balhit, hogy a szólás elsősorban és kiváltképpen a népnyelv sajátága és tulajdona.” (Idézi O. Nagy 1977:80)

A korábban a szerző ismertségén illetve ismeretlenségén, az írásbeli formán illetve a szóbeliségen alapuló tudós és népi eredet megkülönböztetése mára már túlhaladottá vált. A szerző ismertsége még nem feltétlenül akadályozta annak, hogy egy közösség közmondásként használjon egy szöveget. Az írásbeliség és szóbeliség viszonyáról a középkorban és a reneszánsz idején bővebben a VI. fejezetben szólunk. Itt csak röviden felvetjük a kérdést: mit is értünk szóbeliségen? Az alkotás folyamatát? A hagyományozás módját? Esetleg az előadásét? A részletes elemzésben látni fogjuk, hogy az adott

---

³⁸ Részletesen l. O. Nagy:1977

³⁹ O. Nagy Gábor megállapítja, hogy Faludi Ferenc *Jegyzőkönyv* címmel 1787-ben megjelent gyűjteményének ez az egyik fő forrása. (O. Nagy 1977:42-47).

korban a két létforma folyamatos egymásba fordulásáról, elkülönítés helyett folytonosságról beszélhetünk. Sokszor az írásban keletkezett, ismert szerzőjű angol színdaraboknak sincs a reneszánszban egyetlen végleges, hiteles formájuk (Szegedy-Maszák 2005:34)

Az európai proverbiumkincs forrásainak (Biblia, ókori görög- és latin irodalom) ismeretében a szóbeliség és írásbeliség egymást váltó szakaszairól beszélhetünk. Ezen írott források minden bizonnyal szóbeli előzményekből merítettek, azok írásba foglalásai. Az írott források alapján a középkorban széles társadalmi rétegek körében szóbeli úton terjedtek az anyanyelvű prédikációk révén, majd beépültek a különböző európai népek szóbeliségben élő folklórába. Ebben a korban tehát már az írásbeli és szóbeli forma párhuzamos egymás mellett éléséről beszélhetünk.⁴⁰ Így lehetett ez az Erasmus *Adagia*-ja által elindított ókori bölcs mondások (melyeket eleve nem eredet-kritériumok szerint válogatott a szerző) esetében is, amelyek a már ismertetett közvetítő-láncolat útján egész Európa köztudatába bekerültek.

Más a helyzet a XIX-XX. században.⁴¹ A közmondás, szólás elsősorban a hagyományos paraszti közösségekhez kapcsolódó műfaj; szerzője, még ha egyébként személyhez köthető is, ismeretlen a használók körében; használata széles körben elterjedt, közismert, közkeletű. A szóbeliség kérdése pedig nem a keletkezéshez kapcsolható, hanem a proverbiumok létformájához, működéséhez.

A XXI. században pedig már érvényüket veszítették a népköltészet/magas irodalom megkülönböztetésének hagyományos kritériumai (szerző névtelensége, változatok megléte). Új tudományos megközelítésre van szükség. (Szemerényi 2005:7).

---

⁴⁰ Természetesen a megoszlás társadalmi rétegekhez kötődik.

⁴¹ Helyesebb a hagyományos életforma felbomlásához kötni a fordulópontot, mivel ez a kontinens különböző régióiban más-más időben következett be. Magyarországon kb. ekkor kezdődött.

IV. 6. Formai sajátosságok

A közmondást hangtani, alaktani és mondattani szempontból is sajátos, jól körülírható markerek jellemzik. Mivel a szóbeliséghez kötődik, ugyancsak jellemzőek a kísérő nem verbális jegyek: gesztusok, paralingvisztikai, prozódiai jellemzők. Sokszor ezek függvénye az aktuális jelentés is: a kontextus mellett ezek is segítik az értelmezést. Ugyanakkor önálló, autonóm szöveg voltát az is aláhúzza, hogy külön intonációs egységként viselkedik.

Szerkezeti jellemzője általában a kettős tagoltság, gyakori a párhuzamos szerkesztés; legjellegzetesebb tulajdonsága azonban a sajátos ritmus és a gyakori rím. Mindezek mnemotechnikai eszközök: a könnyebb bevésést és a változatlan formában való felidézést segítik.

Anscombe szerint a metrika a forma ősiségét mutatja, éppúgy, mint a költészet, a dalok esetében.⁴²

„La métrica de los refranes, típica de un idioma, es la base sobre la que se ha ido edificando la poesía. Y es muy probable que esta métrica de los refranes a su vez tenga conexiones con el canto y el baile, al menos en sus formas primitivas.” (1997:52)

A rím azonban, úgy tűnik, esetlegesebb alkotórésze a proverbiumoknak. Jelenléte vagy hiánya akár kronológiai mérőszövegként is szolgálhat a proverbiumok ősi és újabb rétegének szétválasztásában. A legősibb közmondásgyűjtemények vizsgálata alapján kimutatták, hogy az óegyiptomi és óhéber közmondásokban nincs se ritmus, se rím. (V.E. Mollra hivatkozik Litovkina 2005:91). A rím a klasszikus irodalomban nem létezett, először a középkori költészetben tűnik fel, eleinte sokszor csak asszonáncként. A prózai és dramatikus szövegekben is megjelenik, hiszen a műnemek különválásának is ez a korszaka. Ettől kezdve beszélhetünk tehát rímes proverbiumokról is, de valószínű, hogy a rímes forma csak a XVII-XVIII. században kezdett fontosabb szerepet kapni. Bizonyos esetekben a rímes

---

⁴² Az irodalom minden kultúrában költészet formájában születik meg, a próza megjelenése későbbre tehető.

változat felválthatta a korábbi, rím nélkülit: *Decir y hacer no es para todos*, illetve *Decir y hacer dos cosas suelen ser*. (Conde Tarrío 2000:178).

A metrikai elemek azonban - néhány vizsgálat alapján úgy tűnik - nyelvenként különböző arányban fordulnak elő a közmondásokban. Calero Fernández kimutatta, hogy a spanyol közmondások legjellemzőbb jegye a ritmus, amely a vizsgált terjedelmes minta gyakorlatilag 100%-át jellemzi. A rím esetében ez az arány 82%.

Magyar viszonylatban ilyen léptékű vizsgálat tudomásom szerint nem készült. Litovkina Anna mindössze a legnépszerűbb 158 magyar közmondás alapján jut a következő adatokhoz: a minta közel 75%-a mutat valamilyen ritmikai jellemzőt, ugyanakkor csupán 22%-a rímes formájú. A megvizsgált közmondások alacsony számát tekintve kétséges, hogy ezeket a jellemzőket mérvadónak tekinthetjük a magyar közmondáskincs egészére nézve, annyit azonban mindenképpen jeleznek, hogy bár ezek a prozódiai jellemzők a közmondások egyetemes tulajdonságai, az egyes jegyek relevanciáját érdemes nyelvenként megvizsgálni.

A közmondások gyakran erőteljes érzelmi töltésűek:

„A frazeologikus jelölés egyik nyelvben sem objektív, racionális úton megy végbe, hanem több érzelmi-indulati, asszociatív stb. jegyet tartalmaz. Hiszen az elnevezéskor a beszélő alany egyéni véleménye, álláspontja és értékítélete is szerepet játszik. (...) A legtöbb frazeologizmus az emberi érintkezés pszichikai és szociológiai tényezőit tükrözi valamennyi természetes nyelvben.” (Földes 1987:110)

Expresszivitásukat növelik a szórend anomáliái, amelyek az érzelmi hangsúlyt szolgálják, illetve a rím és a ritmus alkotórészei. A felszólítómód használata ugyancsak a közvetlen ráhatást, befolyásolást célozza; ez a spanyolban gyakran főnévi igenévi formában jelenik meg, ezzel is hangsúlyozva az élőbeszéd-jelleget.

A közmondások általános érvényét sajátos nyelvi eszközök is hangsúlyozzák: a főnevek legtöbbször egyesszámban fordulnak elő, névelő nélkül, mivel a

névelő konkretizál, aktualizál. Ezt az időtlenséget, időn kívüliséget⁴³ fejezi ki a jelen idő használata, ami a közmondások túlnyomó többségére jellemző mindkét nyelven;⁴⁴ a személytelenség pedig az egyes szám 3. személyű alakban jelenik meg. A spanyolban gyakori mondattani anomália a hiányos szerkesztés: az ige (a kopula) hiánya a tömörséget szolgálja.

Szóhasználatán gyakran nyomot hagynak a keletkezése óta eltelt századok: archaizmusok, ritkán használt szavak, ebből az időtávlatból már értelmezhetetlen lexikai elemek⁴⁵. Mindezek a hagyomány erejét sugározzák. A mindennapi szóbeliség részei lévén a közvetlen, élőbeszédszerű, informális regiszterbe tartoznak, időnként vulgáris vagy durva kifejezéseket is tartalmaznak. A közvetlen természeti környezetre való utalás a hitelességet erősíti, mintegy természeti törvényként tünteti föl a megfogalmazott normát; a gyakori helyre vagy időre utaló deiktikus szerkezetek pedig az aktuális szituációhoz kötést segítik elő.

---

⁴³ Zuluaga terminusával *atemporalidad* (1980:197)

⁴⁴ Calero Fernández az általa vizsgált mintában (több, mint tízezer közmondás) 10%-nyi múlt, 5%-nyi jövő időt regisztrált. Ugyanakor Lakoffot idézi, aki szerint ezek nem valódi, hanem *metaforikus* idők a paremiákban (1991:95)

⁴⁵ Földes Csaba ezeket *unikális komponenseknek* nevezi, a spanyol szakirodalomban *palabras diacríticas*.

V. HAGYOMÁNYOZÁS, NYELVHASZNÁLAT, KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK

A kora újkori Európa népi kultúráját nem könnyű megragadni. Könnyen rejtve maradhat a történész előtt is, hiszen egyrészt egy írni-olvasni tudó, öntudatos mai ember nehezen értheti meg egy másik korszak tőle teljesen különböző embereit. Másrészt csak töredékes adatokból alkothatunk képet viselkedésükről, elfogadott értékeikről, reményeikről, és félelmeikről. A korszak népi kultúrájának jó része szóbeli volt, és a „szó elszáll”.

Peter Burke⁴⁶

V. 1. Kultúra, értékrend, hagyományozás

Az emberek mindig a világról, magukról és másokról szerzett ismereteik és hiedelmeik alapján cselekszenek. Ezeknek az ismereteknek a legáltalánosabb, az egész közösség számára közös része a *kultúra*, amely szabályokat, mintákat ad tagjainak a fontosabb élethelyzetek megoldására, a társadalmi értelemben helyes viselkedésre.

„A világkép – amely a kultúra mélyszerkezetéhez kapcsolódik – és a cselekvés, az akció között ... szükség van valami közvetítő csatornára ..., ezt a szerepet a társadalom és a kultúra által kialakított értékrendszer tölti be. Az értékek együttese, rendje minden kultúrának az egyik legalapvetőbb tartományát alkotja. (...) A csoport intézményesült normarendszere, jelképeken alapuló értékrendje határozza meg az egyén viselkedését, befolyásolja választásait.”

(Hoppál-Niedermüller 1983:274)

Az értékrend mindig egy átadó közösséget feltételez. Ez biztosítja a kultúra folyamatosságát. Az emberiség történetében a nyelv megjelenése óta a szóbeli hagyományozás útján öröklődtek a tapasztalatok, az ismeretek, az értékrend generációk végtelen során át. Az i.e. 3500 körül megjelent írás az elmúlt évezredek alatt forradalmasította a gondolkodást, az ismeretátadást és -megőrzést. Az írásbeliség megjelenésének ténye azonban önmagában még nem változtatta meg a generációk közötti kommunikáció módját. Ehhez több feltételnek kellett teljesülnie. Alapvető volt legalább az olvasás

---

⁴⁶ 1991:85.

széleskörű társadalmi elterjedtsége⁴⁷, de éppilyen elengedhetetlen az írott kultúra nyelvének ismerete, amely a legtöbb kultúrában különbözött a beszélt nyelvtől.⁴⁸

Ahhoz, hogy lássuk, a középkori - kora újkori Európában milyen kommunikációs csatornák biztosították az értékek hagyományozását, meg kell vizsgálnunk, milyen szerepet töltött be a szóbeliség és az írásbeliség ebben a korban.

V. 2. Orális társadalomnak tekinthető-e a középkori, kora újkori Európa társadalma?

A Római Birodalom szétesésével megszűnt a latin nyelvet szétsugárzó politikai és kulturális központ, ennek következtében egyre inkább megnőtt a helyi nyelvek súlya, szerepe. A különböző szubsztrátumok hatására a vulgáris latinból továbbfejlődő nyelvek között is egyre markánsabb különválás tapasztalható, a latin pedig egyre inkább kizárólag írott nyelvvé válik. Kialakul az írásbeli latin és az írásbeliség nélküli, csupán szóbeli kommunikációban használt dialektusok kettősségén alapuló diglossia-helyzet, amely az egész középkorban jellemzi a kontinens nyelvhasználatát, sőt, Közép- és Kelet-Európa egyes területein egészen a XIX. századig fennmaradt

A latin nyelvű írásbeliség kizárólagos birtokosa a nyelvet ismerő egyházi rend (*oratores*), amely e monopólium révén és a kialakuló egyházi szervezeten mint infrastruktúrán keresztül a különböző államszervezetek fölött átnyúlva egységes ideológiai irányítás megvalósítására képes.

Nem elhanyagolható szempont az írott forrásokhoz való tömeges hozzáférés anyagi oldala sem. Az olvasás elsajátítása, és a komoly vagyontárgynak minősülő könyvek birtoklása csupán egyes társadalmi rétegek kiváltsága

---

⁴⁷ Az írástudás később vált általánossá.

⁴⁸ Az írás a legtöbb kultúrában szakrális szövegekhez kötődik, ismerete pedig ezáltal természetszerűen a papságra korlátozódik. Ráadásul a szakrális nyelv előbb-utóbb elválik a mindennapi nyelvtől, mivel a rítusok, szent könyvek szövegei csupán a változatlan formában történő ismétlődés által érvényesek, míg a köznapi nyelv folyamatosan változik. Az így kialakuló diglossia-helyzetben a köznép az Írások nyelvét sem ismeri, tehát kétszeresen is elzárt az írott kultúrától.

Diglossia: két nyelv vagy egy nyelv két változatának funkcionálisan és társadalmi rétegek szerint elkülönülő használata egy adott társadalomban. Feltételezi egy E (emelkedett) és egy K (közönséges) változat széles körű használatát.

maradt évszázadokon át. A könyvnyomtatás feltalálása elméletileg ugyan jelentősen kiszélesíti a könyvhasználók körét, ez a folyamat azonban évszázadok alatt fokozatosan, és az egyes régiókban nagyon eltérő ütemben megy végbe. (A későbbiekben részletesebben megvizsgáljuk a témánk szempontjából fontos területek fejlődését.)

V. 2. 1. Szóbeliség és írásbeliség

Szóbeliség és írásbeliség viszonya az ókori görögöktől kezdve foglalkoztatott szerzőket és olvasókat egyaránt. Mint kutatási téma először a múlt század húszas éveiben merült fel, majd a hatvanas évektől került előtérbe. A legjelentősebb hatású az ún. torontói iskola, Eric A. Havelock, Walter J. Ong, Jack Goody nevét érdemes itt megemlíteni. A magyar tudósok közül Nyíry Kristóf ennek az irányzatnak a legnevesebb követője. Ezt a felfogást a „Nagy Választóvonal” – elméletek közé sorolják, mivel mereven kettéválasztja a szóbeliség és írásbeliség korát, a két kommunikációs technológiát egymást kizáró entitásként kezeli. A részletekbe menő ismertetés nem tartozik a munka keretei közé, annyit azonban meg kell említeni, mint a dolgozat tárgyához tartozót, hogy az ókori görög modell alapján kidolgozott elmélet legfőbb kritikáját a középkorkutatók fogalmazták meg. Kimutatták, hogy a tényleges történelemben nem az egyik vagy másik forma tiszta uralma jellemző, hanem ezek együttélése és interakciója. A szóbeliség még a XXI. századi társadalom sokcsatornás, egyre közvetettebbé és közvetítettebbé váló kommunikációs viszonyai között is alapvető fontosságú (gondoljunk csupán arra, hogy az elsődleges szocializáció változatlanul mimetikus és szóbeli formában zajlik, majd a későbbiekben az oktatás minden szintjén lényegében változatlanul domináns szerepet kap az orális). A középkor évszázadaiban, amikor az íráshoz mint kommunikációs technológiához való hozzáférés társadalmilag igen korlátozott, és ugyanilyen szűk az írás használati területe, a szóbeliség szerepe a társadalom széles rétegeiben kizárólagos marad, de még az írástudók körében is túlnyomó szerepet játszik.⁴⁹

---

⁴⁹ Függelék 1: Rembrandt: Írásmester

Az írás és a szó nem egymás alternatívájaként mutatkozik meg, hanem egymást kiegészítő és erősítő, átjárható kommunikációs formaként.

Ilyen – olyan mértékben a szóbeli és az írásbeli között folyamatos a közlekedés, az áthatás. A szóbeli tradíció írásba foglalása nem vonja maga után az előbbi kiszorulását, inkább megerősíti, támogatja, „hitelesíti” funkciójában és tartalmában egyaránt.

V. 2. 2. Hagyományozás és emlékezet

Témánk szempontjából a hagyományozás, a tradíciók, a társadalmi normák átörökítésének módjai, a szóbeli és az írásbeli csatorna használatának feltárása érdekes. Vajon az emlékezet mely formái domináltak a kérdéses korban: a szóbeli vagy a lejegyzett?

A középkorról szólva szót kell ejtenünk a hagyományozás és kommunikáció formáinak sokféleségéről, melyek a kulturális átörökítésben szerepet játszanak. Jan Assman (2004:19-20) az emlékezet négy formáját különbözteti meg. A *mimetikus emlékezet* a cselekvésekre vonatkozik: „a mindennapi cselekvés, a szokások és az erkölcsök jelentős része továbbra is mimetikus hagyományokon alapszik”. Másképpen fogalmazva: az ismereteknek bizonyos körét minták utánzása révén sajátítjuk el és idézzük fel. A *tárgyak emlékezete*: az embert körülvevő tárgyak az önmagukban felhalmozott tudásanyag révén vagy speciális funkciójuk szerint felidéznek a múltat, az őseket. A *kommunikatív emlékezet* nyelvi alapú, mely a mindennapi interakciók során épül ki az egyénben. Mindezek a formák szerepet kapnak az értelem hagyományozására szolgáló *kulturális emlékezet* terében, amennyiben túllépnek a szorosán vett célszerűségi jelentésükön, és hétköznapi cselekvésekből rítusokká, pusztán használati eszközökből önmagukon túlmutató szimbolikus tárgyakká válnak. A kultúra átörökítésében a történelem előrehaladtával egyre nagyobb szerepet kap a nyelv, ez a funkciója legszembetűnőbb módon a hagyományozás célját szolgáló sajátos, kötött formájú műfajokban (mítoszok, liturgiák, eposzok, közmondások) érhető tetten.

A nyelvi hagyományozás formái az említett időhatárok között lehetnek szóbeliek és írásbeliek. A szóbelieket feloszthatjuk mindennapi szóbeliségre,

folklórra és a professzionális előadók működésére. Az elsőtől az utolsó felé haladva a változatok száma és a variálódás tere csökken, egyre inkább a változatlan, rögzült forma az uralkodó. (Neumer 2003:12)

Az írásbeliség az általunk vizsgált korban még egy viszonylag szűk elit privilégiuma lévén társadalmi méretekben nem láthatta el az ismeretközvetítés szerepét. Az új kommunikációs technológiához való hozzáférés feltételeinek teljesülése csak évszázadokkal később, elsősorban a könyvnyomtatás feltalálását követően vált reménytelivé. Európa különböző részein – nyelvi és életszínvonalbeli okok következtében – több évszázadnyi időkülönbséggel vált tömegesen elérhetővé a „külső adathordozón”, az írásban rögzített tudás. Az Assmann által kulturális emlékezetnek nevezett komplex hagyományozási együttesben a nyelvi komponens és azon belül is a lejegyzett ismeretek aránya és szerepe egyre nő, ahogy haladunk előre a történelemben. Az arányok megváltozásának lehetünk tehát tanúi, és nem valamelyik forma kizárólagossá válásának.

Szóbeliséget és írásbeliséget a középkorban és a kora újkorban különösen nehéz, sokszor lehetetlen egyértelműen szétválasztani. Amíg a teljes szóbeliség állapotából az írásnak a kultúrában betöltött mai szerepéig eljutott az európai fejlődés, a közbenső korokban sok kevert, köztes formán át vezetett az út.

A szóbeli/írásbeli megkülönböztetés többértelmű, pontosításra szorul. Aszerint, hogy az alkotás módja, vagy a csatorna, amelyen a publikum elsajátítja, a döntő kritérium, megkülönböztetünk „konceptcionális” illetve „mediális” szóbeliséget. (Neumer 20003:13) Beszélhetünk például a szóbeli költői alkotás lejegyzéséről, ugyanakkor az írásbeli szövegalkotás szabályai szerint létrehozott műveket is felolvashatják, (általában fel is olvassák) és kommentárokat fűzhetnek hozzá.

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a történelemben az írásbeliség megjelenése után nehéz olyan kort találni, amely kizárólagosan a szóbeli, illetve az írásbeli kommunikációs technológia útján örökítené ismereteit. A legtöbb korban – az általunk vizsgált korban kiváltképpen – ezek interferenciáival, különböző átmeneti formák együttléléssel kell számolni.

Arányaik azonban, ahogy közeledünk az időben, eltolódnak az írásbeliség javára.

V. 2. 3. Az írás és olvasás jellegzetességei, szerepe a középkorban

Az írásbeliség szerepe a történelem folyamán fokozatosan nyerte el mai jelentőségét. Tévedés lenne mai fogalmainkat egyszerűen visszavetíteni az időben.

Az i.e. V. században Platón így fogalmazta meg az írás szerepét: „emlékeztesse a már tudót arra, amiről az írás szól”. A kor felfogása szerint az írás az emlékezet alárendeltje, a tudás központi hordozója az emlékezet. A tudás az agyban van, az írás csupán tárolóeszköz, mely segíti az emlékezet munkáját. „*Tantum scimus, quantum memoria tenemus.*”⁵⁰ Az írás hatása kiszámíthatatlan, előre nem meghatározható. Mivel nem teszi lehetővé a közvetlen kommunikációt, nevelő értéke jelentős mértékben olvasójának tudásától függ. Ezen kívül a memória sokkal megbízhatóbb, hitelesebb forrásnak is számított a kézírásos másolatok korában, hiszen a szöveg esetében számolni kellett a másoló által elkövetett pontatlanságokkal is.

Az emlékezés az ókor és a középkor felfogása és gyakorlata szerint művészet, nem pusztán reprodukív, hanem a memóriában adatok után nyomozó, kreatív tevékenység. A memória művészetét bizonyos mnemotechnikákkal olyan tökélyre fejlesztették, hogy képesek voltak szövegeken belül és szövegek között mozogni, sőt, egyesek olyan attrakciókra is képesek voltak, mint bizonyos szövegrészek fordított elmondása, vagy megadott címszavak megkeresése egy hosszú szövegben. A memorizálás technikái az egész testet igénybe vették, közben mormoltak, testüket ritmikusan mozgatták.

A hangzó forma az írást is kísérte, általános volt a diktálás utáni írás, a másoló szerzetes „a kezének diktált”. Ezt a tevékenységet is a test mozgása kísérte. Tehát a középkorban az olvasás és az írás még éppúgy magán viselte a komplex cselekvés jegyeit, mint a cselekvések általában. (Neumer 2003:15) A hangtalan olvasás tömeges elterjedésével a XX. századra az olvasás és írás tevékenységének ez a multiszenzoriális, egész testet igénybe vevő jellege

---

⁵⁰ „Annyit tudunk, amennyit emlékezetünkben megőröznk.” J.G. Seybold :Selectiora adagia latino-germanica. Norimbergae, 1683. In: Szabó 1982:169.

eltűnik. Manapság a vizualitás súlyának növekedéséről beszélünk a kommunikációban. Itt most nem is szükséges az ú.n. „ikonikus forradalomról” beszélnünk (Nyíri 23:273), hiszen a nyelvi közlések jórészt is vizuális úton fogadjuk be. Az írás-olvasás a korábbi komplex, sok csatornát működtető cselekvésből és érzékelésből a modernitásban egycsatornássá: vizuálissá vált.

Az *olvasás* az egész középkoron át közösségi aktus: hangos felolvasást jelent a hallgatóság csoportja előtt. A szerzetesrendek regulái előírják, hogy minden testvérnek, aki a betűvetésben jártas, felváltva olvasnia kell az étkezések alatt „(...)mivel, ahogy az Írás mondja, nemcsak kenyérrel él az ember, hanem az Úr minden igéjével (...)”. Ez a szokás kézzelfoghatóan tükrözi a kor felfogását: a test és a lélek egyaránt táplálásra szorul, ha bármelyik éhezik, megbomlik az egyensúly, ami az egészség feltétele.⁵¹

A felolvasások során a műveket közösen megvitatták, kommentárokat fűztek hozzá. A művek értelmezése, befogadása közösségi esemény volt, amelynek eredményeképpen maga az eredeti írott szöveg is kiegészült, átalakult. Lapszéli glosszákat, szövegekői kommentárokat fűztek hozzá, sokszor a szerző saját kérésére, így az írásbeliség és szóbeliség egyetlen közösségi cselekvéssorban ötvöződött szétválaszthatatlanul. Az írásbeliséghez nem kapcsolódott az egyéni szellemi tulajdon fogalma, az olvasottakat memorizálták, és nem különítették el saját tapasztalataiktól. Tehát mintegy a közösségi tudás részét képezte. „Közkinccs az igazság s a bölcsesség: nem azé, aki elsőnek mondta ki vagy aki utána mondta; éppúgy az enyém is, mint Platóné, lévén hogy ő meg én egyformán látjuk s gondoljuk a dolgot” – fejtegeti Montaigne a XVI. században. (1996: 77-78)

A hangos olvasás szokásának kialakulásához több dolog is hozzájárult. Az egyik ok az olvasás tudományában jártas személyek kicsiny száma volt. A kor vallásos könyveinek szerzői külön figyelmet fordítottak arra, hogy a hallgatóság soraiban egyaránt lehet írástudatlan és a betűvetésben valamennyire otthonos csoportokra számítani: külön megjelölt részek

---

⁵¹ A mára ízét-zamatát veszített „szellemi táplálék” metaforát a középkorban egészen átfogóan értelmezték. A táplálkozás és emésztés fiziológiai folyamatát meglehetősen konkrét módon leképezték a lelki – szellemi táplálék feldolgozásának leírásakor.

szóltak az olvasni tudókhoz, az olvasni nem tudók számára pedig egyszerűbb, rövidebb, sokszor ismételt, s így kívülről tudott imádságokat, énekeket írtak elő. A hangos olvasás másik oka az írás technikájából fakadt. A kora középkorban a *Scriptio Continua* volt szokásban, a beszéd folyamatosságát tükrözték. Nem különültek el a szóhatárok, nem volt központosítás, ezért a szövegeket hangzó formában biztosabban tudták értelmezni. Harmadrészt a gyenge olvasási készség miatt a középkorban sokáig a magának olvasó ember is hangosan olvasott. (Benczik 2001:235) A hangzó forma mintegy megerősítette az olvasás helyességét.

A hangos olvasás mellett a XII. századtól megjelent az olvasás hangtalan módja is; a felolvasás mint társas esemény azonban az írástudás lassú elterjedése, és az olvasási készség javulása ellenére sokáig tovább élt. A szépirodalom közös felolvasása még a XVIII. században is megszokott volt. (Neumer 2003:19)

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az írás és olvasás hosszú évszázadok alatt interiorizálódott, azaz vált a mai elvont, csupán a szellemet foglalkoztató privát, intim tevékenységgé.

A középkorban az írásnak az ókorból örökölt funkciója az emlékezet segítése. Az írott szöveg a memorizálás alapanyagát tartalmazza, a gondolkodási műveleteket a memóriában tárolt szövegen végezték el. A memória fejlesztésére az értelmiség sajátos technikákat alkalmazott. Az írás és olvasás egyaránt egyszerre hangzó és vizuális csatornán történt, melyet az egész testre kiterjedő mozgás kísért. Ezért azt az egész embert igénybe vevő, szellemet és fizikumot egyaránt megterhelő külön mesterségnek tekintették. Az írott szöveg elsajátítása és továbbformálása orális úton, közösségi keretek között zajlott. A szöveg írott formája nem jelentette azt, hogy a szóbeliség, a rögtönzés fontossága megszűnt, azt még kevésbé, hogy a szájhagyományozó gondolkodásmód jelentőségét veszítette volna a szövegek hagyományozásában.

V. 2. 4. Az írás, olvasás használati területei

A középkorban az olvasás tudományának használata birtoklói számára is csupán bizonyos használati területekre, *domainekre*⁵² terjedt ki: vallásos irodalomra, imádságok, vallási himnuszok szövegeire, szentek életéről szóló legendákra. Ezek a szövegek a katolikus hit és egyház szolgálatában álltak. Az írásbeliség presztízse a kereszténységben megnő. A korábbi vallásokhoz képest az Írás, a Szentírás központi szerepet tölt be. Ugyanakkor csak a vallással hivatásszerű kapcsolatban álló papság, később világi (felső) papság és szerzetesek számára hozzáférhetők a szent szövegek. Egyrészt azért, mert a társadalom világi rendjei nem tudnak görögül és latinul, másrészt, mivel olvasni még ennél is kevesebben tudnak. (Nagy Károlyról feljegyezték, hogy bár több nyelven beszélt, írni sosem tanult meg.)

Egyfelől tehát a középkor az Írás társadalma, másfelől azonban az írástudatlanoké. Ezt az ellentmondást fogalmazza meg Kelemen János:

„(...) attól függően, hogy milyen típusú adatokat veszünk figyelembe, egészen eltérő konklúzióra juthatunk. Mondhatjuk például, hogy mivel a középkor évszázadaiban elenyésző volt azoknak a *laikusoknak* a száma, akik a *klerikusokon* kívül írni és olvasni tudtak, ez a kor – a Gutenberg-galaxist megelőző kor – a szóbeliség kora volt. Állíthatjuk azonban az ellenkezőjét is. Emellett az szól, hogy az egész kultúra és szellemi élet alapja a *Biblia* (vagy ahogyan nagyon sokszor nevezik, az *Írás*), s hogy a könyv ezen túlmenően, általában is megőrizte szakrális jellegét, s ez minden könyvet – bármely személynél és intézménynél inkább – a tekintély forrásává tett. „Meg van írva”: mondták, ha valamely állítást az autoritás igényével kívántak felruházni.”

(Kelemen 2003:144)

Természetesen szót kell itt ejtenünk a kialakulóban lévő világi értelmiségről is, melyet Jacques Le Goff így jellemez:

---

⁵² Domain: intézményes kontextusok vagy társadalmi-gazdasági-környezeti együtt-előfordulások, amelyek segítségével az interakciós helyzetek azon főbb osztályai ragadhatók meg, amelyek meghatározott többnyelvű elrendezésben jelennek meg. (Fishman meghatározását idézi Bartha 1999:92)

„Ez az értelmiségi először a korai középkorban ad hírt magáról, pályafutása a XII. század városi iskoláiban ível magasra, majd a XIII. századtól kezdve diadalmasan birtokba veszi az egyetemeket. Mestersége a gondolkodás és gondolatai tanítása. Szorosan összekapcsolni az egyéni elmélkedést az eredmények oktatásával – ez a középkori értelmiség jellemzője.” (Le Goff 1979:5)

Az új értelmiségi réteg kialakulását két tényező segíti. Egyrészt a vallástól, teológiától független tudományok újrafelfedezése a szellem új panorámáját kínálja a keresztény gondolkodók korlátai közé zárt kontinensen. Másfelől a gazdasági fejlődés a XII. századra jelentős mértékben átalakítja a társadalmi, politikai struktúrákat. A kontinens nyugati felén, az egykori Gallia és Itália területén újból megjelennek a városok, ezzel együtt a társadalom tovább rétegződik, kialakul az a világi réteg, amelynek mestersége, hivatása az írás és a tanítás. A városok életében az iskolamesterek, laikus tanítók a közösség megbecsült mesteremberei, az írni-olvasni tudás pedig a polgárok mindennapi életének része. Firenze virágkorában, a XIV. század közepén szinte a teljes gyermekkorú népesség, 8-10000 gyerek tanult írni-olvasni az elemi iskolákban (Kelemen 2003:145). Ez a helyzet természetesen egészen kivételes a korabeli Európában, és minden bizonnyal döntően hozzájárult ahhoz a szédítő kulturális robbanáshoz, amit Firenze indított el a kontinens kultúrájában.

A lehetőség szerint reális kép kialakításához nemcsak koronként, de társadalmi rétegenként is meg kell vizsgálni az írásbeliség szerepét. Láttuk, hogy Európa legfejlettebb nyugati részén az írásbeliség áthatotta az egyház és a városok életét. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy még a nemesség is csak évszázadokkal később csatlakozik a fejlődésnek ehhez a vonalához, a jobbágyok és parasztok élete pedig a fejlett területeken is a XIX. századig alapvetően a szóbeliséghez kötött marad.

Írásbeliség és szóbeliség szembeállítása a középkorban egyúttal a magas kultúra és a népi kultúra szembeállítását is jelenti, hiszen a népi kultúra közege továbbra is a szóbeliség. Ugyanakkor a népi kultúrának mint közösségi tulajdonnak az írástudók is részesei voltak: a szóbeliség mint

létforma a középkori társadalom minden rétegét jellemezte.⁵³ Ennek oka a kor írásbeliségének jellegében keresendő. Az írásbeliségről alkotott mai fogalmaink nem alkalmazhatók a középkori viszonyokra, mivel nemcsak az írástudók száma, hanem az írás használati módja, társadalmi használati köre is gyökeresen különbözött a modern társadalomban megszokottaktól. Az írás szerepét egy adott társadalomban egyes kutatók azzal fejezik ki, hogy az írás mennyire hatja át a társadalom egészét.⁵⁴ Ez az áthatás az anyanyelvű írásbeliség kialakulásával válik markánsabbá: Nyugat- és Dél-Európa országaiban ez a XII-XIII. században következett be: elsősorban a közigazgatás, a jog és a kereskedelem területén. A következő fontos fejlődési szakasz a reformációhoz kapcsolódik, amelynek hatására Észak- és Közép-Európa államaiban terjed el a népesség szélesebb körében az anyanyelvű írásbeliség. Ezt a hatást megsokszorozza a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése Európa-szerte.

Az írásbeliség az újkor elejétől már a társadalom szélesebb rétegeit érinti, ugyanakkor – bár hatékonyabban, hiszen anyanyelven folyik – továbbra is egyoldalúan működő kommunikációs csatorna: a kor uralkodó ideológiáinak terjesztését szolgálja.⁵⁵

A mindennapi élet egyes rétegekben uralkodó, máshol kizárólagos kommunikációs csatornája továbbra is a szóbeliség maradt. E tézis bizonyítására a dolog természetéből adódóan éppen dokumentumok hiányában nehéz vállalkozni. A közmondások, szólások talán különös társadalmi szerepük miatt alkalmasak lesznek arra, hogy nyelvi forrásul szolgáljanak a mindennapok szóbeliségének vizsgálatához.

---

⁵³ Erről részletesebben a következő fejezetben szólunk.

⁵⁴ Nicholas Horsfall tanulmányát idézi Benczik 2001:80

⁵⁵ A szóbeliség – írásbeliség közötti áthatásokról, a két forma közösségi együttéléséből adódó következményekről a proverbiumok eredetének tárgyalásakor lesz szó.

V. 3. Nyelvhasználat és írásbeliség

V. 3. 1. A nyelvhasználat alakulása Európa országaiban a középkortól a kora újkorig.

A vizsgált korszak egyedülállóan érdekes a nyelvhasználat történetének szempontjából, mivel ebben az időszakban gyökeresen megváltozott a kontinens nyelvi képe. Az egykori Római Birodalmat egységbe fogó klasszikus és vulgáris latin, valamint a helyi nyelvváltozatok együttéléséből a középkori latinon át a korszak végére lassú átfejlődéssel a nemzeti nyelvek tarka együttese alakult ki Európában. A nyelvcseré folyamatok egyúttal megváltoztatták a nyelvhez fűződő viszonyt is. A változatlan, szilárd értéket képviselő klasszikusok helyébe lépő nyelvi sokféleség a nyelvvel mint élő, változásban lévő jelenséggel szembesíti a beszélőket. A változás és a változatosság pedig két síkon is új távlatokat nyit: egyfelől rálátást ad az idő múlására, a történelemre, másrészt a nyelvi sokféleség a földrajzi és a társadalmi tér dimenzióit tágítja ki.

A meghatározó változás a reneszánsz idején kezdődik: a nemzeti nyelvek ekkor kerekedtek végképp felül. Hogyan történhetett ez éppen a klasszikus eszményeket és nyelveket idealizáló reneszánsz idején?

„a latin nyelvet éppen az antikvitás klasszikus tisztaságú latinjának felélesztésére irányuló reneszánsz erőfeszítések tették végképp holt nyelvvé. Nem lehetett egyszerre ragaszkodni a klasszikus latin antik tisztaságához és ugyanakkor ezt a nyelvet használni a XVI. század életkörülményei és tárgyi világa közepette, ezen a nyelven fejezni ki az élő jelen fogalmait és dolgait.”

(Bahtyin 2002:499)

A latin szerepének változását tekintve figyelembe kell vennünk Európa egyes földrajzi területeinek eltérő fejlődését, a latin különböző változatainak használatát: klasszikus latin/középkori latin; beszélt/írott változat. Ugyancsak különbséget kell tennünk a nyelvhasználók egyes csoportjai között: egyházi/világi emberek; férfiak/nők; nemesek/polgárok, valamint az

egyes nyelvhasználati szinterek, az ún. *domainek*⁵⁶ nyelvek közötti megoszlása is fontos indikátor.

Európa nyelvhasználatának korabeli történetén végigtekintve a kontinens egészére a diglossia-helyzet⁵⁷ jellemző. Az újlatin nyelvterületen a Ferguson (1959) által használt klasszikus modell érvényes: azonos nyelv két változatának egymás mellett élése, míg a többi területen (angolszász, germán, magyar, szláv) a Fishman (1971) által kiszélesített változatot találjuk: két különböző nyelv tölti be az emelkedett (**E**) illetve a közönséges (**K**) funkcióit.⁵⁸

A korszak irodalmában a kontinens nyugati és középső részén a latin nyelv helyzete egyeduralkodó.⁵⁹ Fennmaradásának legfőbb letéteményese az egyház volt, mivel a tudáshoz való hozzáférés a papság és az egyházi értelmiség privilégiuma volt a középkorban, a szellemi élet (irodalom, tudomány), az államigazgatás (kancelláriák), az oktatás egésze egyházi kézben összpontosult. Ezáltal a nyelvhasználati választóvonal elsősorban nem a felső és alsó társadalmi rétegek, hanem a népesség egyházi és világi része között húzódott.

„A középkori Nyugat- és Közép-Európa kultúrájának nyelve, a latin, fontos egységesítő szerepet játszott a terület számtalan népének és törzsének Babelében, a változó, rögzítetlen nyelvi és nyelvjárási tarkaságban, s ezáltal a kulturális fejlődés jelentős tényezője lett. A művelt ember szemében (főleg egyházi körben) a latin hosszú ideig az egyetlen civilizált nyelvnek számított.”

(Gurevics 1974:111)

A világi irodalom kialakulása a legtöbb nyelven a lovagkorhoz köthető, elsősorban a nyugati országokban gazdag vulgáris nyelvű írott költészet és irodalom alakult ki (francia, itáliai, német). Ezekben az országokban az

---

⁵⁶ Domain l. 47. jegyzet

⁵⁷ Diglossia l. 44. jegyzet

⁵⁸ A két modellről részletesebben l. Wardhaugh 1995:79-89.

⁵⁹ A magas kultúra és a vallás nyelvi funkcióit a kontinens egészén szakrális és holt nyelvek töltötték be: latin, ógörög, óegyházi szláv, az Ibér-félsziget déli részén az arab. Mi most itt részletesebben csak a latinra térünk ki.

anyanyelvű irodalom hatására belső fejlődés eredményeként a vernakuláris⁶⁰ nyelvek használata általánossá vált a latin rovására az írásbeliség különböző területein.

„A középkor virágzó korában a nyugati nemzetek nemessége az érintkezés és a költészet céljaira is egy »udvari« nyelvet igyekezett meghonosítani Itáliában is, amelynek tájszólásai már korán annyira szerteágazók voltak, egy úgynevezett »curiale« fejlődött a XIII. században, amellyel az udvarok és a költőik közösen éltek. A döntő csak az volt, hogy a kuriális nyelvet tudatos erőfeszítéssel minden művelt embernek és az irodalomnak nyelvévé törekedtek tenni. (...) nemcsak a nemeseké volt a nyelv, vagy bármely más rendé, hanem a legszegényebbeknek és a legjelentéktelenebbeknek is idejük és módjuk jutott arra, hogy elsajátítsák, mihelyt akarták.”

(Burckhardt 1978:231-32)

Az itáliai reneszánsz ebben a tekintetben is jelentősen megelőzte korát, és mintegy megelőlegezte a későbbi európai fejlődés irányát. A nyelv társadalmi üggyé vált, részben az itáliai államok összetartozásának mintegy „nemzeti” szimbólumává emelkedett, másrészt a nyelv szóbeli és írott formája egyaránt tiszteletet követelt. Burckhardt szerint akkora tiszteletben állt a nyelv a trecento idején, mint „valaha a görögöknél és arabusoknál”. Elemzi a toszkánból kialakuló egységes nyelv különböző államokban való széles körű elterjedését, aminek következtében a „legérthetlenebb tájszólás”, a vernakuláris nyelv egymás mellett élt a kialakult egységes, föléhelyezett változattal Velencétől Milánón át Nápolyig. A dialektusok ugyanakkor fontos ábrázoló szerepet töltenek be bizonyos típusok megjelenítésében: a *commedia dell’arte* minden maszkja, minden szereplője egy-egy meghatározott tájszólással forrt össze. (Bahtyin 2002:502)

---

⁶⁰ Vernakuláris nyelv: az első nyelvként elsajátított nyelv vagy nyelvváltozat.; „a beszéd olyan elsődleges formája, amely a kommunikáció elsődleges formájaként száll szülőről gyerekre” (Petyt meghatározása, idézi Wardhaugh 1995:38) Gyakran egybeesik az anyanyelvvel, erről l. bővebben Bartha 1999:151-153.

A latin nyelv ismerete és hivatalos használata természetesen még századokon át jellemző volt, a művelt rétegek esetében tehát a diglossiahelyzet továbbra is fennállt.

Mindez a reneszánsz századaiban teljességgel elképzelhetetlen volt német vagy francia területen, ahol még a művelt rétegek is a saját vidékük nyelvéhez ragaszkodtak. Ha ez a ragaszkodás nem is vezetett ilyen korán egy egységes nyelvváltozat kialakulásához, az anyanyelv megbecsülése ahhoz elegendő volt, hogy lassanként kiszorítsa pozíciójából a latint.

„A francia nyelvet döntően az udvar és az udvari társaság hordta ki. A német nyelv szempontjából bizonyos ideig hasonló szerepet játszott a császári kamara és kancellária (...), az egyetemeknek volt nagyjából hasonló jelentőségük a német művelődés és nyelv szempontjából, mint Franciaországban az udvarnak.” (Elias 2004:161)

A köznyelv térnyerését mutatja, hogy a tehetősebb francia családokban XIV. század végén, a protestantizmust jóval megelőzve már használták a köznyelven írt Bibliát, amelyet az első nyomdák megalapítása után többféle változatban és több egymást követő kiadásban nagy tömegben közreadtak.⁶¹ A XVI. századra a különböző vidékeken gyűjtött közmondásokat nyelvileg a művelt olvasóközönség nyelvéhez igazították. (Zemon Davis 2001). Az anyanyelv jelentősebb térhódítása a könyvtárak tanúsága szerint a XVII. század közepére tehető.

Németországban ugyanez a folyamat a legfontosabb könyvvásárokon, Frankfurtban és Lipcsében kiállított anyag nyelvi megoszlásából következtethetően a XVIII. század elejére zajlott le.⁶²

A nyelv váltás kifejezés természetesen képletes, valójában tendenciát jelez. A tudományok a legkonzervatívabbak⁶³ ebben a tekintetben: a német

---

⁶¹ Nem véletlenül tudtak kevésbé tért hódítani ezekben az országokban a reformáció eszméi, hiszen egyik fontos ütőkártyájuk az anyanyelviség kiterjesztése volt, ami itt már korábban végbement.

⁶² 1701-ben Lipcsében a kiállított könyvek 55%-a latin nyelvű, míg 1740-ben már csak 27%. (Burke 2001:60)

⁶³ A konzervativizmusnak ugyanakkor minden bizonnyal volt egy pragmatikai összetevője is: a nemzetközi tudományos élet kereteinek a közös nyelv általi fenntartása.

matematikus, Gauss a XIX. század közepén még latinul jelentette meg műveit, Franciaországban pedig ugyancsak a XIX. században valamennyi társadalomtudományi témában született doktori disszertációt kötelező volt latin nyelven benyújtani.⁶⁴

A kor Európájában az oktatás nyelve írott és beszélt nyelvként egyaránt a latin volt. A soknyelvű diákság a nyelvhasználatnak ezt a formáját tette lehetségessé és természetszerűvé. Az egyetemjárás szokásának ismeretében úgy is fogalmazhatunk, hogy a középkor egyetemei nem nemzeti, hanem kontinentális vonzáskörű intézmények voltak. Az egyetemi előadások és viták a diákok közös nyelvén, latinul folytak, sőt, sok iskolában azt is megkövetelték, hogy a diákok egymás között is kizárólag latin nyelven érintkezzenek. Hitelt érdemlő adataink csupán a szabályokról vannak, betartásukról nincsenek érdemleges feljegyzések, elszórt említések ugyanis tanúskodnak róla, hogy a szigorú nyelvhasználati szabályok ellen a XVII. századtól kezdve sokan lázadoztak.⁶⁵

A XIV-XV. században az európai egyetemek elveszítik nemzetközi jellegüket, és egyre inkább nemzeti színezetet kapnak⁶⁶: ennek oka, hogy a megszokódó egyetemek hallgatóságának összetétele is megváltozik: egyre inkább nemzeti, legfeljebb regionális származású. Ez különösen Nyugat-Európában magával hozza a nyelvhasználat változását, de az anyanyelv térhódítása az oktatásban is fokozatos átfejlődés eredménye volt. Mivel Közép-Kelet-Európában az egyetemek regionális központok, így ott a latin használata legtovább fennmaradt (éppúgy, mint a legtöbb hivatalos funkció esetében.) A kontinens egészen legtovább, egészen a XIX. század elejéig a jog és a diplomácia nemzetközi nyelveként maradt használatban a latin.

A latin időben és térben kiterjedt használatának az a legnyomósabb oka, hogy a soknyelvű Európában nemzetközi nyelvként működött. A nemzetközi tudományos, kulturális, politikai, vallási közvélemény ezen a nyelven volt megszólítható. Ennek a tényezőnek a fontossága különösen azokban a századokban volt kiemelkedő, amelyekben az írástudás szintje alacsony, az írástudók köre nagyon korlátozott, az anyanyelv pedig sok használati

---

⁶⁴ Például Henri Bergson 1889, Durkheim 1892. (Burke 2001:61)

⁶⁵ Comenius: *Janua linguarum* 1631.

⁶⁶ Le Goff részletesen elemzi a folyamatot: 1979:193-198.

színtéren még nem alkalmazható, tehát az anyanyelvi „közélet” a magasabb kultúra területén nem működőképes.

A humanista mozgalom - érzékelvén a laikus művelt írásbeliség iránti társadalmi igény megnövekedését – meg akarta szüntetni a latin nyelv egyházi körökre korlátozódó használatát, és a latint a laikus társadalom felső rétegének nyelvévé kívánta tenni. Ily módon a társadalmi elit kiszélesítésére, a kultúra egyházi monopóliumának megszüntetésére törekedett. A humanisták írásaikban ezért a laikus társadalom problémáihoz közelítenek. Ekkor születnek a társadalmon belüli viselkedés szabályairól szóló írások, amelyek a való életből vett tapasztalatokra támaszkodnak, ekkor tematizálódnak először a laikus élettapasztalatok a művelt írásbeliségben, amely a civilizálódás folyamatának fontos előmozdítója lesz.⁶⁷

A latin és nemzeti nyelvű írásbeliség még hosszú századokig él párhuzamosan egymás mellett. Ez magyarázza, hogy a fordítói tevékenység nemcsak egyirányú: a kezdeti időszakban a klasszikus nyelvekről fordítanak a vernakuláris nyelvekre, ez az anyanyelvű írásbeliség megteremtésének eszköze, azonban később a nemzeti nyelven született műveket éppúgy lefordítják latinra.⁶⁸ Csak ezen a módon léphetik át a nyelvi közösség szűk határait, és szólhatnak a szélesebb szakmai közvéleményhez. A legbeszédesebb példa erre a reformáció vezéralakjainak esete. Luther, Melanchton és Zwingli latinul és németül, Kálvin latinul és franciául írt. A kétnyelvű publikálással oldották fel a dilemmát: saját híveikhez, a tömegekhez csak anyanyelvükön szólhattak, téziseiket azonban tágabb körben így nem terjeszthették, elszigetelődtek volna a művelt Európától. Ezért egyik alaptételük, az anyanyelvűség melletti elvi kiállítás is paradox módon latin nyelven jelent meg.

---

⁶⁷ Elias a férfi-nő kapcsolat megváltozása kapcsán elemzi Erasmus *De civilitate morum puerilium* c. „nyájas beszélgetését”, amelyet e folyamat fontos állomásának tekint. L. Elias 2004:206-237.

⁶⁸ Többek között Boccaccio: Dekameron, Machiavelli: A fejedelem, Mateo Alemán: Guzmán de Alfarache, Ronsard költeményei. A XVI. században 166, a XVII-ben 312 ilyen latinra fordítást adtak ki, számuk a XVIII. sz.-tól csökken. Egyes szerzők két nyelven írnak: Descartes, Bacon, Hobbes, Newton.

A kontinens középső-keleti felén ez a fejlődés (is) több évszázados késéssel következett be, és főként a lutheránus reformáció mozgalmához köthető.⁶⁹

A német, angol, skandináv, magyar, lengyel területen, amely gazdasági és társadalmi fejlettségben elmaradt az előbbiektől, a latin pozíciói sokkal erősebbek voltak. Ezeknek a népeknek a nemessége nem érte el korábban a szükséges műveltségi szintet, polgársága pedig fejletlen vagy idegen származású volt. A reformáció Európának elsősorban erre a részére gyakorolt jelentős befolyást; egyik legfontosabb eredménye az anyanyelvű irodalom megerősödése, az anyanyelv használati területeinek kiterjesztése volt. A tömegek megnyerése érdekében anyanyelven kellett szólniuk és írniuk. A lutheri program fontos részét képezte a világi oktatás megszervezése, ami szükségessé tette anyanyelvi ábécéskönyvek, helyesírási kézikönyvek és grammatikák megírását. A fordítói munka első állomása mindenütt az anyanyelvű Biblia közreadása volt, ezért a XVI. század a bibliafordítások százada lett. (Klaniczay 1976:305) A reformáció terjedésében nagy szerepet játszott a könyvnyomtatás fiatal, de gyorsan teret hódító találmánya. Ennek a „szövetségnek” köszönhetjük a kontinens periferikusnak számító országaiban az anyanyelvű könyvkiadás megszervezését. A kiadványok többsége ugyan a hitterjesztés céljait szolgáló katekizmusok, imádságok, vitairatok, prédikációk, nem magas színvonalú irodalom, viszont ezek révén a társadalom viszonylag szélesebb rétegeihez jutott el az írásbeli kultúra. Az anyanyelv kifejezőkészségét, formakincsét mindenképpen sokoldalúan fejlesztette, újabb funkciók betöltésére tette alkalmassá.

Spanyolország és Magyarország nyelvi és geopolitikai helyzetéből következően nagyon különbözően alakult a nyelvhasználat története.

V. 3. 2. Spanyolország

Az Ibér-félszigeten a fejlett országokhoz viszonyítva is nagyon korán elkezdődött a vernakuláris nyelv írásbeli használata. A kétpólusú diglossiahelyzet kialakulását itt természetszerűleg megelőzte egy dialektális tarkaság, sokféleség, amely a klasszikus latin, a középkori latin, valamint a vulgáris

---

⁶⁹ Klaniczay 1976:296-310.

latin különböző regionális változatainak együttállásaiból adódott. A IX-X. századbéli írott dokumentumok, a *Glosas Emilianenses* és a *Glosas Silenses* már a középkori latin és az újlatin nyelvváltozat különválását mutatja. A nyelvváltozatok használata részben területi, részben társadalmi eltéréseket mutat: az oktatásban, a politikai életben és az államigazgatásban, az egyházban és a kolostorokban hosszú ideig a középkori latin egy normaként működő változatát használták a szóbeli kommunikációban is, míg a világi és az alsóbb társadalmi rétegekben a kialakuló újlatin dialektusok valamelyik táji változatát. (Gimeno Menéndez 1995:125)

Annak a társadalmi és politikai folyamatnak, mely a kasztíliai nyelvváltozatot normává emelte, első dokumentált lépése X. Alfonz személyéhez köthető. Az ő uralkodása idején a királyi kancellária okirataiban a kasztíliai nyelv váltotta fel a középkori latint; ez a XIII. századi Európában úttörő lépésnek számító politikai döntés a normatív írásmód kialakításával is együtt járt. A spanyol azon modern európai nyelvek egyike tehát, amelyek sztenderdizációja történetük igen korai szakaszában elkezdődött. Az Ibériai-félszigeten a vulgáris latinból kialakult több, mint fél tucat jelentős újlatin dialektus közül korán kiemelkedett az a *kasztíliai* változat, amely a félsziget arab uralom alóli visszahódításáért folyó hét évszázados harc vezető erejét képviselő Kasztíliai Királyság nyelve volt. A *reconquista*⁷⁰ első komolyabb győzelmeit követően a XI. században a félsziget középvonalára sikerült visszatolni a keresztény és a muzulmán felségterület határát. A határ közelében, Toledóban székelő keresztény királyi udvar és az itt létrehozott toledói fordítóiskola az egész európai kultúra számára meghatározó történelmi missziót teljesített: egyrészt az arab és a héber tudomány és művészet alkotásait tette hozzáférhetővé, másrészt a csupán arab fordításban fennmaradt ókori görög tudományos örökséget juttatta vissza az európai vérkeringésbe. A legnagyobb jelentőségű toledóin kívül a muzulmán uralom alól felszabadult keresztény területeken több fordítóiskola is működött. Ennek a fordítói tevékenységnek a révén vált alkalmassá a korábban szóbeli, epikus költészet nyelveként művelt kasztíliai nyelv a tudományos próza (természettudományok, orvostudomány, filozófia)

---

⁷⁰= visszahódítás, a Pireneusi félsziget felszabadítása a mór uralom alól (711-1492)

fordítására. A XIII. második felében uralkodott X. Bölcs Alfonz már szabályos korpusztervezést hajtott végre: olyan nyelvi modell megvalósítására törekedett, amit ő "egyenest kasztíliainak", azaz jó kasztíliainak nevez. Tevékenységét, amellyel a kasztíliai prózát fordítások és saját csillagászati, jogi, történeti tárgyú könyvei révén megteremtette, a nyelvészek "*alfonzi forradalomnak*" nevezik. Forradalomnak számít abban a korban, mikor a többi európai országban e tudományterületek nyelve még kizárólag a latin volt. (Géró 2004:11)

Az egységes nyelvi norma megteremtéséhez vezető következő meghatározó lépés Antonio de Nebrija humanista szemléletű, korszerű nyelvtana, az 1492-ben Salamancában kiadott *Gramática de la lengua castellana*. E mű nemcsak az első kasztíliai nyelvtan, hanem az első nyelvtan, ami nem klasszikus, hanem modern nyelvről született. Ezzel megtörtént a korpusztervezés második lépése: a nyelvi rendszer leírása. Megszületik az első jelentős szótár : a *Diccionario de Autoridades* (1726-1739), a XVIII. század elején pedig megalapítják a nyelvi akadémiát, a *Real Academia Española*.

V. 3. 3. Magyarország

Európa ezen régiójának megkésett gazdasági és társadalmi fejlettségű többi államához hasonlóan a latin/anyanyelv diglosszia-helyzet a XIX. század közepéig hazánkban is fennállt. A latin használati területei ugyan fokozatosan visszaszorultak az anyanyelv javára, az állami, egyházi és tudományos szférában azonban nehezen jutott pozícióhoz a magyar nyelv: a legtovább a római katolikus egyház, az államigazgatás, a jog, a tudományok és az oktatás őrizte meg latinitását.

A három részre szakadt Magyarországon a XVI. század egyik legjelentősebb történelemformáló eseménye volt a reformáció eszméinek megjelenése. Az egyházi szervezet a mohácsi katasztrófa következtében széthullóban volt, a középkori szerzetesi kultúra jórészt elpusztult. Az elmélyülő válság és politikai anarchia légköre megteremtette a morális megújulás iránti fogékonyságot, ezért a protestantizmus különböző irányzatai nagy hatást gyakoroltak, a lakosság széles rétegei tértek át az új hitre. A német nyelvű

városi polgársághoz a lutheranizmus állt közelebb, míg a magyar lakosság azt „német vallás”-nak érezte, és a kálvini tanokat fogadta szívesebben. A XVI. század végén az ország magyar lakosságának a becslések szerint 80%-a tartozott valamely protestáns felekezethez.⁷¹

„Európa egyes országaiban a katolicizmus maradt hegemon helyzetben (Itália, Spanyolország, Portugália), másutt a lutheranizmus vált uralkodóvá (német tartományok, skandináv országok) vagy államegyházi rendszer alakult ki (Anglia), esetleg két nagyobb felekezet egyensúlyi helyzet jött létre (Franciaország), a Kárpát-medencében azonban a felekezeti tarkaság szinte egyedülálló volt.” (Kósa 2000:219-220)

A kialakuló protestáns egyházak berendezkedését jelentősen segítette, hogy állandó kapcsolatrendszert alakítottak ki Európa különböző régióiban élő híveikkel. Wittenberg fontos központ szerepét töltötte be, ahol az új hit lelkészeit képezték. Európa legaktuálisabb eszméivel, szellemi áramlataival, nagy gondolkodókkal kerülnek kapcsolatba, és ez nagy hatást gyakorol hazájuk szellemi életének fejlődésére. Itt tanult sokak mellett Baranyai Decsi János is, a reneszánsz és a reformáció eszméin nevedett első magyar tudósok egyike, aki a magyar művelődést több területen is gyarapította. A dolgozat témája szempontjából kiemelendő, hogy őt tekintjük az első ismert magyar nyelvű közmondásgyűjtemény összeállítójának.

A magyar nyelv kodifikációja a reformációtól kezdve fokozatosan megtörténik: Dévai Bíró Mátyás kiadja az első magyar helyesírási könyvet 1538-ban, Sylvester János 1539-ben az első magyar nyelvtant, majd 1541-ben az első magyar nyelvű Újszövetséget, Károlyi Gáspár fordításában pedig 1590-ben megjelenik az első teljes magyar nyelvű Szentírás. A magyar nyelvújítás majd a szókincs modernizálása terén végez felbecsülhetetlen korpusztervezési munkát. Hivatalos nyelvvé azonban csak a reformkori

---

⁷¹ Ez az arány az ellenreformáció hatására a XVIII. század elejére már visszabillett a katolicizmus javára.

státusztervezés révén válik a magyar nyelv, ekkor képes minden szükséges funkciót ellátni. A Diéta és az államigazgatás nyelve mindaddig a latin marad.

Beszélt nyelvként is lényeges szerepet töltött be a latin a közép-európai országokban, egyfajta *lingua franca*ként működött a soknemzetiségű terület lakosságának kommunikációjában. Ezért egyes területeken meglepően széles társadalmi rétegek használták mindennapi érintkezésükben.⁷²

„... a latin valóban élő, a nép alsó rétegei által is beszélt nyelv volt a kora újkori Magyarországon, de nem az ország egész területén. A latin a vegyes nyelvterületek érintkezési nyelve volt a soknemzetiségű Magyarországon. Ahol több nemzetiség élt egymás mellett, mint ahogy a Felvidéken együtt éltek magyarok, németek, szlovákok, itt gyakran a latin segítségével hidalták át a nyelvi nehézségeket.” (Kósa 2000:191)

A tiszta magyar lakosságú vidékeken ezzel szemben nem volt szükség a latin ismeretére.

A történeti-kulturális fejlődés előbbieken áttekintett különbségei jelentősen befolyásolták a társadalom széles rétegeiben a magas kultúrához való hozzáférés lehetőségét. Míg az Ibér-félszigeten az anyanyelvi tudás lehetővé tette az írott kultúra elsajátítását és művelését, addig Magyarországon a közéletben való részvétel, a tudományok művelése csupán a latin nyelvet ismerők előtt állt nyitva. Az írásbeliség társadalmi szerepét tehát nem csupán az oktatási rendszer fejlettsége, az írás-olvasás tudományának elterjedtsége befolyásolta Magyarországon. Mivel itt a diglosszia-helyzet egészen a XIX. századig fennmaradt, a hivatalos, tudományos, oktatási és részben vallási funkciók egy idegen nyelv, a magas kultúra nyelvének ismeretéhez kötődtek. Ebben a helyzetben az írásbeliség társadalmi szerepe és elterjedtsége a nyelvismeret hiánya következtében is jóval korlátozottabb lehetett.

---

⁷²XVII. századi utazók találkoztak „olyan kocsisokkal, révészekkel és más közönséges emberekkel is, akik meg tudták értetni magukat ezen a nyelven.” „Magyarországon még a parasztok és a juhászok is latinul jobban beszélnek, mint másutt sok pap”-írja egy kapucinus szerzetes. (Idézi Kósa 2000:190)

V. 4. Az alfabetizáció szintje a középkorban

V. 4. 1. Írni-olvasni tudás Európában

Az alfabetizáció Európa egyes országaiban nem egyszerre történt, hanem hosszú történelmi folyamat eredményeként, az egyes régiókban különböző ütemben ment végbe. A közoktatás fejlődése a protestáns országokban gyorsabban zajlott, mint a katolikus felekezetűekben.

Az alfabetizáció korabeli szintjére a kontinens egyes fejlettebb nyelvterületein Benczik Vilmos adatai alapján következtethetünk (2001:34). *Angol* nyelvterületen az írni-olvasni tudók aránya 1600-ban a népesség 25%-a, és a közoktatás fejlesztése a későbbi századokban is lassú, későn kezdődött az elemi oktatás bevezetése. Mint már említettük a XIII-XIV. század *Firenzéjében* ez az arány kiemelkedően magas, 25-35%-os, de ez később jelentősen visszaesett. A *svédek* 18%-a tudott írni-olvasni, csak olvasni viszont 48%. Ez a különbség a protestáns országokban abból adódik, hogy az olvasást önmagában, tömegesen tanították, mivel ez céljuk eléréséhez, a Biblia minél szélesebb körű tanulmányozásához elegendő volt.

A XVI. századi *Franciaországban* a fő különbség a városok és a vidék között húzódik. A városi iparosok, kereskedők között régóta magasabb volt ez az arány, a XVI. században viszont rohamosan emelkedik, és egyre nagyobb lesz a vidék és a város közötti rés, legalábbis, ami a férfiakat illeti. A városlakók rétegei között is nagy különbségek voltak. Az iparosoknak csupán 25-30%-a tudta a nevét aláírni, a jómódú kereskedők viszont szinte mind tudtak írni-olvasni. A nők között azonban a városokban is csak elvétve akadt írástudó. Vidéken alacsony az írástudók száma, a nők körében szinte ismeretlen az olvasás. A könyvnyomtatásnak a XVI. században elhanyagolható volt a paraszti közösségekre gyakorolt hatása: ha nyomtatott könyv el is jut a falvakba, legfeljebb közös felolvasás útján hasznosul.

„A szóbeli kultúra azonban még annyira uralkodó, hogy mindent megváltoztat, amihez hozzáér, és maga is változik a felejtés, az emlékezés, a megfigyelés és a megbeszélés szabályai szerint.”

(Zemon Davis 2001:184-86)

V. 4. 2. Az írott kultúra térhódítása az Ibériai-félszigeten

A könyvnyomtatás, a humanista eszmék elterjedése, és az egyetemek sorának alapítása jelenti a spanyol kultúra arany századainak (XVI-XVII) nyitányát. Fontos könyvtárakat alapítanak ezekben a századokban: a sevillai Kolombusz Könyvtárat, az Escorial könyvtárát, amelyek gazdag kéziratgyűjteménnyel rendelkeztek. A könyvnyomtatás a Katolikus Királyok uralkodása idején viharos sebességgel terjed el az egész Ibériai-félszigeten. Az első nyomdát 1474-ben alapítják Valenciában, majd Zaragoza, Barcelona, Sevilla, Zamora, Toledo, Valladolid, Burgos, Murcia, Alcalá ... Fél évszázad múlva 50 nyomdát találunk, elsősorban az északi és középső tartományokban. (Reglá 1972:I.374.) Nyomdák és olvasnivalók tehát bőséggel akadtak a reneszánsz-kori Spanyolországban.

Ami az oktatás helyzetét illeti, a *Reconquista* győzelmeivel párhuzamosan sorra alakulnak az egyetemek a félszigeten: Salamanca (1254), Lisszabon és Coimbra (1290), Lérida (1300), Perpignan (1350), Huesca (1354), Barcelona (1450), Zaragoza (1470), Sigüenza (1489), Alcalá (1499), Valencia (1500). Később, a XVI. században csupán Kasztíliaiban több, mint húsz egyetem született, összességében pedig számuk meghaladta a harmincat. A Cisneros érsek alapította Alcalá de Henares-i Complutense Egyetem mellett az újra megnyitott patinás salamancai volt a leghíresebb, amelyek neves professzorai közé tartozott Antonio de Nebrija. (És, hogy a nőkről se feledkezzünk meg, később a lánya is.)

Az egyetemeken kívül jelentős számban működtek ún. kollégiumok, ahol grammatikát, művészeti és bölcsészeti tudományokat oktattak. A legkiemelkedőbb kollégiumok a jezsuita rend kezében voltak. A felső szintű oktatás rendszere tehát elég fejlett, ezzel szemben az elemi oktatásnak nem tulajdonítottak fontosságot.

Ennek megfelelően alakult az írni-olvasni tudók aránya a különböző társadalmi rétegekben: a nemesség körében a XVI. század végén az írni-olvasni tudás viszonylag elterjedtnek mondható, a lakosságnak közel harmadrésze tudott olvasni. (Vincent-Stradling 1997:96) A városi polgárság és a kereskedők között ez az arány még magasabb. Az apácák, a nemes- és

polgárasszonyok körében is számottevő az olvasni tudók aránya. Az előbbieket a vallási irodalom olvasása vezette, az utóbbiak esetében gyakorlati okok is közrejátszottak: a család fejének távollétében ők igazgatták a birtokot, a családi gazdaságot. (Garrido 1997:212) Írástudó nőket elsősorban a nemesek között találunk. A többi társadalmi rétegben olyan különlegesnek számított, hogy a női írás a csúnya, olvashatatlan szinonímája volt. Az Amerikába emigráltak XVI-XVII. századi levelezéséből idézi García Mouton a következő revelatív kitétel:

„Si es que habéis de venir, envíame de buena letra, no sea de mujer,
para que se entienda” (García Mouton 2000:15)

Ugyancsak az ő könyvében olvashatjuk a következő adatokat a XVIII. századi alfabetizációs szintről⁷³: a XVIII. század végén a spanyol lakosság több, mint 60%-a analfabéta volt, de nagyon különböző területi eloszlásban. A középső részen, a két Kasztíliában és Leónban a férfiak 40%-a, a nők 70%-a analfabéta volt. Ugyanez az arány a fejletlenebb délen 80% a férfiak, és 90% a nők esetében.

A XIX. század közepén Madridban a lakosság majdnem fele írástudatlan volt, de ezen belül a nők kétszer annyian, mint a férfiak. Ennek megfelelően az írni-olvasni tudók körében a férfiak és nők aránya ennek pont a fordítottja: azaz feleannyi nő tudott írni-olvasni, mint férfi.

Az iskolába járó lányok és fiúk aránya 40% illetve 60% volt. Ezen belül is jóval több lány járt magániskolába, mint fiú. Még a XIX. században is sokan csak olvasni tudtak, különösen a nők között volt ez gyakori. Az iskolások között voltak csak olvasni tanulók („niños de leer”), ezek tandíja csak a harmadát tette ki az írni is tanulókénak („niños de escribir”). A tananyag jelentősen különbözött nem és társadalmi helyzet szerint is. A magasabb rangú lányok az írás-olvasáson kívül elsősorban vallás- és erkölccsant, nyelveket, táncot, lovaglást tanultak. A szegény lányok viszont csak

---

⁷³ Ugyan ez későbbi, mint az általunk vizsgált kor, de, tekintettel a korabeli adatok szűkösségére, mégis fontosnak tartjuk ismertetni. A visszafelé következtetésre is lehetőséget ad: ha a felvilágosodás korában ezek a mutatók, az ellenreformáció szigorú intézkedései nyomán az előző században csak ennél rosszabbra lehet számítani.

házimunkát és elemi erkölccsant. A fiúk ilyen jellegű nevelésben gyakorlatilag egyáltalán nem részesültek, ezzel szemben a természet- és társadalomtudományok széles skáláját tanulták. Három évszázad elteltével még mindig érvényesek voltak Juan Luis Vivesnek a lányok nevelésével kapcsolatos elvei: arra nevelték a lányokat, ami „al cultivo del alma pertenecen y las que conciernen al régimen y gobierno de la casa.” (García Mouton 2000:13)

V. 4. 3. Az írásbeliség elterjedése Magyarországon

Az írásbeliség kezdetét Béla reformjához szokás kötni, aki felállította a királyi kancellária intézményét.

„Mivel az emberi természet fogyatékosága folytán az idők múlásával könnyen belopózik a feledés az elmúlt dolgok emlékezetébe, méltó írással védelmezni és megerősíteni mindazt, amiben a jogi személyek szerződést kötöttek, azért, hogy ez sértetlenül és háborítatlanul megmaradjon az írás erejével és alkalmas férfiak tanúbizonyságával.”

(Idézi Engel 1990:180.)

E reform következményeként az államigazgatásban a szóbeliséget felváltja az írásbeliség kora. A kancellária az államhatalom hivatala, ugyanakkor az egyház írástudói voltak az „alkalmazottai”. Az iratokat szinte kizárólag latin nyelven készítették, a jog és az államigazgatás, de még a magánlevelezés is latinul folyt. Az első ismert magyar nyelvű levelek az 1480-as évekből valók. (Engel 1990:181)

A XII. századi fellendülés jótékony hatásaként egyre több pap végezte tanulmányait nyugati iskolákban, elsősorban a párizsi egyetemen, Bolognában vagy Pádovában, és hozta haza azt a tudást és szemléletet, amit ott elsajátított.⁷⁴ Az egyetemalapítási hullám a XIV. századra Közép-Kelet Európát is eléri, Magyarországon az 1367-ben Pécsen, 1389-ben Óbudán, 1465-ben Pozsonyban megnyitott *universitasok* azonban sajnos tiszavirág életűek voltak. A környező országok szerencsésebb „nemzeti” egyetemei,

---

⁷⁴ Anonymus is párizsi diák volt, bár ennél több személyes dolgot nem tudunk róla.

elsősorban Prága (1347), Bécs (1365), Krakkó (1364/1397) kedveltek a korabeli magyar nemesifjak körében, külön *Natio Hungarica* működött a bécsi egyetemen⁷⁵. A XVI. század első felében főleg Itália volt a nyugati egyetemjárás célterülete, majd a protestáns tanok terjedésével Wittenberg is a magyar értelmiség képzésének fontos központjává vált.

A középkorban csak igen szűk réteg foglalkozott írás-olvasással, gyakorlatilag csak azok, akiknek ez volt a hivatásuk. Mályusz Elemér 200-300-ra becsüli a román kor magyar írástudóinak létszámát. Mivel az írásbeliség nyelve a latin, ezért a felső papság szűk körén kívül mások számára nem voltak elérhetőek az olvasmányok.

A latinul nem tudó világi papság és az apácák számára fordítás készül a legfontosabb imádságokról, szentek legendáiról. 1440 körül jelenik meg a huszita Biblia, az első magyar nyelvű Szentírás, majd a XV.-XVI. században a kolduló rendek megjelenésével megszaporodnak a prédikációgyűjtemények, amelyek az egyszerű néphez anyanyelvén szóló, könnyen érthető prédikációkat tartalmaztak.⁷⁶

Nyugat-Európa legtöbb országában a középkor végéig a latin nyelvű írásbeliség uralkodott.⁷⁷ Mint már láttuk, az anyanyelvű irodalom és írásbeliség alapjait a lovagi költészet, a fejedelmi udvarokhoz tartozó énekesek és a városok fejlődésével létrejövő polgárság tanult rétege vetette meg. Magyarország városi fejlődését azonban megakasztotta, visszavetette a tatárjárás. A lakatlanná vált területekre betelepített polgárság német anyanyelvű, amely legtöbbször a XIX. század közepéig-végéig meg is őrzi nyelvét és identitását. Az anyanyelvűség ezért a városok esetében vagy domináns német nyelvűséget, vagy többnyelvűséget jelent. A városi írásbeliség azonban inkább kötődik a némethez, mivel ők alkották a polgárság tehetősebb felső rétegét.

---

⁷⁵ Tagjai voltak Pesti Gábor, Komjáti Benedek bibliafordítók is; Krakkóban tanult többek között Sylvester János, az első teljes Újtestamentum fordítója, az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv szerzője.

⁷⁶ Temesvári Pelbárt: *Stellarium coronae Mariae Virginis* és *Pomerium Sermonum*, nagyon népszerű, fontos segédkönyvek voltak a papok számára. (16 ill. 18 kiadást megért). A ferences prédikátor a szegények problémái felé fordult, az egyszerű nép számára is érthető nyelven.

⁷⁷ Kivétel a kelta népek, Izland és a Ibér-félsziget, ahol már évszázadokkal korábban anyanyelvű írásbeliség volt.

A magyar nyelv írásbeli használata ezért több évszázaddal később kezdődik csak meg, a reformáció korában és az ellenreformáció idején. Ekkor jelenik meg az első teljes magyar nyelvű Biblia, Sylvester János fordításában. Gazdag hitvitázó irodalom születik, amelynek elsősorban nem elég egyenetlen irodalmi értéke, sokkal inkább az anyanyelvű nyomtatott szövegek tömeges megjelenése miatt kell jelentőséget tulajdonítani. Ez az a kor, amikor megszületik az anyanyelvű szépirodalom is.

Az 1540-50-es évektől kezdték a magyart a mindennapi írásbeliségben is nagyobb arányban használni. Ennek nagyon gyakorlati okai voltak: a reformáció idején a mezővárosi, városi iskolákból jóval több latinul nem értő író-olvasó került ki. Ezért a magánlevelek, gazdasági számadások, kimutatások, amik korábban latinul készültek, ettől fogva sokszor magyarul íródtak.⁷⁸ Ezzel párhuzamosan nőtt az írásbeliség iránti igény. Ami korábban csak szóban hangzott el,⁷⁹ az egyre inkább megkívánja az írásos formát: urbárium, leltárjegyzék, kárjegyzékek, kiváltságlevelek. Ezek a dokumentumok főleg a nagybirtokok, végvárok adminisztrációjának részei. A közügyek nyelve továbbra is a latin.⁸⁰ Nyugat-Európa országaival összevetve a magyar helyzetet, szembetűnő különbség, hogy ott mindezekre a funkciókra évszázadokkal korábban már az anyanyelvet használták. Magyarországon a XVI.-XVII. században kevés az íródeák, már csak ezért sem szorulhatott vissza a szóbeliség mint kommunikációs forma. Az írástudókra mint szakmára való tömeges igény a tömeges analfabetizmust feltételezi. Még hozzá, ha nem is a legfelső, de mindenképpen a tehetősebb társadalmi rétegekben, ahol az írásbeliség szükségletként egyáltalán megjelenhet. Az átlagos nemesi műveltséget a XVI-XVII. században a latin tudás és némi törvényismeret jelentette. A magyar kisnemesség portáiról még a XVIII. században is hiányzott a könyv. Nem a vagyoni tehetség, hanem

---

⁷⁸ Figyelembe kell venni, hogy a török hódoltság idején gyakran panaszkodnak az írástudók hiánya miatt. Egyrészt nagy kereslet mutatkozott a mesterség iránt, másrészt a kezdetekben nagyon nagy arányban áttértek a protestáns hitre, így a felekezeti előírásoknak is megfelelt a nyelvhasználat.

⁷⁹ A kora újkori Magyarországon az írás szerepe jóval kisebb, mint Nyugat-Európában: itt nem kellett aláírni sem a tanúvallomásokat, sem a házassági anyakönyvet. .

⁸⁰ A három részre szakadt országban ez természetesen a Habsburg-orientációjú részre igaz. A török hódoltságban magyar nyelven tudó írástudók voltak, így a levelezés magyarul zajlott a császári udvarral is. Ugyanakkor az Erdélyi Fejedelemségben minden funkcióra a magyar nyelvet használták. (Kósa 2000)

a szellemi igény hiányzott, ezért alacsony az olvasni tudók száma is ebben a rétegben.⁸¹

A parasztság létformája nem változik: az továbbra is a szóbeliséghez kötődik. A falvak kollektív emlékezete, mely a közösségek idős tagjainak tudatos ismeret-átörökítő törekvésein alapszik, 70-90 évet is átfoghat, és ezt dokumentum-értékű forrásként kezelik. Az elveszett írott dokumentumok tartalmát a kor gyakorlata szerint a szájhagyományból merítő tanúvallomások alapján rekonstruálják. A XVI. században a parasztságon belül a szerződések hitelesítése szóbeli esküvel történt, még keresztet sem rajzoltak az iratra, a következő században jelenik meg az aláírást helyettesítő kereszt. Ennek oka az analfabetizmus magas arányával is magyarázható. Egy XVIII. századi dunántúli iratanyag vizsgálata alapján a parasztok 2,4%-a tudta nevének aláírásával hitelesíteni a lapot. (Kósa 2000:185)⁸²

Az írott kultúra térhódítását, az európai írásbeliséghez kapcsolódást az olvasmánytörténeti források elemzésével más szempontból lehet megvilágítani. Elsősorban a főúri udvari könyvtárak állományának elemzésére támaszkodhat a kutatás, mivel ezek leírása megfelelően részletes.⁸³ Mohács után, a királyi udvar mint központ megszűnésével a főúri udvarok tevőleges részt vállaltak az ország művelődésének megszervezésében. A főúri könyvtárak nem csupán a tulajdonos ízlését tükröző magángyűjtemények, hanem tudatosan fejlesztett állományok, amelyeket az udvar környezetében élő tudósok, tanítók, lelkészek, diákok számára úgy alakítanak ki, hogy az udvar egyházszerző, iskolafenntartó, a fiatal főnemesség nevelését, oktatását felvállaló szerepének betöltését elősegítse.⁸⁴ Ezek tehát részlegesen nyilvánossá tett, közösségi könyvtárak,

---

⁸¹ A hagyatéki leltárak alapján Werbőczy *Tripartituma*, latin szótár, egy- két latin klasszikus mű pl. Cicero volt a köznemesi könyvtárak jellemző állománya (Kósa 2000:196)

⁸² Ez a gyakorlat a kora középkorban, amikor az egész kontinens egységesen és lényegét tekintve a szóbeliségen alapult, szokásos volt. A legtöbb ember bizalmatlanul fogadott minden iratot, nem fogta fel az oklevél jogi természetét, csupán egy tárgynak tekintette. A régi szimbolikus formák, szertartások voltak szokásban. A rítusok által szabályozott társadalomban az okirat is csupán szimbólum volt, ennek legbeszédesebb jele, hogy minden szöveg nélkül is elfogadták a korabeli joggyakorlatban: „cartae sine litteris”.(Gurevics 1974:151)

⁸³ Az alacsonyabb rangúak hagyatéki leltára legtöbbször csupán annyit tartalmaz: egy láda könyv.

⁸⁴ A legjelentősebb magyar arisztokrata könyvgyűjteményeket 2005 ősze – 2007 ősze között bemutató nemzetközi vándorkiállítás részletes áttekintést ad az 1500-1700 közötti

amelyek Nyugat-Európához hasonlóan a Kárpát-medencében is nagy múltra tekintenek vissza.⁸⁵

A könyvbeszerzés két okból is nehézséget jelentett Magyarországon. Egyrészt a lakosság vásárlóerejéhez viszonyítva nagyon drága volt, másrészt nem volt könyvkereskedelmi intézményhálózat, így a könyveket utazó kereskedők, nyomdászok útján, de legfőképpen a külföldön tanuló diákok, a *peregrinatio academica* keretében lehetett beszerezni. Ezért a könyvek kiválasztása elsősorban az ő ízlésüket, érdeklődésüket, értékítéletüket tükrözi. Szembetűnő a teológiai témájú irodalom nagy aránya.

Monok István (1997) így foglalja össze a magyar főúri könyvtárak fő jellegzetességeit: a XVI. század végéig dinamikusan nő a magyar nyelvű kiadványok száma, ezek többsége világi tárgyú, illetve szépirodalom. A XVII. századtól ismét a teológiai művek túlsúlya a jellemző. A század közepétől megszűnik a szervezett magyarra fordítás, gyakori a korábbiak újrakiadása. A fordítások még akkor is latin nyelvű kiadások alapján készülnek, amikor a kortárs művek jórésze már nemzeti nyelven íródott. Ennek a szemléletnek a következtében a korszerű európai szellemi áramlatok nem jutottak el a magyarországi olvasókhoz. A latin nyelv tehát az írásbeliségben nagyon erősen megőrizte pozícióit, és ez azt eredményezte, hogy a magyar olvasók ismeretanyaga korszerűtlenné, elavulttá vált, elmaradt ez európai fejlődéstől. Hogyan alakult ehhez képest az olvasni tudók aránya?

1321-ben 11 szepesi kanonok közül csak 4 tudott írni. A birtokos nemesség körében még a XVII. században sem volt általános az írástudás. 1491-ben még maga az erdélyi vajda, Báthori István és főudvarmestere is analfabéta volt. A városi polgárság esetében pedig sokszor a hivatalviselő emberek (vármegyei esküdtek, szolgabírák) között is sok írástudatlan akad: 1694-ben Eger város mind a 12 tanácsosa írástudatlan. (Zolnay 1975) Még a XVI-XVII. században is „döbbenetesen magas az analfabéták aránya”. (Kósa 2000:194) Ami a magyar oktatási rendszer kialakulását illeti: a legelső említés magyar földi iskoláról 1050-ből való: a Szent Márton hegye (Pannonhalma) adott

---

könyvvállománnyról. l. Monok é.n.

⁸⁵ A könyvbeszerzés nehézségei és drágaságuk miatt az intézményi könyvtárak már a XVI. században kezdenek kialakulni, ennek a tendenciának különös lendületet adott a reformáció. (Monok 1997)

neki otthont, majd több évszázad után a mohácsi vész vetett véget az ottani iskola működésének. Már a XI. században számos más iskola is volt, ekkoriban még csak egyháziak. A világi papság utánpótlása a káptalani iskolákban, a szerzetesi utánpótlás az egyes szerzetesrendek rendházaiban, esetleg külföldi kolostoraiban tanult. A fiúk oktatása nem, de a lányoké az egész középkor folyamán nyilvános funkciója volt a kolostoroknak.⁸⁶ Azok a nemesi vagy polgári származású lányok is itt tanultak, akik később nem léptek be a rendbe. Az ének és olvasás mellett a kézimunka volt a fő tananyag, de az írást és gyakran a latin nyelvet is elsajátították.

A királyi, főúri gyermekek az uralkodói, főúri udvarokban nevelőktől sajátították el a szükséges vallási és világi ismereteket. A városi nevelés színterei a középkorban a céhek, ahol az inasok, céhlegények a kézműves szakmák fortélyait elsajátítják. A XIV. századtól a városi plébániák is szerveznek iskolákat, amelyek polgári jellegű pályára készítettek fel. Ehhez új, gyakorlati tantárgyakat oktattak: anyanyelvű iratok készítése, kereskedelmi számtan. A XIV-XV. században már a mezővárosokban, sőt egyes falvakban is működött iskola.

A XV. század második fele - XVI. század a humanista iskola megjelenésének korszaka.⁸⁷ Az 1500-as években Budának négy, Pest városának 3 iskolája működött. Az oktatási szerkezet ekkor még megmaradt, a tartalom azonban megváltozott: az ókori görög és latin klasszikusok a tananyag fontos részévé váltak.

A török hódoltság korában elpusztul a XV. század végéig kiépült művelődési intézményrendszer, köztük az iskolarendszer. A XVII. század elejére protestáns szellemben új iskolarendszer épül ki, elsősorban a nemesség és a városi vezetők közreműködésével. A XVI-XVII. században a legműveltebb réteg a német lutheránus városi polgárság volt (Monok 1997:2).

A XVI. század második felében már megmutatkozott a reformáció - ellenreformáció küzdelmeinek hatása: a *bölcséleti* tárgyak (logika, etika, fizika, metafizika) ekkor váltak az általános műveltség részévé, ez képezte a

---

⁸⁶ Egészen a reformációig ez volt a lányok számára az egyetlen tanulási lehetőség.

⁸⁷ A magyar oktatás fejlődését Mészáros István könyve alapján foglalom össze. (Mészáros 1988)

középszintű képzés tananyagát. A teológiával csak az egyházi pályára készülők foglalkoztak.

XVII-XVIII. században különvlik a népiskola, azaz az olvasás-írást oktató elemi tagozat, a gimnázium pedig önálló iskolává válik. A kismemesség körében a XVIII. századra éri el az olvasni tudók aránya a 30-40%-ot. A parasztság esetében első adatunk az 1770-es összeírásból származik, a falvaknak kevesebb, mint a felében volt iskola, és csak minden negyedik 6-9 éves korú gyerek járt kisiskolába. (A lányok közül nyilván sokkal kevesebb, mint a fiúk közül.) Az iskolaév a téli hónapokra korlátozódott, amikor a mezei munkákban nélkülözni tudták a gyermekek munkaerejét. Az iskolások 90%-a csak olvasni tanult, írni nem,⁸⁸ és később, ha könyvet forgatott is, az leginkább imakönyv volt. A kora újkorban egyéb forrásokból megállapíthatóan is a parasztság nagy többségében még írástudatlan (Kósa 2000: 185-186).

Mivel a hazai közélet nyelve a latin volt, ezért a XIX. századig az iskola erre készített föl. Mindkét *Ratio Educationis* a latin oktatási nyelvű közép- és felsőfokú oktatást tartotta természetesnek, annál is inkább, mert ez volt a soknemzetiségű Magyarország lingua francája. 1790/91-től a nem anyanyelvűeknek magyart kellett tanulniuk, 1819/20-ban megszületik a magyar nyelv és irodalom tantárgy, amelyet párhuzamosan oktattak a latinnal, majd 1844-től a határokon belül minden középiskola és felsőoktatási intézmény hivatalos nyelve a magyar lett. Ettől az időszaktól kezdve számíthatjuk az elemi szintű oktatás általánossá válását is. A századfordulón már a 6-15 éves korosztály 80%-a látogatja rendszeresen a z iskolát. (Somlai 1997:28)

Összefoglalva az előbbieket elmondhatjuk tehát, hogy az írásbeliség a magyar társadalom széles rétegeiben egészen a XIX. század derekáig nem terjed el. A középkorban, a reneszánsz és a reformáció századaiban az anyanyelvhasználat megerősödik, a nyelv kodifikációs folyamata megkezdődik, a magyar egyre több funkció ellátására válik alkalmassá. Ugyanakkor a latin *lingua francaként* a nemzetközi kommunikációban, a

---

⁸⁸ Sok falusi iskolamester maga se tudott írni. A (v.ö. Kósa 2000: 183-184)

fordításirodalomban, a közéletben, az oktatásban, beszélt nyelvként a soknemzetiségű országrészekben használatban marad.

V. 5. Kommunikáció az orális társadalomban: verbalitás és vizualitás

Az előzőekben a verbális kommunikáció szóbeli és írásbeli formájának szerepét vizsgáltuk a középkor és a kora újkor Európájában. Bizonyítva látjuk, hogy a vizsgált korban a tömegek kulturális létformája a szóbeliség.

Korszakunkban azonban kiemelten fontos szerepet kap a képi ábrázolás is. A középkori Európát a kereszténység építi újjá a barbár pusztítások után. Az épített környezet első középületei a templomok, amelyek a vallás közösségi jellege miatt új formát kellett, hogy kapjanak. A megfelelő formát végül a Rómában világi funkciókat betöltött bazilikában találták meg, mert ez biztosítja a hívők tömegének befogadásához szükséges belső teret.⁸⁹ A románkori templomok, a kolostorok, később a katedrálisok, mind a kontinens szellemi, kulturális és politikai újraegyesülésének eszmeiségét sugározták. Ahogyan közös nyelvként a latin, úgy közös eszmevilágként a kereszténység fogta össze a soknemzetiségű, nagy kulturális és etnikai változatosságot mutató Európát. A közös eszmeiség elterjesztése éppen a nagy különbségek miatt nehéz feladat elé állította az egyházat. A latinul nem tudó írástudatlan tömegekhez csak a szóbeli igehirdetés útján juthatott el a Szentírás igéje, ez azonban a nyelvi megosztottság miatt nehézkes volt. A hatalmas ideológiai cél, a kereszténység kontinens-méretű elterjesztése megvalósításához új eszközökre is szükség volt, a vizuális ábrázolás, mivel nyelvek fölött áll, sokkal hatékonyabbnak bizonyult. Ezeknek az eszközöknek az alkalmazása azonban a Szentírás szövegébe ütközött, bálványimádásnak minősült:

„De boldogtalanok voltak és holt dolgokba vetették reményüket, akik emberi kéz műveit nevezték isteneknek, aranyat, ezüstöt, műtárgyakat, állati alakokat vagy haszontalan köveket, régi idők keze munkáját.”

(Bölcs 13,10)

---

⁸⁹ Korábban a hívők a templom körüli téren gyűltek össze, a belső tér csupán az istenek otthona és az áldozat színhelye volt. Részletesebben l. Gombrich 1983:98-99. Függelék 2: Santa María del Naranco

„Az emberi kéz csinálta bálvány azonban átkozott, meg az is, aki csinálta.” (Bölcs 14,8)

„Az élet romlására vezetett, hogy az emberek valami szerencsétlenség vagy az uralkodó hatalmának áldozataként a közölhetetlen nevet kőre és fára ruházták.” (Bölcs 14,21)

Mivel az Ószövetség szerint Isten lélek (szellem), ezért láthatatlannak kell lennie, nem jeleníthető meg, legfeljebb jelképek alakjában. A szigorú vallási előírásokat azonban már az ókeresztény időkben sem mindig tartották be. A keresztény művészet kialakulásánál számolnunk kell a szinkretizmus jelenségével: ahogyan az új eszméhez kapcsolódva tovább élnek a megelőző és a környező vallások bizonyos jellegzetességei. Ez történik a keresztény képzőművészet kialakulásakor, amely magába olvasztja a görög-római művészet hagyományait, és a képi ábrázolás ezúton nyer polgárjogot a tilalom ellenére. A hellenisztikus és római művészet nemcsak a kereszténység európai területén volt elterjedt és a mindennapi élet része, hanem időszámításunk első századaiban a keleti művészet hagyományos központjaiban, Egyiptomban, Indiában is teljesen háttérbe szorította a keleti ábrázolásmódot. A keleti vallások tehát már régebben átvették azt a szokást, hogy szent történeteiket képekben mutassák be a hívőknek. A zsidó vallás ugyan tiltotta az ember- és Istenábrázolást, a keleti városokban azonban feltártak olyan zsinagógákat, amelyek falát ótestamentumi jelenetekkel díszítették. Ezek az ábrázolások nem az ókori eszmény szépségideálját közvetítették, hanem az eseményt idézik a hívők emlékezetébe. Ezért előadásmódjuk már megelőlegezi a román kori festészet jellegzetes, csak a lényegre koncentráló, a valósághoz nem kötődő stílusát.⁹⁰ A Róma környéki katakombákban is megjelenik falfestményeken a Mindenható alakja, ábrázolásmódja római istenhez hasonlít.

A templomok díszítésének kérdéséről megoszlottak a vélemények: a szobrokat kezdetben egyhangúlag száműzték, a pogány bálványokkal való hasonlatosságuk miatt. A festett képek jogosultságát a nyugati kereszténységben először Nagy Szent Gergely pápa (590-604) hirdeti, és

---

⁹⁰ Ehhez bővebben l. Gombrich 1983: 90-97.

ezzel egyben az egyház hitterjesztési stratégiájának egyik sarkalatos pontját is megfogalmazza: a képek alkalmazásának egyetlen oka, hogy az írástudatlanoknak megtanítsuk a Szent Igét. Tézise azonban megosztotta az egyházat, Bizáncban a képtisztelők és a képrombolók (ikonoklaszták) tábora között hosszú harc kezdődött, végül két évszázaddal később ismét megerősítette II. Gergely pápa:

„És azt mondom, hogy mi köveket, falakat és képtáblákat imádunk. Nem úgy van, mint mondom, császár, hanem, hogy emlékezetünket serkentsék, és, hogy a buta, műveletlen és nyers elmét bátorítsák és magasba emeljék azok, akiknek ezek a neveik...” (Grüll 1999:223)⁹¹

A képzőművészeti ábrázolás így végül polgárjogot nyert a keresztény egyházban. A román kor a dolgok anyagiséga mögött meghúzódó mélyebb, szimbolikus értelmet keresi, ezért nem képszerűen konkrét megfogalmazást, hanem jeleket használ, amelyek felidéznek az ismert, tudott jelentést. Éppen ezért semmilyen tekintetben nem kötődik a valószerűhöz: sem a kronológia, sem a tér, sem az arányok szempontjából nem tükrözi hűen a történeteket, a szereplőket, a helyszíneket. A különböző síkok keveredve, szimultán megjelenhetnek ugyanazon a képen. A román művészet csúcsa leginkább megközelíti a keleti kereszténység ideálját, nem kelti a valóság illúzióját: „A festés mindinkább képpel-írás” (Gombrich 1983:140).

A férfi- és nőábrázolás egyaránt az ítélkező „Pantokrátor” alakját ölti fel: a Világ a végítéletre vár, Krisztust a halandók bírójaként ábrázolják.⁹²

A gótika ezzel szemben az Újszövetség emberközeli történeteit jeleníti meg, szinte képregényszerű narrativitással. A Pantokrátor alakját felváltja az önmagát feláldozó Jézus alakja, az önfeláldozás és a bűnbocsánat képei, a passió jelenetei uralják a kor művészetét. Az „istenek világa” leképezi a földi

---

⁹¹ A vita, hogy lehet-e a művészetet vallási célok szolgálatába állítani, hosszú távú következményekkel járt a kereszténység történetében: a keleti római birodalomban az ábrázolásellenesség, míg a nyugati egyházban az ábrázolás hívei voltak többségben. Ez volt az egyik nyomós indoka annak, hogy Bizánc nem fogadta el a latin pápa főhatóságát.

⁹² Függelék 3, 4, 6

társadalom változásait: a mindenható bíra helyét a gondoskodó állam foglalja el: az Újszövetség eszméinek dominanciája a Megváltás eszméit hordozza.⁹³

A templomok, katedrálisok falfestményei, kőfaragásai, szobrai, oltárképei, üvegablakai fényükkel, színeikkel, lenyűgöző méreteikkel mintegy a transzcendens jelenlétét sugallják, másrészt a gótika és a reneszánsz egyre realisztikusabbá, életszerűbbé, részletgazdagabbá váló ábrázolásmódja közvetlen kapcsolatba, szinte testközelbe hozza a Biblia szereplőit a hívőkkel.⁹⁴ A szakrális és a profán összefonódott az egyszerű nép vallásosságában: a szent a földihez közelálló megfogalmazásban vált személyesen átélhetővé. A *Biblia Pauperum*, a Szegények Bibliája a templomok falairól hirdette a keresztény ideológiát. Egyik központi témája az Utolsó Ítélet ábrázolása, amely sokszor sokkoló képekkel emlékezteti a hívőket arra, hogy a földi élet célja a halál utáni üdvözülés.⁹⁵

A *Biblia Pauperum* ugyanakkor többjelentésű középkori fogalom. Elsődleges értelme azt a középkorban mint tömegesen orális társadalomban érvényes általános funkciót rögzíti, amely képileg fogalmazza meg az írástudatlan hívők számára a Szentírás történeteit. A templomok falai, a katedrálisok üvegablakai a legnagyobb tömegek számára elérhető „olvasmány”, mintegy megjelenítik az elhangzott prédikációk szavait. Így fogalmazza meg kortársként Villon a templomi freskóknak az „együgyű”, írástudatlan népre tett hatását (Villon 1979:68) :

„Asszony vagyok, szegényke, vénülőcske,
Együgyű is: betűt nem ösmerek.
Csak nézem templomunk falán kifőstve
A mennyországot – hárfák zöngenek
S a poklot – ott főnek a bűnösök!
Egyik vidító, a másik ijesztő.”

(Ballade à Notre Dame, ford. Vas István)

---

⁹³Függelék: 5, 7, 8

⁹⁴ Ettől a túlzott „világiasság”-tól előbb-utóbb féltetni kezdték a szentek tekintélyét, és megtiltották pl.a szobrok alkalmankénti átöltöztetését. Túlzottnak ítélt kultuszuk helyett inkább újra a Biblia szereplőit és történeteit állították a középpontba.

⁹⁵ Függelék 9.

Ugyancsak *Biblia Pauperum*nak nevezték a Szentírás jeleneteinek képekben megkomponált sorozatát tartalmazó kódexeket.⁹⁶ Ezek már nem gazdag mecénások számára, fényes pompával kiállított kéziratok voltak, hanem inkább egy, a szélesebb néprétegek számára szolgáló, szórakoztató vagy tanító munkák szövegéhez készült népszerűsítő, sokszor csak tollrajzban kivitelezett illusztrációk. Rendszerint nem nagy művészek alkotásai, de néhány jellemző vonással, realisztikusan próbálják ábrázolni a szövegben elmondottakat.⁹⁷

A képnymtatás felfedezése a XV. század közepén megelőzte a könyvnymtatást, és megjelentek az ún. *Blockbuchok*, fatáblanyomatok. Az olcsó eljárás gyorsan elterjedt, a pár lapos, szentek képeit és imádságokat tartalmazó kiadványokat osztogatták a zarándokok között, de vásárokon is árultak vallásos témájú fametszeteket. (Gombrich 1983:214-215) Később a nyomtatott változat is ugyanezt a nevet viselte, ezeket szintén illusztrálták. Bár igen sok készült belőlük, viszonylag kevés maradt korunkra.

A képsorokban való ábrázolásnak egyik legelterjedtebb változata a Krisztus szenvedéstörténetét megörökítő passió-jelenetek sora. A képsor díszíthette a templomok, katedrálisok falát, fából, kőből faragott domborművek formájában.⁹⁸

A XV. századtól divatba jött a kálváriák felállítása.

„A kálvária szó a magyar nyelvben többféle értelemben használatos. ... eredetileg a keresztrefeszítés helye Jeruzsálemben; így nevezzük azonban azoknak az állomásoknak a sorát is, amelyeket Jézusnak a Pilátus házától a Golgota hegyéig megtett útja emlékére állítanak. A keresztút az ezek előtt végzett ájtatosság.” (Szilágyi 1980:9)

A kálvária tehát egy szabadtéri épített együttes, amely a keresztút helyszínét reprezentálja, minden állomásnál kálváriajelenet idézi fel a keresztút megfelelő mozzanatát festmény, dombormű vagy szoborcsoport formájában.

---

⁹⁶ Függelék 10

⁹⁷ Ilyen, a XV. század második feléből származó példányt őriz az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár.

⁹⁸ Függelék 11

Tulajdonképpen „átültetett Jeruzsálem”, amely a hívók tömegeit, akik nem jutottak el a Szentföldre, egyfajta lelki zarándoklatban részesítette. Az első ilyen emlék Córdoba mellől származik. A középkorból viszonylag kevés maradt fenn, a századok során azonban lassan egész Európában elterjedt; a leghíresebbek az itáliai és a német kálváriák. A protestáns területeken a kálváriaállítás hagyománya megszakadt, az ellenreformáció alatt viszont reneszánszát éli. Magyarországi kálváriáról csupán a XVII. századból származnak az első adataink, nagyon valószínű azonban, hogy a korábbiak jórésze a török uralom idején elpusztult. Később, az ellenreformáció idején nagyon sok kálvária épült, természetesen elsősorban a nyugati, katolikus országokban.⁹⁹

A spanyol népi vallásosságban a szenvedéstörténet egy másikféle megörökítése dominál: a *Semana Santa*, a nagyhét idején tartott körmeneteken felvonultatott *pasos*, életnagyságnál nagyobb szoborcsoportok ábrázolják a kálváriajeleneteket. Hagyományosan Kasztíliaiban és Andalúziában a leglátványosabbak a körmenetek, a szoborcsoportok (*pasos*) pedig szinte külön szobrászati műfajnak tekinthetők, specializálódott művészekkel. Valladolidban a *Museo Nacional de Escultura* őrzi a kasztíliai iskola három nagy alakjának Alonso Berruguete, Juan de Juni y Gregorio Fernández Berruguete alkotásait, az andalúz szobrászok közül pedig Francisco Salzillo nevét kell említenünk. A *paso* nem csupán műalkotás, általában nem is múzeumi tárgy, hanem egy vallási közösség, egy *cofradía* tulajdona, amelynek feladata az adott szoborcsoport őrzése, karbantartása, a nagyheti körmeneten körbehordozása, kísérése. A *pasos*, a kálváriajelenetek tehát egy élő rítus központi tárgyai, mindegyik egy meghatározott *cofradía* fennhatósága alá tartozik, ezáltal a város lakossága nem csupán esztétikai, hanem erős érzelmi kapcsolatban is áll a megjelenített eseményekkel.¹⁰⁰

A *Biblia Pauperum* bármelyik változata képpel-írás volt, és lehetővé tette az írástudatlanok számára a képi olvasást. A Szentírás igéi papi közvetítéssel – orális úton – jutottak el az egyszerű emberekhez. A képekben kézzelfogható,

---

⁹⁹ Függelék 12

¹⁰⁰ Függelék 13

érzésekkel is megragadható valósággá váltak a főbb, kiemelt történetek: a Teremtés, a bűnbeesés, Krisztus életének főbb eseményei, a szentek történetei, az Utolsó Ítélet, a menny és a pokol. A természetfölötti így megfogható közelségbe került, a képek által mindenkor jelenlévővé, bármikor felidézhetővé vált.

A szóbeli és a képi csatornán megismert bibliai történetek és az apokrif irodalom a népi szóbeliségben él tovább, a nép a maga gondolkodása szerint átalakítja. Ezek az igazságok betagozódnak a megelőző korokból továbbélő gondolati formák közé, és a közösség a saját mindennapi életében tapasztaltak tükrében átéli, az adott élethelyzetekhez, belső szükségleteihez alakítva őrzi meg őket. A bibliai történetek így váltak a magyar folklór részévé mesék, mondák, mítoszok, legendák, példázatok formájában¹⁰¹. Az epikus történetek mögött kirajzolódik a közösség értékrendje, mely a mindennapi életben való viselkedéshez ad útmutatást. A szereplők közötti viszony gyakran közvetlenül leképezi a patriarchális család értékrendjét (apa-gyermek, férfi-nő). „A *Bibliához* kötődő történetek egy részét szülők, nagyszülők oktató célzattal mondják el a gyerekeknek.” (Lammel-Nagy 1985:552).

Az értékrendet a Bibliában megfogalmazott erkölcsi parancsok, tanulságok, bölcs mondások közvetlenül, tömören fogalmazzák meg, ezek önállóan, történet nélkül is megőrződnek: bekerülnek a közösség közmondásai közé. Az európai népek közmondáskincsének egyik alapvető forrása éppen a Biblia.¹⁰²

A képi ábrázolás nem korlátozódik a bibliai történetekre. A protestantizmus terjedésével a művészet vallási funkciója – legalábbis a reformáció meghódította területeken – ismét visszaszorul. Németországban, Hollandiában, Angliában „(...) a festészet létjogosultsága forgott kockán(...) Sok protestáns ellenezte képek és szobrok elhelyezését a templomokban, pápista bálványimádásnak tekintvén az ilyesmit.” (Gombrich 1983:292)

---

¹⁰¹ Lammel Annamária és Nagy Ilona összegyűjtötték a magyar nyelvterületen szóbeli hagyományban élő történeteket, *Parasztbiblia* címmel jelent meg.

¹⁰² L. Példabeszédek könyve

Németalföld művészete vészelte át a legkisebb veszteséggel a reformáció válságos korszakát. A polgárosodás következtében a városokban kialakult jelentős világi mecénás-réteg a korábban egyházi megbízásokat teljesítő, és a protestantizmus idején egyszerre válságba került művészek számára itt megrendelőként jelentkezett. Ennek következtében a művészet egyre inkább világi témák felé fordul: az arcképfestészet és a könyvillusztráció hagyományos műfaja mellett hamarosan új témakört fedeznek fel: a mindennapi élet jeleneteit ábrázoló zsánerképet. A XVI. századi legnagyobb zsánerkép-festője a flamand id. Pieter Bruegel, aki elsősorban a paraszti élet jeleneteit ábrázolta. Gombrich szerint ennek oka nem a művész paraszti származása, hanem

„mert a vidéken az emberi jellemet nem rejtette el úgy a mesterkéeltség és a konvenciók fátyla... Ezért aztán a festők és színműírók gyakran folyamodtak az alsóbb rétegekből származó figurákhoz, valahányszor az emberi gyarlóságot akarták ábrázolni.” (Gombrich 1983:302)

Ezeknek a képeknek a szerepe tehát a reformáció irodalmában oly népszerű példázatokhoz, erkölcsi példabeszédekhez hasonló. Ugyanakkor a gyarlóság megtestesítőjeként az európai művészetben először került a parasztság a képzőművészet témái közé.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korban a hagyományozás módja, a mindennapi kultúra létformája a szóbeliséghez kötődik. E megállapítást főképpen a következő tényezők alapján látjuk bizonyítottnak:

- az írott nyelv használati területei (*domainjei*) korlátozottak;
- a nyelvhasználat diglossziás jellegű: az anyanyelv a szóbeliségben él;
- az írott forrásokhoz való hozzáférés lehetősége erősen korlátozott;
- az intézményes oktatás elterjedtsége alacsony;
- a kommunikációs csatornák – elsősorban az alacsony alfabetizációs szint miatt – szóbeliek és képek.

A legszűkebb kör a latin nyelvet is ismerő írástudóké. Elsősorban az egyházhoz kötődnek, azon belül is a szerzetesrendekhez, illetve a felső papsághoz. Ők a társadalomnak az a privilegizált rétege, amely a kultúra mindhárom tartományában mozog.

Az anyanyelvű írásbeliséghez az írástudók viszonylag szélesebb köre hozzáfér, Európa fejlettebb területein a XIII. század közepétől - végétől már beszélhetünk világi értelmiségről. Kelet-Közép-Európában azonban csak a reformáció hatására történik meg a nyelvcseré, azaz az anyanyelv írott használatának elterjedése.

Az írásbeliség funkciója legtöbbször a szakrális valamint klasszikus művek fordítása és közreadása, (Biblia, egyházatyák művei, görög - latin szépirodalom és tudomány), másrészt a szóbeliség rögzítése. A híres prédikátorok elhangzott beszédeit összegyűjtötték és terjesztették; korábban kizárólag szóbeli szerződések, megállapodások egyre inkább írásbeli megerősítést is kaptak, és természetesen lejegyezték a szóbeli szépirodalmi alkotásokat, epikus énekeket, románcokat, valamint a számunkra itt elsősorban fontos közmondásokat is.

Következésképpen az írásbeliségnek a hatóköre a társadalom viszonylag szűk rétegére korlátozódott, és a nyelvhasználati területeknek csak kis szeletét fedte le, ezek között is csupán a szóbeliséggel párhuzamosan, mintegy másodlagosan létezett.

A szóbeliség viszont a társadalmi rétegek közül mindegyiknek közös tulajdona, a nyelvhasználati területek legszélesebb körét lefedi.

A nem verbális kommunikációs csatornák, a vizualitás éppen annak köszönhetette népszerűségét, hogy a szóbeliség alternatív rögzítéseként működött az írástudatlan tömegek körében.

VI. A KÖZMONDÁSOK TÁRSADALMI FUNKCIÓJA

„Kinek a szeme hatol abba a mélységbe, amelyben a népek jelleme és sorsa alakul?,
amelyben új egészsé folyik össze és második, harmadik természetű lesz az,
ami velünk született és amit megéltünk?”

*Jacob Burckhardt*¹⁰³

„Quod penitus infixum est animis hominum multoque usu inveteravit ac velut
in naturam abiit, subito tolli sine magna pernicie tranquillitatis humanae non potest.”

*Erasmus*¹⁰⁴

VI. 1. Közmondások az orális társadalomban

A közmondások születése az emberi civilizáció fejlődésének meghatározatlan és meghatározhatatlan szakaszához kötődik. Elterjedtségére jellemző, hogy a legtöbb kultúrában megtalálható¹⁰⁵, ezért bizonyos feltételezések szerint univerzálénak, azaz az emberi civilizációt egyetemesen jellemző műfajnak tekinthető. A közmondások jelentősége kultúránként változik, bizonyos közösségekben nagyon népszerű (egész Eurázsia, Afrika nagy része), míg más etnikumok kevésbé élnek vele (amerikai indiánok, eszkimók, Észak-Szibéria, Polinézia, Melanézia). A különbségekre vonatkozó magyarázatok nem születtek, átfogó, egyetemes vizsgálat nem foglalkozott ezzel a kérdéssel.¹⁰⁶ A proverbiumok alapvető sajátosságai azonban arra engednek következtetni, hogy a legősibb műfajok egyikével állunk szemben, hiszen a tartalom, amit kifejez „... nem feltételez valamilyen fejlett társadalmat, csak egyszerűen emberi közösséget, ahol az egyéni tapasztalás általánosítást nyerhet.” (Szemerkenyi 1994:178).¹⁰⁷

---

¹⁰³ 1978:267

¹⁰⁴ „Azt, ami teljesen bevésszódott az emberek lelkébe s a sok használatától gyökeret vert, és szinte természetükké vált, nem lehet egyszerre kitörülni onnan az emberi nyugalom nagyfokú veszélyeztetése nélkül.” (Szabó 1982:145)

¹⁰⁵ Nem minden ismert kultúrából rendelkezünk gyűjtött közmondásokkal, de ez a gyűjtés hiányosságának is betudható.

¹⁰⁶ Paczolay Gyula: *European Proverbs* című összehasonlító közmondásgyűjteménye kiemelkedő jelentőségű vállalkozás, amely távol-keleti és finnugor adatokkal kibővítve gyűjti össze a legelterjedtebb európai közmondástípusokat. Ennél átfogóbb kísérletről nem tudok.

¹⁰⁷ Tulajdonképpen ez már a nyelv megszületésével, a verbális kommunikáció révén lehetséges, amikor az egyéni tudás közösségivé válása megtörténik.

VI. 1. 1. Kultúra és hagyományozás

Az emberiség történetében a tapasztalatok közösségivé válása, az ismeretek hagyományozása civilizációs robbanáshoz vezetett. Ezeknek az ismereteknek egy része a természeti környezet mélyebb megismerését segítette, a másik része pedig az egyre nagyobb létszámú, és szervezetenként egyre bonyolódó közösségek belüli rítusokat, szokásokat, szabályozókat, normákat rögzítette. Mindkét ismeretcsoporthoz a túlélés feltételeit teremtette meg a közösség számára.

A közmondások tartalmi osztályozása során jól elkülönül ez a két terület: a gazdaregulák, időjósok, egészségügyi szabályok a természeti ismereteket fogalmazzák meg (O. Nagy 1982:15, Szemerényi 1988:230), míg a másik nagy csoport „... olyan megállapítást ítéletet vagy tanácsot tartalmaz, amely az emberrel mint a társadalom tagjával, illetőleg az emberek valamely típusával, csoportjával van kapcsolatban...” (O. Nagy 1982:15).

Bármilyen gazdag is egy-egy kultúra közmondáskincse, korlátozott számú tárgyhöz kapcsolódik; Tolnai Vilmos mintegy háromszázra becsüli a megjelenő témákat (1941-43: 356).¹⁰⁸ A közmondásokban tehát csupán az emberi civilizáció legáltalánosabb és legéletbevágóbb tapasztalatai hagyományozódnak. A témák számát korlátozza maga a hagyományozás módja: a szóbeliség. Ugyanakkor e viszonylag kevés tárgykör képes az emberi közösségek alapvető életfeltételeit szabályozni, irányítani. Mivel szabályként fogalmazódik meg és működik, kellően általános a megfogalmazás módja. Másrészt viszont aktuális értelmét mindig egy adott helyzetben nyeri el, így a közösség tagjainak életét személyre szabottan képes irányítani. Ez a kétarcúság – egyszerre általános és egyedi -, fontos vonás a közmondások hatásmechanizmusa szempontjából. Norbert Elias fogalmazza meg a kultúra, a beszédközösség és az egyén viszonyával kapcsolatban a következőket:

„A közösség története csapódott le és visszhangzik bennük. Az egyén mint használatuk lehetőségeit készen találja bennük ezt a lecsapódást.

---

¹⁰⁸ Ezzel együtt a közmondások osztályozása általában túlságosan bonyolult és nehezen kezelhető eredményt hozott.

Egészen pontosan nem tudja, hogy miért ez a jelentés és ez az elhatárolás kapcsolódik a szavakhoz, miért éppen ez az árnyalat és ez az új lehetőség hámozható ki belőlük. Használja őket, mert ez magától értetődő számára, mert amióta a világra jött, e fogalmak szemüvegén keresztül tanul látni. (...) a fogalmak mindaddig élnek, amíg a múltbeli tapasztalatok és helyzetek lecsapódásának még van aktualitásértéke, funkciója a társadalom mindenkori létezésében, amíg az egymást követő nemzedékek saját tapasztalataikat képesek kihallani a szavak értelméből;...” (Elias 2004:66-67)

VI. 1. 2. A közmondások másodlagos használata¹⁰⁹: vizuális ábrázolás, szépirodalom

A parasztság és kultúrája az az újdonság, amelyet id. Pieter Bruegel olyan részletezően és valóságghűen ábrázolt. Az ünnepeken, szokásokon, szórakozásokon kívül azonban érdekes módon a parasztság szóbeli kultúrájának közismert és népszerű részét, a közmondásokat is ábrázolta; a különös képek a korabeli Németalföld festészetében kedvelt műfaj, a zsánerképek egyik elágazásának is tekinthetők.

A vizuális ábrázolás ténye egyrészt a közmondások rendkívüli közkedveltségéről tanúskodik, másfelől kiemeli a közmondásokat az „össztársadalmi” bölcsesség kategóriájából, és a szegény, tudatlan parasztsághoz társítja.¹¹⁰ A polgári fejlődéssel az európai társadalomban megkezdődött az elit és a népi kultúra kettéválása a mindennapi kultúra területén is, korábban, ahogy Szemerkenyi Ágnes megállapítja: nem kötődik kizárólagosan társadalmi osztályhoz vagy réteghez, használata nem kötött sem térben, sem időben. (Szemerkenyi 1994)

Nem előzmény nélküli ez a felfogás. A középkorban kéziratot másolatokban terjedő gyűjteményeknek két fajtája volt: az egyik az ókori filozófusoknak tulajdonított bölcs mondásokat, maximákat, a másik a paraszti

---

¹⁰⁹ Szemerkenyi terminusa (1994)

¹¹⁰ Ez a felfogás alapjaiban különbözik Erasmus koncepciójától, aki gyűjteménye későbbi kiadásait népi közmondásokkal is bővíti, és nem tesz különbséget erudíció és népi bölcsesség között.

bölcsességeket, paraszti szólásokat gyűjtötte egybe. (Zemon Davis 2001:201).

Ugyanakkor a X. századtól ismertek olyan kéziratos párbeszédes könyvecskék, amelyek a parasztok műveletlenségét és a nemesek tudálékosságát pellengérezik ki, tehát mintegy társadalmi rétegekhez kapcsolják, egy társadalmi osztály identifikációs eszközeként használják a tudós, illetve a népi eredetű proverbiumokat.

E párbeszédek két főszereplője a morális hangvételű, rimes bölcs mondásokban, méltóságteljesen megnyilatkozó Salamon király, beszélgetőpartnere a kócos, mezítlábas Markalf, aki földhözragadt, de elmés paraszti közmondásokban válaszolgat, és a maga módján sokszor sarokba szorítja tudós ellenfelét.¹¹¹ Ez a sajátos szereplő-pár valószínűleg a régi keleti hagyományban formálódott ki. A róluk szóló trufagyűjtemény a XIV. század óta latin kéziratokban él, így érthető, hogy Markalf már ismert és emlegetett hazánkban, amikor 1577-ben Heltai Gáspár nyomdájából „Salamon királynak, a Dávid király fiának Markalffal való példabeszédeknek rövid könyve” kikerült.¹¹²

A proverbiumok nagy népszerűségnek örvendtek az irodalomban is. A középkori spanyol irodalomban a XIV. századtól előszeretettel szövik szövegeikbe, adják szereplőik szájába a szólásokat és közmondásokat, hogy csak a legfontosabb műveket említsük: *Los Milagros de Nuestra Señora*, *Libro de Alexandre*, *La Celestina*, *Libro de Buen Amor*, *Libro del Caballero Zifar*. Ezekben feltalálhatók bibliai idézetek és ókori klasszikusoktól származó bölcsességek egyaránt. Korabeli népszerűségüket, közismertségüket mutatja, hogy Fernando de Rojas a *Celestinában* gyakran csupán elkezd a közmondást, a befejezést az olvasóra bízta.¹¹³

Nem csak a prózában, hanem a költészetben is felhasználják a tömör, sokszor rimes, ritmikus közmondásokat, amelyek formai jellegzetességeikkel szinte kínálkoznak a költői felhasználásra. A legismertebbek közé tartozik

---

¹¹¹ Ugyanez az alaphelyzet Don Quijote, az ideák világában élő nemes, és a pragmatikus paraszt, Sancho Panza párbeszédei esetében.

¹¹² Függelék 14. A mű rendkívül népszerű volt, a 19. sz. végéig számos kiadásban, ponyvanyomtatványként olvasták.: Salamon és Markalf, Kolozsvár, 1577. OszK, Régi Magyar Könyvtár

¹¹³ Részletesebben l. Sevilla-Cantera 2002:79-99.

Villon: *Közmondások balladája*, amely csupa közmondásból áll, közmondások mozaikja; a másik típus a *Ballada tünt idők asszonyairól*, amelyben refrénként tér vissza ugyanaz a szólás. A XVII. században divatban volt a francia királyi udvarban a közmondások dramatikus megjelenítése: az előadás alapján kellett megfejteni a közmondást. A használatnak ez a neme leginkább a Markalf szerepét játszó Salamonra, vagy a köznép gyarlóságát kipellengérező táblaképekre emlékeztet, tehát távolságtartással, mintegy szerepjátékként, de kétségtelenül élő, virágzó társadalmi közmondáshasználatra utal.

Mindezeket a példákat csupán azért idéztük, hogy illusztráljuk a proverbiumok központi szerepét a korabeli Európában, a magas és a népi kultúrában egyaránt. Az irodalmi népszerűséggel párhuzamosan jelent meg új műfajként a képzőművészeti ábrázolás: lényegében képen ábrázol képet: a szóképet vizualizálja. Ez az eljárás nem áll távol a középkor és a reneszánsz gondolkodásától: a szimbólumok, jelképek, allegóriák legtöbbször „gondolatillusztrációk”. (Szemerkenyi 1994:172)

A legismertebb ábrázolt közmondásgyűjtemény - hiszen a megjelenített proverbiumok száma alapján ennek nevezhető -, a *Németalföldi közmondások*¹¹⁴ Bruegel fiatalkori műve (1559), közepes nagyságú táblakép. A témát mások is megfestették, metszeteken utánozták, csak a festő fia, ifj. Pieter Bruegel festményéből 16 példány ismeretes. A ma ismert képek szoros másolatai egymásnak, amiből arra következtethetünk, hogy a reformációban új társadalmi helyüket kereső festők ezzel a témával sok megrendelőre találtak. Id. Bruegel életművében is van ismert előzménye a téma ábrázolásának, egy évvel korábban már festett egy 12 közmondást ábrázoló kör alakú sorozatot. Későbbi a *Vak vezet világtalant*¹¹⁵ és *A nagy hal megszí a kis halakat*¹¹⁶. Elődjének pedig Hieronymus Boscht nevezhetjük: *Az erdőknek füle, a mezőknek szeme van* című metszetével.¹¹⁷

---

¹¹⁴ Függelék 15 .Staatliche Museen zu Berlin - Gemaldegalerie, Berlin. A kép eredeti címe nem ismert, „A felfordult világ” és „A kék köpeny” néven is ismert volt, de ezek művészettörténeti hivatkozások. Készült:1559.

¹¹⁵ Függelék 16

¹¹⁶ Függelék 17

¹¹⁷ Függelék. 18 (A kép bonyolult szimbolikájához hasonló természetesen nem jelenik meg Bruegel műveiben).

A *Németalföldi közmondások* elemzésével, értelmezésével számos kutató, művészettörténész és folklorista foglalkozott. Ezek összesen 115 ábrázolást különítettek el a képen, és kíséreltek meg - sokszor eltérő módon - magyarázni.¹¹⁸ Ezek nagyjából szóláshasonlatok, kisebbrészt valódi szólások. A kutatás latin, német, angol, flamand párhuzamokat talált, tehát a kép az egész európai művelődés története szempontjából jelentős dokumentum.

Az ábrázolt közmondásokat természetesen mind jól ismerte a festő, és feltehetően megrendelője, valamint kortársai hasonlóképpen. A kép egységes kompozíciójában már az egyes proverbiumok felfedezése és azonosítása sem egyszerű feladat, hiszen a jelenetek egységes városi, táji keretben összefolynak, egymásba kapcsolódnak. Ugyanakkor az értelmezéshez semmiféle segítséget nem ad a mű, hiszen a kor emberének erre aligha volt szüksége, ismerte a megoldást, használta ezeket a közmondásokat.

Mi lehetett ezeknek a képeknek a funkciója? A *Szegények Bibliájához* hasonlóan valószínűleg az *ismert* emlékezetbe idézése volt a szerepe, ugyanúgy, mint a középkorban az írásnak.¹¹⁹ Ahogyan a templomi freskók, szobrok, domborművek a Bibliát öntötték az írástudatlanok számára is befogadható formába, ezek a képek a népi kultúra bölcsességeit gyűjtötték össze és mutatták be. Az emberi balgaság és gyalogság ostorozása a kor kedvelt témája volt¹²⁰, és ezt találóan, képszerűen és mindenki – az írástudatlanok – számára is érthetően foglalták össze a közmondás-ábrázolások.

A hagyományos közösségekben az ismeretek átörökítésének csatornáit a szóbeliség, a rítusok, szokásszerű cselekvések és a képi ábrázolás. Egymást kiegészítő, egymásba átforduló formák: a kultúrának nem minden szegmense válhat szöveggé, másrészt viszont, ahogy a közmondás-ábrázolások is példázzák, a szövegek képi megfogalmazása és vizuális csatornán való terjedése a középkorban szokásos forma.¹²¹

---

¹¹⁸ Bővebben l. Voigt 2000.

¹¹⁹ L. „Az írás és olvasás a középkorban” c. részt

¹²⁰ Vö. Erasmus: A balgaság dicsérete

¹²¹ Szöveg és kép viszonya a középkorban egyébként is elég sajátos, a maitól különböző: az illusztráció nem a szöveg kiszolgálója, hanem önálló alkotások sorozata, fontos, sokszor a szövegben ki nem fejtett információk, önálló közlések hordozója, mintegy a szöveggel

VI. 2. Közmondások: értékrend és szocializáció

A középkorban és a reneszánsz idején a közmondások és a proverbiumok különböző válfajai a társadalom minden rétegében fontos szerepet játszanak. A kéziratos, később nyomtatott formában megjelenő gyűjtemények, a másodlagos, szépirodalmi használat, a dramatizált előadások a népszerű, másolatokban terjedő képi ábrázolások mutatják, hogy írásbeli és vizuális csatornán is terjedtek. Szóbeli használatukra egyrészt az előző kettő is bizonyíték, de közvetve tanúsítja népszerűségüket, hogy a különböző irodalmi művekben a szereplők – főleg a parasztok – jellegzetes beszédmódjának részeként használják a közmondásokat. A szépirodalmi művek címadásában is nagyon gyakran felhasználták őket, egy felmérés szerint a XV-XVIII. században 151 klasszikus spanyol irodalmi mű címe tartalmaz közmondást vagy szólást, majd ez a szám csak a XIX. században 181-re emelkedik. (Gómez y Lorén, idézi Anscombe 1999). Mindez azt bizonyítja, hogy fontos funkciót töltöttek be: a társadalmi értékrend fogalmazódott meg és hagyományozódott általuk. Az értékrend fogalmát általában az erkölcsi értékekkel azonosítjuk: ez szabja meg többek között a jó és a rossz, a becsület és a becstelenség, a férfiasság és nőiesség fogalmát, jelöli ki határait.

Alkalmasak-e erre a szerepre a közmondások? Az alkalmasságnak vannak formai, tartalmi, használati kritériumai. A formának alkalmasnak kell lennie a szóbeli életformára: a sokak általi, sokszori, hosszú időtávlatban is azonos értékű reprodukcióra, hiszen egy közösség értékrendje nemzedékeken át állandó; változások igen hosszú idő alatt mennek végbe. A közmondások rímes, ritmikailag tagolt formáját generációk munkája tette mnemotechnikailag tökéletesen alkalmassá a szóbeli hagyományozásra. Rövid, tömör, lényegretörő megfogalmazásuk gyakran képszerű vagy szimbolikus, ezért különbözik a mindennapi közlések – az alkalmi szókapcsolatok – formájától. „A szólás¹²² olyan állandó nyelvi szerkezet,

---

párhuzamosan futó olvasmány. Csak fokozatosan alakul ki mai alárendelt szerepe.

¹²²A proverbiumok különböző típusainak elhatárolása még ma sem történt meg teljesen meggyőző kritériumok alapján. Tolnai meghatározásában a szólást *proverbium* jelentésben kell értelmeznünk.

melyben szemléletesség és gondolati fordulatosság egyesül velős rövidséggel ...” – mondja Tolnai Vilmos. (1941-43:399)

A kommunikáció célját, a beszélő szándékát vizsgálva, vagyis mintegy a beszédaktusok XX. századi megközelítését megelőlegezve Tolnai három csoportba sorolta a közmondásokat: megállapítás, ítélet (konstatív megnyilatkozás); a megfigyeléshez értékelés és ítélet társul (etikai proposíció); a megfigyelésből, ítéletből tanács válik (perlokúciós aktus)¹²³. Tolnai értékelése szerint ez utóbbi a „legfejlettebb forma”, mely „életelv formájába öltözik, vezetni és óvni akar az élet nehézségeiben” – másképpen fogalmazva, ez utóbbi típusból derül ki a legvilágosabban, hogy alapvető szabályokról van szó, amelyek betartására szólítja fel a közösség tagjait a közmondás. Erre utal a felszólító igealak, a 2. személy használata, mint a közvetlen, személyes megszólítás eszköze.

A tartalomból kiinduló klasszifikációs modellek a szinte besorolhatatlan tematikus sokféleség miatti nehézségekkel küzdenek: vagy sematikus nagy egységeket különítenek el, vagy, éppen ellenkezőleg, túlságosan is részletező, több száz kategóriát állítanak fel. Ráadásul, egyes közmondások egyidejűleg akár több csoportba is sorolhatók. O. Nagy Gábor a következő tárgyköröket jelöli meg:

- általános, valamely emberi tevékenységre vagy viszonyra vonatkozók
- gazdaregulák
- időjárásjóslatok
- egészségügyi tanácsok
- konvencionális kifejezések

Hadrovics László tartalom szerinti felosztása a következő:

- az egész ember és a testrészek
- az ember élete szűkebb körben
- az ember és a természet kapcsolata
- vadon élő állatok háziállatok
- ló
- az ember és a természeti erők, jelenségek
- az ember ősi foglalkozásai, mesterségek

---

¹²³ A zárójelben a beszédaktusokkal való megfeleltetésre teszünk kísérletet.

- ember és társadalom
- katonaság, hadakozás
- jog, bíraskodás, közigazgatás, pénzügy
- szórakozás
- hitvilág

Martínez Kleiser több, mint 65 ezres gyűjteményében több száz csoportot és alcsoportot alkot. Luis Junceda 54 tematikus csoportra osztja gyűjteményének anyagát. Canellada – Pallares gyűjteményében 37 tematikus egységet különböztet meg.

Számunkra ezekből a kísérletekből leszűrhető legfontosabb megállapítás az, hogy a közmondások, szólások változatossága a tradicionális társadalomban élő ember egyéni és közösségi életének teljességét felöleli; ismeretanyaga a természettel és az emberi viszonyokkal kapcsolatos problémákra egyaránt megoldást kínál. Az emberi élet teljességét átfogó tematika alkalmassá teszi a közmondásokat a vizsgált szocializációs szerepre.

A közmondások használati alkalmait vizsgálva alapvető különbséget találunk a folklór egyéb műfajaihoz képest: a közmondás használata nem kötődik semmilyen alkalomhoz, nem kell hozzá külön autoritás, sem előadó, sem közönség. Elsődleges használatuk a mindennapi interakciók során történik, nem különül el a hétköznapi kommunikációs eseményeitől. Ennyiben egyedinek számít a népköltészetben, de éppen ezért képezhet átmenetet műfaj és nyelvi fordulat között: műfajként a legegyszerűbb, nyelvi eszközként a legkomplexebb.

A proverbiumok elsődleges használata az anyanyelvi kultúrába való szocializálás¹²⁴. Hogyan történt az orális társadalmakban a szocializáció? A szocializáció a kultúra, azaz a kulturális és társadalmi ismeretek elsajátítását jelenti, és a gyermekkorban történik. A nyelv és a kultúra elsajátítása elválaszthatatlan folyamat. Ennek során sajátítja el a közösség tagja a nemi, nemzedéki és társadalmi különbségek jellemzőit, az ehhez

---

¹²⁴ A proverbiumok elsődleges és másodlagos felhasználásának megkülönböztetéséről l. Szemerkenyi 1994.

kötődő szerepeket. A tanulás kétirányú: mintakövetésen és „elméleti” ismereteken alapul.

Azt mondtuk: a szocializáció gyermekkorban történik. A „gyermek” fogalma azonban ugyancsak történelmi termék¹²⁵. A középkorban és az újkor korai szakaszában nem különült el gyermek és felnőtt élete térben és időben. A gyermekek ugyanabban a társadalmi térben éltek, nőttek fel, mint a felnőttek. Ez adódott a lakótér szerveződéséből, melynek tagolása nem tette lehetővé intim terek kialakítását. A gyermekek így a felnőttek életének gyakorlatilag minden mozzanatának tanúi, és főleg természetes részvétel, modellkövetés útján nevelődnek bele a társadalmi normák szövevényébe¹²⁶. A tanulás folyamata így nem különült el, hanem beágyazódott a hagyományokon alapuló háztartás működésébe, melyet elsősorban nemi és nemzedéki különbségeken alapuló szabályrendszer irányított.

A távolság felnőtt és gyermek között minden tekintetben sokkal kisebb volt. A viselkedési határok sem voltak olyan élesek, mint később, a polgári társadalom kialakulásától fogva. Ennek egyik külső, de beszédes jele, hogy a gyermekek és felnőttek öltözéke közötti különbség is minimális volt.

A magánélet és a munka világa is egy egységet alkotott a preindusztriális társadalomban, így az új nemzedék tagjai egységes közegben, a családban, a háztartásban, a gazdaságban egyidejűleg sajátítják el a felnőtt élethez szükséges teljes tudást. E tudás megszerzése a nyelv elsajátításával párhuzamosan megy végbe, részben a modellül szolgáló interakciók révén, részben a nyelvileg megfogalmazott szabályok alapján. A nyelvnek a szocializáció folyamatában kitüntetett szerepe van. A nyelvi szocializáció egyfelől a szocializáció folyamatának része, amennyiben a közösség ismereteinek nagy részét a nyelv közvetíti, mindenképpen kulcsszerepe van a társadalmi és kulturális tudás átörökítésének folyamatában. Másfelől azonban értelmezhető úgy is, mint szocializáció a nyelv használatára, azaz a nyelvhasználati módok elsajátítása. A nyelv tehát a szocializációnak egyszerre eszköze és célja: az út a nyelvhez egyben út a világhoz. (Réger 1990)

---

¹²⁵ A gyermek modern képzeete csak a XVI. századtól terjedt el fokozatosan Európában.

¹²⁶ Függelék [20 : Szűz Mária és családja](#)

„A gyermekkori nyelvtanulás tehát olyan szocializációs folyamat ..., amelynek során a gyermek nem csupán a szavakat és a mondatokat, interakciós sémákat és szabályokat, hanem – az interakciókon keresztül – az emberi kapcsolatokat, szerepeket, a nyelvi és társadalmi viselkedés normáit, tágabb értelemben magát a világot, pontosabban a közösségnek a világról alkotott fogalmait, ítéleteit, nézeteit sajátítja el.”

(Bartha 1999:191.)

A hagyományos társadalmakban a hagyományok átörökítésének eszközei a rítusok, szertartások, szokások. A hagyományok cselekvési, viselkedési, problémamegoldási mintákat nyújtanak a közösség tagjainak. A kulturális mintázatok fennmaradását a begyakorlás biztosítja.

„A szokásszerű cselekvések és intézmények tehát nem mások, mint a kultúra replikatív szerveződései, amelyeknek stabilitása a tanulás és átörökítés nélkülözhetetlen mechanizmusaiban gyökerezik.”

(Somlai 1997:72)

A közmondásokat, szólásokat a szokásszerű cselekvések csoportjába sorolhatjuk, bizonyos értelemben „nyelvi szokás”-nak is nevezhetők. Létrejöttük alapja ugyanúgy a begyakorolt, változatlan formában való ismétlések sorozata, az elsajátítás módja pedig ugyancsak az átörökítés, a szocializáció folyamatához köthető.

A proverbiumokban megfogalmazott értékrend elfogadása, az azzal való azonosulás, a közösségi normák betartása az egyén szempontjából segíti a társadalmi kapcsolatokat és az együttműködést. Ugyanakkor a közösség szempontjából is előnyös, mivel egyúttal az normarendszer fenntartásához, a társadalmi struktúra stabilitásához is hozzájárul.

Az erkölcsi, magatartási, viselkedési szabályok ismerete kisgyermekkortól, az anyanyelv elsajátításának folyamatában épül be a személyiségbe, nem elvont szabályok gyűjteményeként, hanem mint a mindennapi gyakorlat része.

„A szólások a szókincs részei. Az embernek gyermekkorától kezdődően tulajdonává válik, anélkül, hogy a szókincskészletétől leválna, elkülönítve élné életét, vagy a szókészlettől az ember tudatosan külön tudná választani. Gyűjtéseim során gyakran tapasztaltam, hogy a proverbium-használó csak tőlem tudta meg, hogy az elbeszélése kapcsán ő szólást vagy közmondást alkalmazott.” (Újváry é.n.:4)

Különösen érvényes ez a közmondások általunk vizsgált, a nemi szerepekkel kapcsolatos csoportjára. A nemi szerepek úgynevezett *pervazív* szerepek, azaz az életkori szerepekkel együtt minden más szereprelációt erőteljesen befolyásoló, színező szerepek. A társadalmi nemi szerep normái már a legkorábbi gyerekkortól észrevétlenül bevésszük a személyiségbe, ezért nagyon nehezen változtathatók. 5 éves kor körül kialakul a személyiségben a nemi szerep magva, amely attól kezdve folyamatosan erősíti önmagát, különösen azokra a hatásokra reagál, amelyek a szerepnek megfelelnek. (Buda 1985)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a fejlődéslélektan szerint a társadalmi nemi szerep elsajátítása a születéstől kezdődik és – belső készítésre, azonosulással, valamint szoktatás, a környezeti viselkedésminták alapján – kisgyermekkorban meghatározóan kialakul. Másrészt ugyanebben a korban zajlik a nyelvi szocializáció, amelynek a nemi szerepekre vonatkozó közmondások elsajátítása elkerülhetetlen része, hiszen a „szocializáló közeg”, a hagyományos közösség, a tradicionális család életének éppen a nemi szerepek az egyik alapvető mozgatói.

Mivel a hagyományos közösségekben a szocializációnak nincsenek külön intézményei, hanem a gyermek természetes közegében zajlik, és a közösség ismereteinek teljes körű átadását jelenti, a gyermek lassanként a környezetében használt teljes közmondáskincssel megismerkedik. Ezzel könnyen megjegyezhető, felidézhető és továbbadható formában kerül birtokába a közösség társadalom- és természetismeretének szintézise.

„A népi kultúra hagyományozásában így vagy úgy minden kézműves és paraszt részt vett, mint ahogyan anyjuk, feleségük és lányaik is. A népi

kultúrát adták át akkor is, ha csak elmeséltek valakinek egy hagyományos történetet, illetve a gyereknevelés során is, mely szükségszerűen az adott kultúra, illetve a szubkultúra értékeinek továbbításával járt.” (Burke 1991:113)

Általánosabban fogalmazva megállapíthatjuk, hogy a közmondások elterjedtségét és népszerűségét konkrét társadalmi szükségletek indokolják: az orális kultúrákban alapvető szerepük van a szocializációban, a társadalmi normák újratermelésében, hiszen nincs más szocializációs csatorna.

Állításunk alátámasztására nézzük meg, hogyan változik a közmondások szerepe a szóbeliség visszaszorulásával, az intézményesített szocializáció elterjedésével a modern társadalmakban!

A proverbiumok történetén végigtekintve a kezdetektől egészen a polgári társadalom megjelenéséig népszerűségük töretlen. A változás a reneszánsz idején kezdődik. Megváltozik az egyénnek a közösséghez, és a közös tudáshoz való viszonya. Norbert Elias írja Erasmusról:

„Ugyanazokat a társadalmi játékszabályokat, melyek a középkorban mint személytelen javak szájról szájra szálltak, most új módon és olyan hangsúllyal mondják ki, amely érezteti: itt olyasvalaki beszél, aki nemcsak hagyományos javakat ad tovább, akárhány középkori és mindenekelőtt antik írást is dolgozott fel talán, hanem olyan ember, aki mindezt személyesen figyelte meg, aki a saját tapasztalatairól számol be.”

(Elias 2004:123)

A közösség helyett az egyén szerepének középpontba kerülése megváltoztatja a tudáshoz fűződő viszony jellegét: a tudás nem személyek fölött álló, a névtelen ősök végtelen sora által legitimált megfellebbezhetetlen autoritás: személyhez kötődik, magántulajdonná válik, megjelenik a korábban ismeretlen szerzői jog. Az ismert, a tudott, a hagyományos helyett az újdonság, a novum válik értékke. A modernitás megváltoztatja a közösségek

jellegét, céljaikat, szabályaikat ettől kezdve nem csak a hagyományok, hanem egyre inkább tagjaik jóváhagyása irányítja.

Megváltozik ezzel a a proverbiumokhoz fűződő viszony is. Megszűnik megkérdőjelezhetetlen jellegük, tehát létjogosultságuk, szocializációs szerepük is. Ez a folyamat fokozatosan zajlik, ahogyan az egyes társadalmi rétegek hozzáférnek az intézményes oktatáshoz, úgy szűkül a közmondások társadalmi használati köre. Legtovább a népi kultúrában él (gesunkenes Kulturgut), ahová legkésőbb érkezik el a közoktatás.

„... mi volt a jelentősége a példák utánzásának, s mi a beívódott gesztusoknak és rítusoknak, rituáléknak és ceremóniáknak, a szimbólumoknak abban az időben, amikor még nem létezett a sokéves iskoláztatás, mit jelentett a becsület, a presztizs, az értékek tisztelete és a megbecsülés...”

(Imhof 1992:140)

Arthur Imhof az előbbi idézetben mintegy a hagyományos közösségekben zajló szocializáció formáit sorolja fel, amelynek eszközkészletébe tartoztak minden kétséget kizáróan a közmondások is.

A személyes példa és közvetlen tapasztalat helyét a népi kultúra visszaszorulásával egyre inkább az intézményes, iskolai szocializáció foglalta el. Nem csak vertikálisan figyelhető meg a visszaszorulás fokozatossága, hanem horizontálisan, földrajzilag is: a polgári fejlődés fokára korábban eljutó Nyugat-Európa és kontinens keleti, déli része között is több évszázados különbség figyelhető meg ebben a folyamatban.

A polgári társadalom európai térhódítása nyomán a társadalmi intézményrendszer komplexebbé vált, a szocializáció feladatát külön erre a célra létrehozott intézmények: az iskolarendszer látja el. A modernizáció tehát megváltoztatja a család és a közösségek funkcióját: a társadalmi intézmények a szocializáció, a „társadalomba nevelés” feladatának jelentős részét átveszik. Ezáltal nem csupán a szocializáció egységes kerete szűnik meg, hanem megváltozik az átviteli csatorna is: az első, továbbra is családi keretek között maradó rész kizárólag szóbeli, az intézményes szakasz azonban már az írásbeliséget is feltételezi. Ezáltal a szocializáció

hagyományos orális formájának kizárólagossága megszűnik, ahogyan a hagyományozó közösség egysége is. A közmondások az oralitás visszaszorulásával lassanként kiszorulnak a használatból.¹²⁷

Mindez pedig áttételesen éppen azt a korábbi fontos szocializációs funkciót igazolja, amelyet az írásbeliség előtérbe kerülésével fokozatosan elveszítettek.

VI. 3. A közmondások története és változó társadalmi jelentősége az európai történelem folyamán

VI. 3. 1. A proverbiumok legkorábbi írásos előfordulása

A proverbiumok valószínűleg minden korban népszerűek lehettek, erre utal, hogy közmondások, szólások és hasonló bölcs mondások több nagy gyűjteményét ismerjük a régi Közel-Kelet több kultúrájából.

Az első közmondásgyűjtemény a sumér agyagtáblákon maradt fenn, korát az i.e III. évezredre datálják. Ezek az agyagtáblák nyelvoktatási tananyagként szolgáltak, a mezopotámiai sumér-akkád diglosszia és a korabeli nyelvoktatási módszerek mementói. „Elemi fokon csak közmondások alapján tanítottak; ezeket a diákok egyenként vagy kisebb – tematikus – csoportokban másolták és tanulták.” (Komoróczy 1979:25) A ránk maradt 15-20 gyűjtemény alapján több, mint ezer közmondást ismerünk ebből a korból. A közmondások kétarcúságuk révén természetesen nem egyszerűen a nyelvtanulást szolgálták, hanem az erkölcsi elvek, bölcsességek átadásának eszközei is voltak. A táblák léte két tény is megerősít: egyrészt az írástudás korabeli jelentőségét, másrészt az eredetileg orális közmondások feljegyzése fontos társadalmi szerepüket bizonyítja.

Az egyiptomiak is becsben tartották a proverbiumokat, nem csupán tartalmuk okán, hanem formai szépségük miatt is előkelőnek tartották használatukat. (Szemerkenyi 1994:181) A híres asszír uralkodó Assur-ban-apli könyvtárában összegyűjtötte a birodalmában fellelhető irodalmi művek másolatait, többek között a közmondásokat tartalmazó táblákat is megtaláljuk gyűjteményében.

---

¹²⁷ A mai felhasználásukról részletesebben szólunk majd a XI. fejezetben

A Biblia az európai műveltség ezen részének is alapvető forrása: az Ószövetségben található Példabeszédek könyve Salamon bölcs mondásait tartalmazza. Ezzel kezdődik a keresztény parömiológiai hagyomány, itt találjuk mindazokat a mindennapi életvezetést érintő szabályokat, amelyeket – lévén a Szentírás része – isteni eredetűnek tekintettek. Salamon könyve a középkor folyamán folyamatosan másolt forrás, melyet az egyház prédikációk részeként gyakran felhasznált.

Az ókori görög és latin irodalom képezi az európai műveltség másik meghatározó forrását. A görögök nagyon kedvelték, és előszeretettel használták a közmondásokat, Arisztotelészt pedig mint közmondásgyűjtőt is számon tartja a tudomány.

VI. 3. 2. A proverbiumok kiemelkedő szerepe a reneszánsz és a humanizmus korában

A közmondások a középkorban is az európai kultúra integráns részét képezték. Korai gyűjteményekről is van tudomásunk: a XII. századból maradt fenn a *Li proverbes au vilain*, feltehetően egyházi ember állította össze Flandriában, és Elzászi Fülöp hercegnek ajánlotta. A századok folyamán több ilyen gyűjtemény is készült arisztokrata megrendelők (Burgundia grófja, Flandria grófja) számára, öt-hatszáz szólást tartalmaztak. A XV. században fűznek először latin nyelvű magyarázatot a népnyelvi szöveghez, ez a tény igazolja, hogy azt megelőzően ez a népesség közös tulajdonát képezte, a különböző társadalmi rétegekben közismert és elterjedt volt. (Zemon Davis 2001:209)

Erasmus *Adagiorum Collectanea* című görög, latin, héber mondásokból válogató nagyhatású gyűjteménye 1500-ban jelent meg először, majd több későbbi kiadást ért meg. Az ókori bölcs mondások így a világi írástudók születő rétegének körében is elterjednek, ők a gyűjtemény célközönsége. Erasmus gyűjteménye két kiemelkedően fontos hatást gyakorolt az európai kultúrára: egyrészt Európa-szerte elterjesztette az ókori proverbium-kincset, melynek újabb kiadásait vernakuláris megfelelőikkel egészítették ki; másrészt felkeltette kortársai érdeklődését a közmondások iránt, nyomában,

kritériumait felhasználva megindult az egyszerű népnek tulajdonított köznyelvi szólások gyűjtése.

A XVI. század táján általános érdeklődés övezte a bölcs mondásokat a művelt rétegek körében, jelentős humanisták is készítettek gyűjteményeket. Ez azonban már azt mutatta, hogy a felsőbb társadalmi rétegekben a népi mondások kikoptak az „elsődleges” használatból. A népi közmondásokhoz csaknem úgy közeledtek, mint az ókori örökséghez: a kultúrát, amelybe beágyazódott már nem érezték sajátjuknak. Az ókori és a kortárs népi mondások értékét elsősorban gondolatiságuk adta, használatuk a választékos társalgás kritériuma volt. Ebben a korszakban tehát Franciaországban általános népszerűségnek örvendtek a közmondások: a köznép természetes, mindennapi kultúrája részeként használta, míg a művelt felsőbb réteg egyfajta divatnak hódolva (másodlagos használat).

A közmondások népszerűsége, pozitív értékelése egészen a romantikáig fennmarad, a reneszánsz, barokk, klasszicista irodalom is alkalmazza. Ugyanakkor a XVIII. századtól kezdve a társadalmi elit érezhetően egyre inkább eltávolodik a népi kultúrától. A romantikában már nem a művészi alkotás eszközeként jelenik meg, inkább gyűjtés és tudományos feldolgozás szempontjából fordulnak a proverbiumok felé. Az okokat a kor mentalitásában is kereshetjük: a romantika értékrendje különbözik a megelőző korokétól. A hagyományos, az ismert, a közösségi helyett az egyedi, az egyszeri, a különleges kerül a középpontba a művészetben és a gondolkodásban egyaránt. Az unalomig ismételt közmondások megkoptak, elhasználódtak, csupán a *népi* lefestésének eszközeivé váltak. Korábbi átfogó „elsődleges”¹²⁸ társadalmi használatuk visszaszorul, a parasztság hagyományos közösségeiben él tovább.

Az első magyar szólás- és közmondásgyűjteményt¹²⁹ Baranyai Decsi Csimor János, a székelyvásárhelyi kiskola rektora állította össze.

---

¹²⁸ Szemerkenyi Ágnes terminusa

¹²⁹ Csak utalásokból tudjuk, hogy korábbi gyűjtemények is léteztek, amelyeket Decsi is ismert.

A wittenbergi egyetem magyar diákközösségének tagja, majd a strassburgi academián doktorál. Korának polihisztor: filozófiával, jogtudománnyal, történettudománnyal egyaránt foglalkozik.

1598-ban Bártfán jelent meg *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque* azaz *Ötezer görög-latin-magyar szólás gyűjteménye*, amelynek mintája Erasmus 1574-ben Bázelen kiadott magyarázatos, néhány más szerző gyűjteményét is tartalmazó kötete volt. Decsi elhagyta a magyarázatokat, és magyar megfelelőkkel, illetve fordításokkal egészítette ki. A csaknem ötezer magyar megfelelőből mintegy ezer tekinthető szólásnak, közmondásnak (Paczolay 1998:86). Az ekkoriban megjelenő cseh, valamint lengyel gyűjteménnyel együtt Európa ezen részén az elsők közé tartozik.

Pár évvel később jelenik meg Szenczi Molnár Albert magyar-latin szótára,¹³⁰ amelynek 1611-es második kiadásába már mintegy ötszáz Decsitől átvett kifejezés is bekerül. Ez is mutatja, hogy Európa-szerte mekkora érdeklődés övezte ebben a korszakban a közmondásokat.

A szorosan vett szólás- és közmondásgyűjtemények sorában az 1713-ban kiadott második Kis Viczay Péter nevéhez fűződik. Szemléletváltozást jelent, hogy a szerző már nem bölcséleti, hanem nyelvi értékeik okán méltatja a proverbiumokat, amelyeknek az iskolai oktatásban is szerepet szán. A régiókra jellemző fejlődési megkésettség abban is megmutatkozik, hogy a közmondások virágkora errefelé a XVIII. század végére, a XIX. első felére tehető. Ekkor jelenik a magyar közmondás- és szólásgyűjtemények oroszánrésze.¹³¹ Elméleti munkássága kapcsán Erdélyi János nevét kell megemlítenünk, majd nyelvészként Tolnai Vilmos foglalkozik elsőként a frazeologizmusok tanulmányozásával.

Az újlatin nyelvterületek természetesen más helyzetben voltak. Az Ibériai-félszigeten már a XIV. századból maradtak fenn gyűjtemények: két aragóniai diák feljegyzései: *Romancea proverbiorum*, és *Glosarium* címmel. Majd a XV.

---

¹³⁰ Az ismertetésben O. Nagy Gábor tudománytörténeti tanulmányát veszem alapul (1977)

¹³¹ Faludy Ferenc (1787), Pálóczy Horváth Ádám (1819), Dugonics András (1820),- Erdélyi János (1851), Sirisaka Andor (1891), Margalits Ede (1896)

század közepéről a közismert *Seniloqium*, amely közel 500 közmondást tartalmaz. Ezután sorra következnek a gyűjtemények: *Refranes que dicen las viejas tras el fuego*, nem véletlenül egy arisztokrata, Santillana márki, jelenik meg, mint szerző (1508, Sevilla). A szépirodalomban (mint másodlagos használat) megjelennek a proverbiumok, a spanyol regény már a XIV. századtól él a jellemzésnek ezzel az eszközével. Nem tartozik a dolgozat témakörébe, de azért nem tartjuk lényegtelennek megemlíteni, hogy a korai prózai művek a közmondás- és szólásirodalom valóságos kincsesbányái. A XIII. – XIV. századi szépirodalom olyan formában tartalmazza a szólásokat és közmondásokat, hogy azok minden kétséget kizáróan a kor ismert eszközkészletét alkották. Tehát előfordulnak csupán csonka formában, egymáshoz kapcsolva, mintegy láncra fűzve, azaz mindenféle magyarázat nélkül, mint például a *Celestinában* Fernando de Rojas művében tapasztaljuk. Az Ibér-félszigeten a korai szépirodalom dúskál a proverbiumokban, de éppolyan korán fordul az érdeklődés a gyűjtemények felé is.¹³² Sevilla Muñoz egyenesen azt mondja közmondásról: „la paremia española por exelencia”.

VI. 4. Közmondás és népi kultúra

A közmondást a népi kultúra, a folklór részének tekintjük. Nem kerülhetjük meg tehát a kérdést, Szegedy-Maszák Mihályt¹³³ idézve: „Némi félelemmel megkockáztatom a kérdést: tudjuk-e bizonyosan, mire vonatkozik a »folklór« szóösszetétel első fele?”

Ez a bizonyosság a XXI. század elején a folklórtudomány művelőiben is megingani látszik¹³⁴. Népköltészet és műköltészet, népszerű és magas kultúra korábban jól körülhatároltnak vélt fogalmai az újabb tudományos eredmények fényében összemosódnak, a jellemzőnek tartott sajátosságok sokszor nem elkülönítik, inkább rokonítják az ellentétesnek gondolt

---

¹³² López de Mendoza (1512), Covarrubias (1611/1627), Diccionario de la Real Academia Española (1726-1739), Sbarbi (1851): monográfia a közmondásokról, Sbarbi (1874): Refranero general español, Martínez Kleiser (1953): Refranero general ideológico, Iribarren (1956): El porqué de los dichos

¹³³ Szegedy-Maszák 2005:35.

¹³⁴ Folklórisztika és irodalomtudomány művelői tettek közös kísérletet népköltészet és irodalom egymáshoz való viszonyának körülírására, a tanulmányokat l. Szemerkenyi 2005.

tartományokat. Az anonimitást és a véglegesség hiányát a népköltészeti alkotások specifikumának tartották, azonban a szerző névtelensége és a változatokban való terjedés éppúgy érvényes például a reneszánsz kor angol drámáira is, mint mondjuk a népballadákra. Valószínű, hogy a XIX-XX. században kialakult fogalmaink nem atemporálisak, ellenkezőleg, erősen korszpecifikusak. Tévedés lenne a középkor, vagy a reneszánsz idejére alkalmazni őket, mivel ezek a kor kultúrájának struktúrájában nem érvényesek.

A társadalomszerkezet és a kultúra folyamatos változása közepette vajon tekinthető-e változatlan, mozdulatlan kategóriának a népi kultúra? A népi kultúra elnevezés feltételezi a *művelt* vagy *magas* kultúrától való megkülönböztetést, azzal való szembeállítást. Az előző fejezetben áttekintettük a kor Európájának műveltségi térképét. A művelt és a népi kultúra közötti határvonal változó, jelentős, folyamatos mozgását, eltolódását tapasztaltuk társadalmi, földrajzi és időbeli tekintetben egyaránt. Ennek a kritériumnak az alapján tehát nehéz lenne pontosan körülhatárolni a *népi* fogalmát.

Az V. fejezetben megkíséreltük alaposan körüljárni az írásbeliség és a szóbeliség fogalmát. Az elhatárolás itt is nehézségekbe ütközött, hiszen nem tudtuk meghatározni, mi számít írásbeli és mi szóbeli megnyilatkozásnak. Vajon a keletkezés, az előadás vagy a hagyományozás módját kell-e alapul vennünk? Az irodalom és a folklór szétválasztása hasonló akadályokba ütközik. Az irodalom gyakran dolgoz föl folklórtémákat, használ föl népi motívumokat, ugyanakkor ellenkező irányú mozgást is kimutathatunk.¹³⁵ Feltehető tehát, hogy inkább egyfajta folytonosságról, állandó kölcsönhatásról kell beszélnünk.¹³⁶

A hagyományos megközelítés a középkori – újkori Európában meghatározott társadalmi réteghez, a parasztsághoz mint életrehívó és fenntartó közeget köti a népi kultúra anyagi és szellemi alkotásait. Ez a társítás a *nép* XIX. századi fölfedezése, Herder és a Grimm testvérek korából származik, de már

---

¹³⁵ Igazán szemléletes példa erre a *Parasztdekameron*.

¹³⁶ Részletesebben l. Szegedy-Maszák 2005.

akkor, a romantika viszonyai között sem volt érvényes behatárolás. A távoli törzsi kultúrákhoz hasonlóan érintetlen, zárt közösségnek tekintették a parasztságot, amely változatlan formában őrizte volna az ősi nyelvet, az ősi szokásokat.¹³⁷ Az európai fejlődésben azonban az egyes társadalmi rétegek egymással kölcsönhatásban éltek, város és vidék, iskolázott és tanulatlan egymással szimbiózisban élt. Vajon a jórészt városlakó kézművesek nem voltak-e a népi kultúra hordozói? Egységesnek vagy inkább rétegzettnek kell-e tekintenünk a népi kultúrát?

Másfelől: mozdulatlan-e az időben? Megőrizhette-e változatlan szerkezetét, miközben körülötte ebben a korszakban alakult ki a modern európai társadalom? A középkortól az újkorig az európai társadalmak hatalmas fejlődésen estek át. A változás iránya a társadalom szerkezetének egyre tagoltabbá válása, egyre nagyobb számú foglalkozási csoport kialakulása. A XI. században még három egyenrangú rend (*ordo*) alkotja a társadalmat: *oratores*, *bellatores*, *laboratores*. A XII. századtól kezdődően ezek a rendek további társadalmi-szakmai alcsoportokra bomlanak. A társadalom tagolódásával a kultúra egysége is megbomlik.

A magas kultúra a kora középkorban csak egy szűk egyházi elit privilégiuma. A gazdasági fellendülés, a városi fejlődés eredményeképpen a műveltség a tehetősök egyre szélesebb rétegéhez eljut, ők azonban ezzel párhuzamosan nem szakadnak ki a népi kultúra hétköznapijaiból. Kialakul az a társadalmi réteg is, amely közvetít a magas és a népi kultúra között. Ezáltal, bár az egyes társadalmi rétegek nem egyforma mértékben birtokosai egyik vagy másik fajta kultúrának, az átjárás a kettő között biztosított, és mintegy intézményesített. A hatalom gyakorlói e közvetítők útján fejtették ki a szükségesnek látott propagandát, általuk kommunikáltak az alávetett „népi” rétegekkel. A kulturális javak áramlása is ezeken a csatornákon keresztül történik.

Peter Burke idézi Robert Redfield szociálantropológus 1930-as években alkotott modelljét, amely szerint egyes társadalmakban a kultúra két részre oszlik: a művelt kisebbség „nagyhagyományára” és a tanulatlan többség „kishagyományára”.

---

¹³⁷ Vö. Fishman 1975.

„A nagyhagyományt az iskolákban vagy a templomokban ápolják, a kishagyomány az írástudatlanok falusi közösségeinek világában jön létre és marad fenn... A két hagyomány kölcsönhatásban áll egymással.”

(Burke 1990:40)

Ezt a modellt Burke idézett művében pontosítja, megállapítván, hogy a kora újkori Európában is két kulturális hagyomány élt, azonban ezek nem az elithez illetve a köznéphez kötődtek, mivel ez utóbbi nem volt részese a nagyhagyománynak, az elit viszont mindkettőt birtokolta. Ezt a különbséget a kétféle hagyományozási mód határozta meg. Mivel az elitkultúrát írásbeliség útján, speciális intézményekben, az anyanyelvtől különböző nyelven terjesztették, ezért csak szűk réteg előtt állt nyitva. A kishagyomány ezzel szemben informális úton, anyanyelven, szóbeli úton terjedt, tehát mindenki számára nyilvános, elérhető és természetes volt. A vidéki nemesség és papság életmódja alig különbözik a parasztokétól, és, mivel - ahogy az előző fejezetben láttuk - a szegényebb nemesség háromnegyede szintén írástudatlan, ők éppúgy el voltak szigetelve a magas kultúrától. A főnemesség körében is csak a férfiak részesültek a műveltségből, a nemesasszonyok mintegy két kultúra között mozogtak: származásuk révén a társadalmi elithez tartoztak, intézményes nevelésben azonban nem részesültek, ezért kultúrájuk inkább a néphez kötötte őket. Ez a tény egyébként a szocializációs folyamat szempontjából is különös jelentőséggel bír, hiszen a nevelés a gyermekek hatéves koráig kizárólag az asszonyok feladata a nemesi családokban is, a fiúk ezután átkerülnek a férfiak csoportjába, és szocializációjuk ott folytatódik, míg a lánygyermekek maradnak, és a női szerepeket sajátítják el. Ha a nemes családok nőtagjai kulturális szempontból a kishagyományhoz tartoztak, a szolgálók és a dajkák méginkább. Ebből következően a nyelvi és nemi szocializáció meghatározó első hat évében a kishagyomány alkotja a társadalmi elit tagjainak környezetét is, kimondható tehát, hogy a vizsgált történelmi periódusban gyakorlatilag minden társadalmi rétegre jellemző a szóbeli kultúra elsajátítása.

Ha a közmondások hovatarozását vizsgáljuk, szinte eldönthetetlen, hogy a nagy- vagy a kishagyomány részét képezik-e. Az eredetből kiindulva látjuk, hogy az európai közmondások legfontosabb forrásai a Biblia és az ókori görög-latin irodalom klasszikusai: ebben az értelemben a nagyhagyományhoz tartoznak. Létformájukat tekintve egyaránt megjelennek írott gyűjteményekben és élnek a szóbeliségben: tehát mindkét tartományhoz kötődnek. A hagyományozás módját tekintve uralkodó a szóbeliség: ezen az alapon a kishagyományhoz köthetők. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a proverbium „kétlaki” műfaj.

A népi eredetű közmondások és szólások a középkori Nyugat-Európában nemcsak a „nép” körében éltek. Fontos szerepet játszottak a világi művelt rétegek kialakulásában. A Római Birodalom széthullása után magát lassan újjászervező Európában a kolostorok, a szerzetesrendek lettek az egyedüli kulturális központok. Jacques Le Goff kutatásai szerint a XII-XIV. századi fejlett feudalizmusban az állandó harcokra már nem kényszerülő „*miles*”, az arisztokrácia saját kulturális identitást akart kialakítani. A lovagok és a földbirtokos nemesek meg kívánták különböztetni magukat a papságtól, és másféle műveltséget – nem egyházit és nem latint – kerestek. Ezért a vulgáris, a paraszti, a népies felé fordultak, és nemcsak a tündérmeséket és a széphistóriákat kedvelték, hanem az olykor vaskos szólásokat és közmondásokat is.¹³⁸

A papság is használta őket. A papoknak, bár latin nyelven tanultak és tanítottak, a nép nyelvén kellett prédikálniuk. A szerzetesek abban az értelemben népi prédikátorok voltak, hogy az iskolázatlanokhoz kellett szólniuk, és nagy tömegeket vonzottak. Az egyszerű, írástudatlan emberek nyelvének fordulatait használva közelebb kerülhettek gyülekezetükhöz, ezért gyakran éltek ilyen állandósult kifejezésekkel. Ezek révén a prédikációk színesebbek lettek, tartalmuk könnyebben megjegyezhető volt. Sokan, különösen a ferencesek közül egyszerű – paraszti, kézműves - származásúak voltak, ugyanakkor iskolázottságuk a magas kultúrához is kötötte őket, tehát tudós eredetű bölcs mondások, maximák éppúgy bekerülhettek beszédeikbe.

---

¹³⁸ Duby: *Les Trois Ordres, ou l'Imaginaire du féodalisme* Páris, 1978. Idézi Shahar 2004:12.

„El empleo de los proverbios en los sermones es recomendado por los tratados sobre la predicación como medio pedagógico de atraer o de despertar la atención del público, sobre todo cuando se dirigen a un auditorio laico.”
(Conde Tarrío 2000:180)

Nemcsak a prédikátorok játszottak ilyen közvetítő szerepet magas- és népi kultúra között. A korabeli kis népsűrűség folytán kialakul egy vándorló réteg, amelyet részben saját megélhetése, részben a korabeli gyér szolgáltatás mozgat: vándorkereskedők, mímusok, bábosok, ponyvaárusok stb. Ennek a közvetítőrétegnek fontos szerepe van a magas- és a népi kultúra közötti áramlás biztosításában. A ponyvanyomtatványokat és népkönyveket Burke (1991:93) a korabeli „tömegkommunikáció” eszközeinek nevezi, amelyeket politikai és vallási propagandacélokra is felhasználtak¹³⁹; nagy példányszámban jelentek meg, így a lakosság széles rétegeihez eljuthattak, és a közös felolvasás szokása útján¹⁴⁰ az alacsony alfabetizációs szint ellenére tartalmuk nagy hatékonysággal terjedt. A propaganda vizuális, képi formája még a francia forradalom idején is a tömegek elérésének fontos eszköze volt: politikai metszetek tudósítottak az eseményekről, de voltak politikai tényérok és legyezők is.¹⁴¹

Mindezek alapján azt láthatjuk, hogy a társadalom nagy tömegei és a szűk társadalmi elit között húzódik egy alapvető határvonal. A nagyhagyományhoz hozzáférő írástudók egyben a tömegek kultúrájához, és a tömegek befolyásolásának eszközeihez is hozzáférnek, ezzel szemben az elsőprő többség csak a kishagyomány birtokosa.

„a kora újkori Európában a leglényegesebb kulturális különbség a csak népi kultúrát magáénak mondható többség és aközött a kisebbség között állt fenn, amely hozzájutott a nagyhagyományhoz, de mintegy

---

¹³⁹ Burke idézi a nyomtatványok propagandaértékével tudatosan élő Luther instrukcióját: „Minden falon (...), mindenféle papíron és játékkártyán a papokat úgy ábrázolják, hogy az embereket undor fogja el, ha papot látnak vagy hallanak.” (1991:303) A római pápát pl. elrettentésül számárfejű nő (!) alakjában rajzolták meg.

¹⁴⁰ L. V. fejezet

¹⁴¹ Burke 1991:303

második kultúraként részt vett a kishagyományban is. E kisebbség kétlaki, kettős kultúrájú és kettős nyelvű volt.” (Burke 1991:45)

A kultúrának ez a kishagyomány közösségén nyugvó alapvető egysége az írott kultúra gyors fejlődése következtében megbomlik. A szóbeli és vizuális hagyomány inherens tehetetlenségénél fogva nem képes követni a változás ütemét, és a két kultúra közötti távolság egyre nő. (Ez természetesen a társadalmi távolság növekedésében is megmutatkozik.)

Burke szerint ahogyan a társadalmi elit kilép a kishagyományból, megváltozik hozzá fűződő természetes viszonya. Lassanként külső szemlélőként tekint rá, és ezáltal egyre egzotikusabbnak látja. Ez magyarázná a népi kultúra „felfedezését”, a távoli ismeretlen tájakhoz hasonlóan ismeretlen tartomány kultúrájának tudományos felgyűjtésére indított mozgalmakat.

Az úgynevezett népi kultúra „felzárkózása” (más szóval: lassú eltűnése) az iskolarendszer kiépülésének következménye lesz a XVIII. – XIX. – XX. században, jelentős regionális eltérésekkel.

VII. A TÁRSADALMI NEM AZ EURÓPAI KULTÚRÁBAN

VII. 1. A társadalmi nem mint tudományos probléma

VII. 1. 1. Természetes nem – társadalmi nem

Felvetődik a kérdés: vajon „kortalan”-e, azaz történelmi koroktól függetlenül értelmezhető-e a társadalmi nem jelensége? Más szóval: a természet által adott különbségek kifejeződése időtlen fogalom és jelenség, vagy a történelem során kialakult, a társadalmi fejlődés terméke, s mint ilyen, a társadalom átalakulásával együtt koronként változó?

Mindkét alapfeltevésből kinőtt egy-egy kutatási irányzat: az előbbi a nőket és férfiakat már kész kategóriaként kezeli, és a közöttük lévő hatalmi viszonyokat elemzi. Eszméi – melyeket többek között Simone de Beauvoir munkáiból ismerhetünk – jelentős szerepet kaptak a nők felszabadítási mozgalmaiban. A másik, a társadalmi nemi szerepek társadalmi konstrukcióját vizsgáló, irányzat fontos szerepet játszott a 70-es évek amerikai szociológiájában, szociálpszichológiájában. Fő ideológusai Margaret Mead, Talcott Parsons, Mira Komarowsky; fő kategóriái a sztereotípiák és a szocializáció, mint a társadalmi nemi szerepek átadásának eszköze és módja. A szerepelmélet azonban nem képes a társadalmi változást történetiségében megragadni.

R. W. Conell *A társadalmi nem elmélete* című írásában kísérletet tesz a *nem* természeti és társadalmi összetevőinek összebékítésére, a mesterséges szétválasztás meghaladására. Felfogásában a természetadta különbségek passzív módon elszenvedett körülmények, következésképpen a társadalmi struktúrák sosem vezethetők le közvetlenül a természeti struktúrákból.

„Az emberi történelem (...) azon alapul, hogy a társadalmi gyakorlat segítségével kilépünk a természetiből.(...) Ez a nem természetesség azonban nem jelent kapcsolat nélküliséget, a természettől való radikális *elválasztódást*.(.) Nem meghatározottság, hanem *gyakorlati relevancia* jön létre a természeti és a társadalmi struktúrák között. Azt kell

mondanunk, hogy a társadalmi folyamat a számára adott biológiai mintákkal *dolgozik*.” (Connell 1996:58)

VII. 1. 2. A társadalmi nem a történelemben

A modern szexizmus ideológiájának megértése lehetetlen anélkül, hogy megismernénk messzire nyúló történeti, vallási gyökereit. A nő-kérdés az egész európai középkor központi problémája volt. Más kisebbségekhez hasonlóan (idegenek, mók, zsidók, cigányok, tók stb) a nők a kora középkortól kezdve kiemelten fontos szereplői a latin nyelvű, majd később a vernakuláris frazeológiai gyűjteményeknek. A proverbiumok egyaránt tükrözik, és átörökítik a klasszikus görög – latin és a keresztény hagyományt, amely pontosan kijelöli a nő helyét a kor társadalmában, megengedett, illetve előírt tevékenységi körét, viselkedési normáit. Mindez tükröződik a kor más műfajaiban is: a fabulákban, énekekben, krónikákban, bírósági jegyzőkönyvekben, és leginkább a női nem természetét taglaló vitairatokban.

A proverbiumok kiemelten fontos eszközei voltak ezen normák átörökítésének az írástudatlan rétegek körében, hiszen az elsődleges nyelvi szocializáció révén így szinte észrevétlenül hagyományozódtak a társadalmi status quo fenntartásának keretei¹⁴².

A magyar közmondásokból kirajzolódó társadalmi nemi szerepek egybeesengenek a patriarchális kultúrák nyugat-európai hagyományban továbbélő évezredes normáival, mivel Magyarországot a kereszténység és a latin nyelvű kulturális közösség a társadalmi nemi modellek tekintetében is az európai fejlődéshez kapcsolta.

VII. 1. 3. A társadalmi nem mint történeti kategória

Ha a társadalmi nem fogalmát történeti kategóriaként, azaz folyamatként fogjuk föl, felvetődik a kérdés: vajon meddig vezethetők vissza gyökerei? A modern európai kultúra egyik alapvető kialakítója a keresztény vallás és annak alapja, a Biblia. Férfi és nő viszonyát, társadalmi szerepét alapvetően mindmáig a Genezis könyve, illetve annak magyarázatai határozzák meg. A

---

¹⁴² Ezt a kérdést részletesen tárgyaltuk a VI. fejezetben.

Teremtés első könyvében az életre hívó eszköz a szó, nincs szó materiális cselekvésről és anyagról, sem a nemek bármelyikének elsődlegességéről: „És teremtette Isten az embert az ő képére. Isten képére teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket” (1 Móz 1:27 Hertz 1984. 13). Ebben az első változatban nincs szó sem a kiűzetésről, sem az eredendő bűnről.

A Genezis második könyve lesz az alapja a férfi uralkodó társadalmi szerepének. A magyarázatok a Teremtésből indulnak ki: Isten megteremtette sárból az embert, akiből a későbbi magyarázatok során a férfi lesz. Természetesen akkor, amikor (exegéta értelmezések szerint valószínűleg két sikertelen próbálkozás után) megteremtette a nőt. Hiszen a férfi elsősorban ember, csupán a nőhöz képest férfi. Rubin elemzése szerint:

“A férfiak és nők természetesen különböznek egymástól. De nem úgy különböznek, mint a nappal és az éjszaka, a föld és az ég, a jin és a jang, az élet és halál. A természet oldaláról nézve a férfiak és a nők közelebb állnak egymáshoz, mint bármi máshoz – például a hegyekhez, a kengurukhoz, vagy a kókuszpálmákhoz. A távolról sem természet adta különbségeket kifejező kizárólagos nemi identitás a természetes hasonlóságok elfojtása.”

(Idézi Conell 1996:56-57)

A Teremtés második könyve szerint az Úr tehát férfit teremt, s a nőt csupán később, annak szolgálatára. A héber szöveg alaposabb nyelvi elemzése segít értelmezni a mögötte meghúzódó felfogást. Ádám neve *ádámá*, azt jelenti: 'földből (*adam*) levő'. A nő, *issa*, azt jelenti 'férfiből (*is*) levő' (Chenoll Alfaro 1996:29). Hasonlóképpen a magyar népnyelvben az *ember* szó férfit jelent, a *néember* pedig a *né(nő)-ember* összevonása. Ugyancsak revelatív erejű, hogy a *tsela* héber szó egyaránt jelent oldalbordát és szerencsétlenséget. Ennek is van azonban előzménye. A héber kultúra számos idegen elemet olvasztott magába, erősen szinkretikus jellegű. Mítoszaik természetesen szervesen beletartoznak a közel-keleti mitológia világába. A sokféle hatás közül a föníciai és az egyiptomi hatás a legjelentősebb, de sumér és akkád párhuzamok is kimutathatók. Az oldalborda-motívum a sumér mitológiában

is megjelenik, Ninti istennő szintén oldalbordából születik, és a sumér szó ugyancsak két jelentésű: bordát és életet jelent. Így az istennő egyben 'az oldalborda úrnője' és 'az élet úrnője' (Chenoll Alfaro 1996:28), egyszerre utalva így eredetére és szerepére. Az Ószövetségben hasonló áthallás folytán Éva szerepe már kevésbé pozitív: 'a szerencsétlenség úrnője'-ként fogalmazódik meg. Az emberi nem fennmaradásában betöltött szerepét azonban nem lehet tőle elvitatni, ezt Ádámtól kapott neve fogalmazza meg: *Hawwah* 'az élők anyja'. A pozitív és negatív szerep kettőssége tehát rejtetten a Teremtés második könyvében jelenik meg: a nő/Éva egyben a szerencsétlenség és az élet úrnője is, ami az előzőekhez képest új motívum. A többjelentésű szavak különös rétegeket fednek fel ezekben az ősi mítoszokban, a héber *is* 'férfi' azt is jelenti: 'aki behatol', az *issa* 'nő' szó másik jelentése pedig: 'arra teremtett, hogy belehatoljanak'. *Ádámá*: 'a föld, amely arra teremtett, hogy belehatoljanak', amelyet *ádámnak* kell megművelnie a bűnbeesés után. Tehát *is-ádám* teszi termővé a nőt, *issá-t* és a földet, *ádámá-t* egyaránt.

Ezen a felfogáson alapul az anya szerepének tagadása, de legalábbis mellékesnek tekintése a gyermek létrehozásában. Egészen a modern korig nincsenek megfelelő ismeretek a fogamzás és a gyermekszületés fiziológiai folyamatairól. Az uralkodó elképzelés szerint a nő 'edény', mely az anyaföldhöz hasonlóan magába fogadja a férfi magját, és, mintegy táptalajként, szükséges eszköze annak, hogy a férfi gyermeket nemzzen. Ezzel évezredekre megteremtődött a patrilineáris rokonsági rendszer és a patriarchális család egyedüli létjogosultságának fiziológiai igazolása. Az ókorban uralkodó felfogást Germaine Tillion (1983:444) így összegzi:

“Rómában annak érdekében, hogy az anya és a fiú közötti rokoni kapcsolatot (mégiscsak) elismerjék, névlegesen testvéreknek tekintették őket, Athénban az apa az egyedüli nemző, az anya csak táplál. Euripidésznél Oresztész, miután megölte anyját, az alábbi magyarázattal felel anyja apjának, azaz anyai nagyapjának szemrehányására: „Apám nemzett, s világra a te lányod hozott, a szántóföld, mely magvát mástól kapta meg: hisz gyermek apa nélkül

világra nem jöhet. Meggondoltam, hogy azt ki adta életem, annál, ki csak nevelt, illőbb lesz védenem.”

Germaine Tillion (1983:448) a rokonsági rendszereket vizsgálva a társadalmakat a nők felhasználásának módja szerint osztályozza. Arra a fontos következtetésre jut, hogy a neolit korszakban végbement gazdasági forradalom, melyet az azt követő nagy demográfiai mozgások közvetítettek, alakította ki a Földközi-tenger vidékén, a Közel-Keleten, Indiában, Kínában, Japánban a patriarchális társadalmakat, melyek új filozófiával közeledtek a nőhöz. Míg az ezeket körülvevő matrilineáris társadalmakban a nő „cseretárgy”, addig az elsősorban a mediterrán térségben kialakuló új rendszerben szaporodási eszközként való felhasználásuk a döntő mozzanat. Ezekben a társadalmakban a növekedés, a javak sokasodása a társadalmi folyamatok fő mozgatója.

Az Ószövetség, a héber mitológiai, vallási és történeti hagyományok foglalata első darabjai az i.e. XII. században, legkésőbbi könyvei pedig az i.e. II. században keletkeztek.

„... i.sz. 100 körül zárták le a szövegszerkesztés és kanonizáció, mondhatjuk, félévezredes munkáját, amely a korábbi szövegeket olymódon szerkesztette át, hogy az a vallásos felfogásnak legalábbis ne mondjon ellent” (Komoróczy 1978:165.)

Ha a Genezis 1. és 2. könyve közötti alapvető különbségeket nézzük, felvetődik a kérdés: vajon a régi (matrilineáris) és az új (patriarchális) típusú család mitológiai ábrázolásával állunk-e szemben?

E változásnak a Germaine Tillion megjelölte térség más kultúráiban is megtaláljuk a nyomát. Az indus civilizációban a nő megbecsült szerepet töltött be. Puskás Ildikó kutatásai szerint az i.e. 7. évezredtől a 3. évezredig az anyaistennők kultusza játszotta a vezető szerepet. Ebből a korszakból gyakorlatilag nem ismerünk férfi istenábrázolást:

„a neolithikumtól a városállamiságig az istennőké és papnőiké a kultuszban a fő hely. A városállamiság és a birodalmiság ideje a férfihatalom megerősödésével magával hozza a férfi istenek tiszteletét”.

(Puskás 1999: 292)

Az i. e. 2. évezredben az árja törzsek elfoglalják az Indus völgyét, és szinkretikus kultúra alakul ki. A Rigvédában egybeszerkesztett himnuszokban a nőkről és a szerelemről vallott felfogásnak jelentős módosulását látjuk. Ezek mintegy előrevetítik a nő kettős megítélését. Az ind irodalomban megjelenő nő hol végtelenen tökéletes, hol végtelenen gonosz és romlott. Ez a megközelítés a törvényirodalomban is megjelenik. Puskás Ildikó (1999:297), szerint ez az ind és az árja civilizáció közötti egybeolvadás következménye: a Gangesz-medencében lezajlott második városi forradalom egy sokszorosán strukturált társadalmat hozott létre, amelyben a nők helyzete is teljesen megváltozott. Az i.e. VIII-VI. századi ind filozófiai szövegekben a feleség és a férj egy egészet alkot, ugyanakkor megjelenik a rossz nő is, aki „olyanféle veszély a férfira nézve, mint az ital vagy a kockajáték.”

A közel-keleti teremtmésmítoszok között találunk párhuzamot mind a Teremtés első, mind a második könyvében leírtakra. Egyiptomban Thot isten a szó által teremti meg az első zoomorf lényeket, majd Ámon gyermeke, a thébai hold isten megformázta sárból az embert. A sumér *Enki és a világ rendje* című költeményben az emberi nem szintén vízzel kevert porból származik, éppúgy mint a Gilgames eposz első táblája tanúsága szerint. Ezekben azonban nem különül el időben a férfi és a nő teremtése. (A közel-keleti mitológia bőséges példákkal szolgál ugyanakkor arra is, hogy női isten teremti meg az embert.) A kereszténység kialakulása körüli időben a zsidóság is a görög kultúra hatása alá került. Elgondolkodtató a párhuzam a Genezis 2. könyve és a görög teremtmésmítosz között: Zeusz a tűz megszerzéséért büntetésként gyúratja sárból az első nőt, - az emberek addig tehát mind férfiak voltak. A görög filozófia hatása mutatható ki a nőgyűlölet megjelenésében is: „A keresztre feszítés idején a zsidó férfi naponta hálát adott az Úrnak, hogy őt férfinak teremtete, nem pedig nőnek.” (Utrio 1989:

45) Ugyanebben az időben a Római Birodalomban antiszexuális irányzatok uralkodtak. Látni fogjuk, hogy e két hatás döntően befolyásolta a középkori európai felfogást.

VII. 2. A nő megítélése a középkori Európában

A középkori bibliamagyarázatok a Teremtés könyvével igazolják a társadalom rendjének „isteni” eredetét: amiként Ádám az Úr képmása, alárendeltje, neki tartozik szolgálattal és engedelmességgel, úgy Éva, lévén Ádám része, neki kell engedelmeskednie. „Ez csont az én csontjaimból és hús az én húsemból, azért neveztessek néembernek, mert az emberből vétetett” – szól Ádám Éva láttán. (Genezis II: 23 Hertz 1884. 25.). Azt is mondhatnánk akár, hogy az első nőt az első férfi „szülte”.

A bűnbeesés után pecsételődik meg Éva sorsa: „Megsokasítom terhességed fájdalmát, fájdalommal fogsz szülni gyermekeket, *vágyakozni fogsz férjed után, és ő uralkodik rajtad*” – így szól az Úr ítélete. (kiemelés tőlem) (Genezis III. 16. Hertz 1884:31). Károli Gáspár fordításában így hangzik: “Megsokasítom felette igen a te fájdalmadat, a te méhedben való fogadásodnak fájdalmait is, fájdalommal szülsz magzatodat. *Sőt annakfelette a te akaratod a férjed birodalmában lesz, és néki birodalma lesz rajtad.*” (kiemelés tőlem). (1 Móz 3.16. Károli 1993:14.) A nő tehát isteni parancsra, saját bűne büntetéseként örökre a férfi *uralma* alá rendelődik, az ő *birodalma* (birtoka) lesz.

A Teremtés könyvének legalaposabb, Szent Ágostoni kommentárja szerint az egész teremtett világ hierarchikus szerkezetű, az egyik, jelen esetben a férfi, irányít, a másik, vagyis a nő, engedelmeskedik. A *ratiót* más néven *virilisnek* mondják: az ész nem más, mint férfiúi princípium, a női pedig az *appetitus*, a vágy. A nőben az állati, a vágyódó rész van túlsúlyban, míg a férfiban az ésszerű, vagyis a szellem kerekedik felül. Következésképpen a férfi uralkodik, afféle közvetítő Isten, a bölcsesség forrása, akinek engedelmességgel tartozik, és a nő között, akit irányítani kell. (Duby 2000: 249) Ezek az eszmék itatják át a középkorban az egyház Szentírásán alapuló nő – felfogását.

A középkori kultúra másik fő forrása a klasszikus ókori irodalom. A görög és a római mitológiában világos és közvetlen példákat találunk a pozitív és a negatív nő-kép megjelenítésére: Pénélopé és Alkésztisz példa az elsőre, a másokért önmagát feláldozó feleség megtestesítői, míg Szép Heléna és Médea a másokra, akik saját megítélésük szerint is szörnyű bűnöket követtek el. A nőgyűlölet nagyon erős tendenciája a görögöknél Hesziodosz után jelenik meg, mely szerint a nő minden rossz forrása és oka, lásd Euripidész: Médea. (de los Ángeles Durán López: 48). Hasonló képet mutatnak a latin szerzők (Vergilius, Ovidius) művei is, éppúgy, mint az ókori közmondások. Az ókori kultúra európai reneszánszával ezek a művek széles körben elterjedtek. Különösképpen a proverbiumok különböző válfajai: aforizmák, maximák, szentenciák voltak népszerűek, és, mivel hosszú évszázadokon át a görög és a latin nyelv oktatásának elengedhetetlen didaktikai eszköztárához tartoztak, hatásuk máig kimutatható. A sírás, a pletykálkodás, a megbízhatatlanság, az asszony, mint szükséges rossz, a verés az ókortól levezethető toposzok vélhetően a legtöbb európai nép szólás- és közmondáskincsében továbbélnek.

Az ókorban megalapozott és megörökölt nőgyűlölet az európai középkorban éri el csúcspontját. A protestantizmus látszólag enyhít a női nem szegregációján, közéletből való kizártságán, amennyiben férfiak és nők együtt vesznek részt a gyülekezet életében, ugyanakkor a férfi és női szerepek elkülönítésében kifejezetten és kimondottan a konzervatív hagyományt erősíti meg.

A nőgyűlölet az ellenreformáció idején újra fellángol; úgy látszik ez mintegy természetes velejárója az erkölcsi köntösbe bújtatott hatalmi harcot vívó felekezetek, azaz a férfiak küzdelmének.

VII. 3. A társadalmi nem a folklórban

A folklórműfajok nemek közötti megoszlására általában véve kevés figyelmet fordított a tudomány, bár Jakobson egy közösség folklórrepertoárjáról szólva már 1929-ben hangsúlyozta a folklórkincs több szempontú tagoltságát:

„Folklór-repertoárjukban nemcsak a néprajzi, etnográfiai és földrajzi csoportok különböznek egymástól, hanem azok a csoportok is, amelyek a *nem szerinti (férfi és női folklór)* ¹⁴³, a kor szerinti (gyerek, ifjú, öreg), a foglalkozás szerinti (pásztorok, halászok, katonák, betyárok stb.) különbségekkel jellemezhetők.” (Jakobson 1972:396).

Az egyes műfajok nemekhez kötődését kétféle szempont szerint vizsgálhatjuk: egyrészt az előadó személye, másrészt a népköltészeti alkotások szereplőinek nemek szerinti megoszlása szolgálhat tanulságokkal. A hagyományos közösségekben pontos előírások szabályozták az egyes népköltészeti műfajok esetében az előadás kötelező vagy lehetséges alkalmait ugyanúgy, ahogy az előadók személyét. Ez utóbbi nemhez, korcsoporthoz, esetleg a közösség valamely kitüntetett személyéhez kötődött. Hagyományosan az epikát férfi, a lírát pedig női műnemnek tartották, azonban a lírában is megfigyelhető a két nem közötti egyfajta megoszlás: bizonyos műfajok mindkét nem számára művelhetők (keservesek, népdalok), mások nemhez kötődnek: a nőké az altatók, siratók műfaja, a férfiak a katonadalok, virágénekek, magyarnóták előadói¹⁴⁴. Ez a hagyományos felosztás azonban a felgyorsult társadalmi változások következtében fellazult: a hagyományörzőbb asszonyok éneklék a legrégibb katona- és betyárdalokat. A korcsoporti hovatartozás és a családi állapot szintén megszabta az előadásban való részvételt: az idősebb férfiak és asszonyok, valamint az özvegyek az egyházi népének éneklésében jeleskedtek, míg a világi népdalok inkább a fiatalok repertoárjába tartoztak. A gyermekek leginkább csak a családon belül vehettek részt a közös éneklésben, a leányok részvételét szintén szigorúan korlátozták, a fonóban az idősebb nők felügyelete alatt énekelhettek fonódalokat, páros felelgetőst, vagyis meghatározott típusú dalokat. (Katona 1998)

Katona Imre (1997) rövid tanulmányában figyelemre méltó megállapításokat tesz az egyes műfajok szereplőinek nemi hovatartozásával kapcsolatban.

---

¹⁴³ kiemelés tőlem (G.Gy.)

¹⁴⁴ Úgy tűnik, hogy a műfajok többsége eredetileg férfiakhoz kötődött, majd a két nem közötti szigorú különbségek fokozatos fellazulásával a nők egyre nagyobb szerepet kaptak ezen a téren.

Vizsgálataiból kiderül, hogy a balladák régi rétegében a férfiak között több a gyilkos, a nők között pedig az áldozat. Az újstílusú balladák tematikájának súlypontja viszont áthelyeződött a magánéletre, ezáltal túlsúlyba kerültek a női szereplők, ami a nemek közötti hagyományos munkamegosztást tükrözi. A szerelmi témájú népdalok ugyan „kétneműek”, de a legények, miközben féltékenykednek, hűtlenséggel vádolják a kedvesüket, ők maguk azzal dicsekszenek, hogy asszonyszeretőt tartanak. A népköltészet mégsem – ahogyan ennek alapján logikusnak tűnne – a hűtlen férj, legény büntetéséről szól, hanem szinte kizárólag az asszonyok vétségeinek szigorú megtorlásáról. A leginkább sokatmondó emlékek a nemek vonatkozásában azonban a kéziratok énekeskönyvekben fennmaradt sajátos műfajú vénlánycsúfolók, asszonybecsmérlők- és oktatók. Ezekben mindig a gyengébb nem húzza a rövidebbet. Ezzel szemben a férfiakra vonatkozó ellenpéldákat nem találunk a népköltészetben; a folklórban a másik *nem* nem szerepel ilyen hangvételi alkotásokban.¹⁴⁵

Egy másik tanulmány (Palya-Sándor 1997) a siratókban megjelenő női szerepeket vizsgálta.. Minthogy a születés és a halál rituálisan elsősorban a női szerephez kötődik, a halottsirató, menyasszonysirató univerzálisan női műfaj. A siratóparódiákat ezzel szemben főleg férfiak éneklék, leginkább mulatságok alkalmával hangzanak el, hangvételük gúnyos, szatirikus. Tárgyuk a közösségi normától való valóságos vagy vélt eltérés kipellengérezése, főleg a vénlányokat, kikapós menyecskéket, az újraraházasodó özvegyasszonyokat, vagyis a nem megfelelő női magatartást gúnyolja. Bizonyos gúnydalokban a férfiak is terítékre kerülhetnek: ilyenek a mesterségcsúfolók, vallások, nemzetiségek gúnydalai.

A közmondások sajátos helyet foglalnak el a népköltészet műfajai között: nem kötődnek sem nemhez, sem alkalomhoz. Egy közösségen belüli használatukat vizsgálta Szemerényi Ágnes¹⁴⁶, aki a használat életkor szerinti megoszlásában talált különbséget: elsősorban az idősebbek ismerik

---

¹⁴⁵ Érdemes itt hivatkozni az Európa nyugati országaiban nagyon népszerű és elterjedt középkori nőgyűlölő irodalomra. Német közvetítéssel Magyarországra is elérkezett, ugyan elég nagy késéssel, de minden bizonnyal – sajnos, ma már konkrétan kimutathatatlan – hatást gyakorolt erre a népköltészeti műfajra.

¹⁴⁶ Szemerényi 1980d

a közmondásokat, illetve a szülő korba lépő fiatalok kezdik használni a gyerekek nevelésében.

VII. 4. Társadalmi nem és nyelv

A női nem „mássága” folyamatos tanulmányozás tárgya a középkorban. Ennek nyelvi vetülete azonban csak akkor jelenik meg, amikor a nyelv önmagában problémává kezd válni, azaz a földrajzi felfedezések korában. Akkor kitágul a világ, és a feltároló kontinensek egzotikumának fontos alkotóeleme az értelmezhetetlen nyelvek és kultúrák sokasága. XVI-XVII. századi misszionáriusok számoltak be először arról, hogy egyes világtól elzárt törzsekben különböző nyelvet beszélnek a férfiak és a nők. E jelenség kialakulásának leginkább elfogadott magyarázata a nőrablás elmélete volt, amely szerint e törzsek úgy szereztek maguknak feleséget, hogy egy leigázott törzs férfitagjait megölték. Majd az együttélés során mind a férfiak, mind a nők megtartották és továbbörökítették saját nyelvüket.¹⁴⁷ Ezt az elméletet még a XIX. század olyan nyelvész-nagyságai, mint Alexander von Humboldt is elfogadták. (Huszár 2001:577).

Az alaposabb, XX. századi antropológiai terepmunka során feltárt különbségek szerint valójában nem két külön nyelvről, csak egy nyelv különböző változatainak használatáról beszélhetünk. Ezekben az esetekben mindig közös vonás, hogy a nyelv teljes rendszerét csak a közösség férfitagjai birtokolják, és ennek egyszerűbb változata a nők és a gyermekek kommunikációs eszköze. Ezek a változatok különbséget mutatnak a morfológiában: egyes főnevek nemének használatában, beszélhetünk fonológiai eltérésekről: nőies és férfias kiejtési változatokról.

A nemhez köthető változatokra kezdetben egyes bennszülött nyelvek tanulmányozásakor figyeltek fel. A meginduló szociolingvisztikai vizsgálatok azonban a hatvanas, hetvenes évek városi nyelvhasználatában empirikus módon kimutatták bizonyos nőkre és férfiakra jellemző beszédviselkedés kétségtelen meglétét. Erről összefoglalóan elmondható, hogy a nőkre bizonyos kettősség jellemző: a hagyományos, zárt közösségekben konzervatívabbak a férfiaknál, beszédük több archaikus vonást őriz. A

---

¹⁴⁷ A karibi indiánokat lemészárló araukán törzs történetére hivatkoznak a krónikások.

társadalmi mobilitást megengedő városi közegben viszont könnyebben felcserélik a társadalmi rétegükre, csoportjukra jellemző alakokat, és térnek át a presztizsformák használatára.

A *gender*-kutatások megindulásával párhuzamosan azonban már kifejezetten a nyelv és a beszéd nemhez köthető jellegzetességeit kezdték vizsgálni. Kétféle megközelítéshez köthetők a kutatások: az egyik csoport a *hatalom* fogalmát helyezi a középpontba: a nyelvhasználati különbségek kialakulásának oka az társadalomban a történelem során kialakult férfiuralom. A másik nézőpont a *különbségből* indul ki. Eszerint a férfiak és a nők két szubkultúrát alkotnak, és ehhez, mint minden szubkultúrához, nyelvi megkülönböztető jegyek is társulnak.

Az hatalom szempontjából közelít a témához Robin Lakoff szemantikai fogantatású klasszikus, programadó műve. Lakoff a női beszédnek hat alapvető jellegzetességét emeli ki. Ezek közül elsősorban a lexikai különbségeket szokták hangsúlyozni: a nők különlegesen széles szókincsét a varrással, főzéssel kapcsolatban, valamint a színárnyalatok megnevezésére. Jellemző az ún. „üres” jelzők használata: *isteni, elbűvölő*; az olyan mérséklő bevezető formulák alkalmazása, amelyek az állítás határozottságát, komolyságát hivatottak tompítani: *Azt hiszem,...* *Szerintem,...*; a visszakérdezések gyakorisága, mintegy felkínálva a megelőző állítás megcáfolásának lehetőségét: *Tegnap nem jöttél, igaz?*; az aggályosan helyes és művelt nyelvi kifejezésmód; és végül az állító mondatok gyakori kérdő intonációja: - *Mikor lesz kész a vacsora? – Hétkor?* (a várható válasz itt - *Hétkor.* - lenne).

A szerzőnő szerint a női és a férfi szerep része a nyelvhasználat tanult különbsége, és ez a férfidominancia fenntartásának egyik fontos eszköze. Megállapításai támadhatók, mivel az alkalmazott introspektív¹⁴⁸ módszer nem feltétlenül ad objektív eredményeket; ugyanakkor egyes megfigyeléseit későbbi kutatások részben igazolták. Mindenképpen érdekes azonban az a jelenség, amelyre az angol nyelvhasználatot alapul véve felhívja a figyelmet: a nőkre és a férfiakra vonatkozó szópárok egészen más konnotációkat hordoznak. Erre a magyarból és a spanyolból is gyűjthetünk hasonló

---

¹⁴⁸ Önmegfigyelésen alapuló

eseteket: egy férfi férfiasságára nézve hízelgő, ha ő egy *bika*, ezzel szemben, ha a nő egy *tehén*, valószínűleg kevésbé fogjuk vonzónak találni. Hasonlóképpen nem mindegy, hogy egy férfi nagy *kan*, a nő viszont egy *szuka*. *Hombre público* 'hombre prominente, funcionario'; *mujer pública* 'puta'; *atrevido* 'osado, valiente', *atrevida* 'insolente, mal educada'. Mindegyik esetben a férfi alakhoz pozitív, míg a nőihez negatív jelentéstartalom társul.¹⁴⁹

A másik felfogás szerint a két nem egyszerűen különböző, anélkül, hogy ez alá- vagy fölérendeltséget jelentene. A biológiai különbségekhez a szocializáció különbségei hozzáadódnak, a nyelv pedig egy csoporthoz tartozás egyik legfontosabb jelzője. Ezek között a különbségek között azonban szerepel olyan is, mint a beszédhez való jog, vagy e jog megvonása, a hallgatás, mint a nők számára követendő magatartás.¹⁵⁰ A beszéd viszont a hatalom gyakorlásának eszköze... Így hát a különbségek között mégiscsak vannak a hatalomhoz köthetőek. Valószínűleg a kétféle nézőpont együttes alkalmazása közelebb vinne az okok feltárásához.

A férfi- és női beszédviselkedés kutatása azóta a nyelvhasználaton túli kommunikációs tényezőkre is kiterjedt: nemverbális eszközök, társalgási stratégiák, a férfiak és nők homogén, illetve heterogén csoportokon belüli beszédviselkedésének jellemzői. Annyi már most is megállapítható, hogy a kommunikációs eszköztár és ennek használata a társadalmi nemi szerepek legalapvetőbb rétegébe tartoznak:

„... a társadalmi szabályok a beszéden, a nyelvhasználaton keresztül reprodukálódnak. A gyerekek, amikor elsajátítják például a nemi szerepeket s az azoknak megfelelő nyelvhasználati szabályokat és normákat, akkor nemcsak bizonyos társadalmi normákat sajátítanak el, hanem újratermelik s továbbadják a nemek szerinti nyelvhasználati különbségeket is.” (Kiss 1995:86)

---

¹⁴⁹ Ezek természetesen csupán jelzésszerűen kiragadott példák, a téma viszont megérne egy nyelvek közötti összehasonlító vizsgálatot.

¹⁵⁰ Erről részletesen a IX. és a X. fejezetben szólunk

Itt most nem feladatunk e kutatási terület részletesebb ismertetése, csupán a férfiak és nők nyelvhez (beszédhez, íráshoz, olvasáshoz) való viszonyának a tárgyalt korszakra jellemző vonásait igyekszünk bemutatni.

VIII. A KÖZÉPKOR MEGHATÁROZÓ SZELLEMI ÁRAMLATAI ÉS A NŐ HELYE

VIII. 1. Az egyház szerepe

Az egész középkor mindennapi életét áthatotta, alapjaiban meghatározta az egyház. Minden embert elkísért életének legfontosabb pillanataiban, a keresztelőtől az elsőáldozáson, bérnalkozáson, konfirmáción át a házasságig, majd a halálig és a temetésig, egészen a túlvilágra.

Gondolkodás és szellemi élet pedig egyáltalán nem létezett egyházon kívül. A művészetek és tudományok fejlődése az egyházi gondolkodás haladásától függött. A kor felfogása szerint a társadalmat két pillér tartja: a lovagok rendjének (*miles*) feladata a fegyvertelen társadalom fegyveres védelme, az egyház (*oratores*) pedig a nemesek és parasztok lelki üdvéért felelős. A nemesség számára a lovagi eszmény a bátorságot, a hűséget, a kitartást, az önfeláldozást írta elő, középpontjában a versengő harci szellem áll. A műveltség, a szellem művelése, a lélek irányítása a papságra tartozik. A X-XI. században a szellem embereinek maroknyi, zárt csoportja a kolostorokban élt. A szerzetesrendek vagyonát megalapozó adományokat a feudális hűbérurak juttatták, akik ennek fejében imáikkal egyengették a donátorok útját a túlvilágon.

„... la inseguridad ante la otra vida, el deseo de salvar el alma, lleva a los hombres medievales a congraciarse con Dios mediante la entrega de una parte o de la totalidad de sus bienes a los representantes de la Divinidad en la tierra, pero desprenderse de los bienes para lograr la salvación equivale con frecuencia a quedar sin medios de subsistencia y se compagina la supervivencia física y la búsqueda de la salvación mediante fórmulas como la de la *familiaritas*, por la que el fiel es acogido por el centro religioso al que entrega sus bienes y considerado como un miembro más de la comunidad” (Martín 1993:145)

A kolostorok mellett működik a kis számú iskola, ahol az egyházi pályára készülnek fel a nemesség kiválasztott tagjai. Itt értelmezik a Szentírást, itt tanulmányozzák az egyházatyák tanításait.

VIII. 2. A világi értelmiség kialakulása

A XII. században Európa legfejlettebb államának a Pireneusi-félsziget déli részét elfoglaló Al-Andalus számított. Az európai főrendű fogyasztókat Damaszkusz, Bagdad és a közeli Córdoba látják el luxuscikkekkel: fűszerekkel, selymekkel, finom damaszkuszi módra készült fémtárgyakkal, „kordován” bőr topánkákkal és csizmákkal. Nyugat-Európa csupán a fejlett keleti kézművesipar nyersanyag-beszállítója. Az élénk kereskedelmi kapcsolatnak azonban az arisztokrácia luxusigényeinek kielégítésén túl nagyobb horderejű „mellékhatása” is volt. A muzulmán és keresztény világ rendszeres, békés kapcsolata révén az ókori görög tudomány, Arisztotelész, Euklidesz, Ptolemaiosz, Hippokratész és Galenus művei is visszakerülnek az európai kultúra vérkeringésébe. Ezeket a műveket az eretnek keresztények és a zsidók mentették át Bizáncból az ókori Kelet nagy könyvtáraiba; visszatérésük Európába Itálián, de legfőképpen a muzulmánok és keresztények között megosztott Ibériai-félszigeten át vezetett.

A középkori Nyugat már elfelejtett görögül. A tudomány nyelve a latin, erre kellett lefordítani arabból vagy görög eredetiből az ókori műveket. Az Ibériai félsziget több, arab uralom alól felszabadított városában fordítói közösségek, „iskolák” alakulnak, kétnyelvű mozarabok, zsidók, és Itáliából, Bizáncból jött keresztény fordítók részvételével. A legismertebb ilyen fordítóközösség Toledóban működött, amelyet a XI. században Raymundus érsek alapított, majd X. Bölcs Alfonz uralkodása idején élte fénykorát. Az említett kimenekített görög művek mellett az arab és a héber tudományok klasszikusai: orvosi, alkímiai, filozófiai könyvek, enciklopédiák is sorra kerülnek.

Az ókori tudomány hatását az újonnan kialakuló kereskedelmi és kulturális központban, a Loire és a Rajna között fejti majd ki. Itt alakulnak ki a világi tudomány és művészet fejlődésének feltételei. Nyugat-Európának ezen a területén a XII-XIII. században fellendülő kereskedelmi- és pénzforgalom a

városok fejlődését hozza. Az egyházon belül a hatalmi és szellemi központ a szerzetesrendekből a püspöki székhelyekre, a művészet és művelődés fejlődését biztosító vagyon pedig a hűbéruraktól a polgárság kezébe kerül. Az iskolákat a püspökségek tartják fenn, ezek a katedrálisok mellett működő bentlakásos intézmények. A városi iskolák tehát a településektől távol fekvő kolostorokhoz kapcsolt elzárt elődeikkel ellentétben részt vesznek a városok nyüzsgő életében. Nemcsak nemesek, hanem a gazdag kereskedők és polgárok gyermekei is látogatják: kialakul a világi írástudók rétege, a világi pályákhoz rendelt iskolai tananyaggal. A szellem művelése, a műveltség megszűnik az egyház privilégiuma lenni: az iskola popularizálódik, a tudás szekularizálódik. A késő középkor nagyobb társadalmi nyugalma és megállapodottsága, az építészet és az irodalom virágzása, a megnövekedett tudásanyag, a kiváló képességű és elkötelezett emberek – mindez az intellektuális pezsgés és nyugtalanság létrehozta a tudományok művelésének és átadásának központjait, az egyetemeket. A XIII. század első éveiben kapuit nyitó párizsi egyetem rövidesen a teológiai tudományok és képzés európai központjává válik, amelyet még ebben a században alakuló egyetemek sora követ. A hét szabad művészetten nevelkedett világi értelmiség alapos filozófiai és természettudományos műveltséget szerez; az első világi réteg, amely a könyveket munkaeszközként használja.

VIII. 3. A meghatározó filozófiai áramlatok

Az ókori tudomány klasszikusai, Arisztotelész és Platón filozófiájának megismerése döntő hatással lesz az európai gondolkodás fejlődésére.

VIII. 3. 1. A Szent Ágostoni miszticizmus

A XI. század teológiája a Szent Ágostoni miszticizmuson alapszik. Az isteni titokhoz nem intellektuális, hanem spirituális úton közeledik. Az ókori filozófia újrafelfedezése előtt, a középkor első századaiban, kellő tudományos eszközök híján a megfoghatatlan megragadására transzcendens és érzéki eszközök útján törekszik: eszközei a liturgia, a zene, a művészet. Legfőbb törekvése, hogy átlépje az érzékek és az értelem korlátait, és megfejtse az Isten által küldött jeleket. Minden látható hordoz egy szimbolikus, mögöttes

jelentést, amelyet leginkább asszociatív, intuitív úton, megvilágosodás útján lehet felfedni. A művészet segítségével „az olvasásnál és az egyszerű látásnál tökéletesebben, a gondolkodásnál mélyebben és egy szempillantás alatt fel lehet fogni a világegyetem lényegi valóságát.” (Duby 1984:75) A művészet nem az érzékelhető valóságot, hanem az abszolútumot akarta megjeleníteni. E szimbolikus gondolkodás egyik formája a közmondás, olyan műfaj, amely jól illeszkedik a kor gondolkodásmódjához. A gondolkodás egyrészt metaforikus, tehát minden konkrét megjelenítés egy mögöttes tartalmat hordoz. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a kor gondolkodását a példa uralja. „A középkori elmék igyekeznek minden – akár költött, akár történelmi- eseményt kikristályosítani, példabeszéddé, bizonyítékká tenni, hogy általános igazság példája legyen. Hasonlóképpen minden állításból mondás, szállóige, idézhető szöveg lesz.” (Huizinga 1979:227)

A középkor intellektuális és művészi tevékenységének középpontja a Szentírás értelmezése. A kor szemléletével, szimbolikus gondolkodásmódjával nagyobb rokonságban az ótestamentumi zsidó hagyomány áll, ahol a kép elveszíti egyéni jellegét, amely emberi alak helyett elvontabb, absztrakt geometrikus formákkal ábrázol, sematizált természeti alakzatokat alkalmaz. A román művészet ezért előszeretettel ábrázolja az ótestamentumi témákat.

VIII. 3. 2. A skolasztika

Arisztotelész logikájának újrafelfedezése a Biblia újfajta értelmezését eredményezte: a szöveg logikai elemzését. Ezentúl a világegyetem már nem jelek összessége, hanem logikai alakzatot vesz fel. A művészet céljai, ábrázolásmódja és az ábrázolt történetek is megváltoznak. A teremtett világ természetű ábrázolása most már deklaráltan didaktikus és propaganda-célokat szolgál: meg kell védeni az írástudatlan tömegeket az egyre veszélyesebben terjedő eretnekséggel szemben. Az egyszerű, faragatlan köznép számára is megragadható újszövetségi történetek és alakok jelennek meg a katedrálisok oltárain, falain és üvegablakain, a szentek legendáriumában és a prédikációkban, hogy emlékeztessenek az evangéliumi igazságra.

A XIII. századra az arisztotelészi filozófia mélyebb megismerése, Averroës magyarázatai a keresztény tanok, dogmák stabilitását kezdték aláásni. Veszélyes nyilvánosságot kaptak a párizsi egyetemen, amelyet a keresztény világ minden részéből érkező főpapok látogattak. Ezért a pápa az ekkoriban Itáliában kialakult neoplatonikus irányzatot kezdte támogatni, amelyet nem a ráció, hanem a szív, a túlradó érzelmek vezérelnek. Álláspontja szerint a szent szövegek feletti vitatkozás bűn, Isten visszatükröződése nem az értelemben, hanem a szeretetben rejlik.

VIII. 3. 3. Az újplatonizmus

Az újplatonizmus legnagyobb hatással a lovagi kultúra kialakulására, a szerelem fogalmának megjelenésére, férfi és nő kapcsolatának újraértelmezésére volt. Központi fogalma a szépség és a szerelem, azonban mindkettő transzcendens értelmezésben. A szerelem eredetileg nem a nemek közötti vonzalom jelölője, hanem az Istennel egyesülni törekvő lélek vágyakozása. A szerelem a hiánynak a felismerése, vágy az isteni fényvel való egyesülésre. Az isteni fény pedig maga az egyetemes harmónia és szépség, amelynek csupán kivetítődése minden evilági, látható szépség. A szépség kívánása, a szerelem tehát végső soron az Istenhez való felemelkedés útja. (Ne tévesszen meg senkit, hogy e transzcendens szerelem leírásakor a földi, érzéki szerelem képei jelennek meg.) Ennek fényében érthető a „plátói”, a lovagi szerelem eszménye. És ez a felfogás emeli értékke a szépséggel, a költészettel, a művészettel való foglalkozást, ami a reneszánsz művészet és gondolkodás egyik legfőbb vívmánya, hiszen korábban a középkor évszázadaiban a művészet az égi és az evilági hatalom minél lenyűgözőbb kifejezésének eszköze volt.

VIII. 4. A Biblia központi szerepe: az Ó- és Újszövetség értelmezése

Láttuk, hogy a kora középkor szellemiségéhez az Ótestamentum állt közelebb. Ez megnyilvánul az ábrázolás puritánságában, a bizánci ikonokat idéző román festészetben és szobrászatban, a dísztelen templomépítészetben. Az ideológia puritánsága, valamint a művészetek technikai fejlettségi foka, az építészeti megoldások behatároltsága közösen

alkotják azt a szellemi-fizikai teret, amely az elvontat, a szimbolikust állítja a középpontba, és az intuícióra, az asszociációra, a megvilágosodásra építi az Istennel való kapcsolatot.

Az egyházi szervezet kiépülésével, a kontinens népességének növekedésével, a társadalom rétegződésével egyre nehezebb a katolikus egyház egységének fenntartása, az eretnek mozgalmak elfojtása, sokszor kiterjedt hatásának ellensúlyozása (pl. albingensek). A hívők tömegei számára az érthetőbb, valóságközeli történetek könnyebben átélhetőek, ezért a gótikában az Újszövetség történetei kerülnek a magyarázatok, prédikációk, művészi ábrázolások középpontjába.

Az Ószövetség és az Újszövetség viszonya a középkori értelmezésben nem egyszerűen időbeli egymásutániségot jelent. A középkori ember időfelfogása nem kronologikus. Mivel a földi élet, a történelmi idő lényegtelen Isten idejéhez, az örökkévalósághoz képest, ezért az időbeli egymásra következések sorrendje általában érdektelen.¹⁵¹ Sokkal fontosabb a jelenségek között fennálló lényegi, szimbolikus viszony megfejtése¹⁵². Így az Ószövetség minden lényeges eseménye előképe annak, ami majd az Újszövetségben bekövetkezik. Pál apostol nyomán „Amint ugyanis Ádámban mindenki meghal, úgy Krisztusban mindenki életre is kel.” (1Kor 15, 22) ¹⁵³ Ádám tehát Krisztus előképe. Amikor az Úr Ádámot a szűz, megműveletlen földből teremtette, ezzel előrevetítette Krisztusnak a Szűztől való születését. A középkori mariológiában az Ádám-Krisztus megfeleltetés mintájára Szűz Mária új Évaként jelenik meg, aki az ősanjától származó bűntől való szabadulást hozza a világra. Ezáltal a bűn és a kegyelem egyaránt a nőhöz kötődik. Rembrandt képén Mária lábával az Ósanyát elcsábító kígyón tapos, mintegy legyőzi a nőn felülkerekedett Rosszat, jóváteszi az eredendő bűnt.¹⁵⁴

---

¹⁵¹ Függelék 19. Szent Magdolna és Szent Anna – az ábrázolás matrjoska baba-szerűen mutatja Szent Anna ölében a még karonülő Szűz Máriát, akit ugyanakkor már Madonnaként jelenít meg.

¹⁵² Ez az oka a románkori freskók, szobrok és a bizánci mozaikok számunkra nehezen értelmezhető ábrázolási módjának, ahol egymás mellett nem az egyidőben létező, hanem a szimbolikus kapcsolatban álló személyek, alakok jelennek meg. (L. Gurevics 1974)

¹⁵³ Függelék 21: Úrkoporsó. Krisztus elsőként az összüdőket, Ádámot és Évát vezeti a Mennyországba, ekként is feloldozva őket.

¹⁵⁴ Függelék 22

A XV. századi Regensburgi Kódex az Élet és a Halál fáját¹⁵⁵ ábrázoló miniatúrájáról mindez leolvasható: Éva a bűnt jelképező almát nyújtja az emberiségnek, feje fölött a fa lombkoronáján koponya vicsorít. A glóriás, az ég királynőjeként ábrázolt Mária az üdvözülést jelképező ostyát osztja, feje fölött a fa koronáján a megfeszített Krisztus idézi a megváltást. A keresztény hagyomány szerint a Tudás fájáról szakított gyümölcs magjából sarjadt az a fa, amelyből Krisztus kereszttét ácsolták, ezért is jelenik meg a feszület mintegy a fa részeként. Így válik érthetővé az is, hogy a fa egyaránt terem almát és ostyákat. A kép kompozíciója példaszerűen tükrözi a jobb és bal szimbolikus: Jó / Rossz jelentését. A kép középpontjában elhelyezett Ádám bal oldalán áll Éva és a bűnösök serege, mögöttük a poklot jelképező halál figurája. Ádámtól jobbra helyezi el a festő Máriát és az áhítatos hívők térdeplő seregét, akiket az angyal vár a mennyországba. A színhasználat is kiemeli a mondanivalót: a vörös a világi örömek, a sötétsárga az eretnecség, az árulás (eredetileg Júdás) színe – ezek a baloldal domináns színei, míg a feltámadást jelentő zöldbe, és a mennyet idéző kékbe öltöztek a Mária oldalán térdeplő jók.

Említést érdemelnek a férfiszerep változását tükröző Szent József - ábrázolások. A Szent család középkori ábrázolása Szent József személyét olyannyira mellékesnek tekinti, hogy általában *kívülről* szemléli az eseményeket: ajtón vagy ablakon át. Részvétele még a napkeleti királyokénál vagy a pásztorokénál is mellékesebb. Ezt látjuk Rembrandt *Szűz Mária a gyermekkel* című képén is. A nép körében sokáig férfigúny tárgya volt, mintegy a felszarvazott férjet testesítette meg. A társadalom szerkezetének, a családnak az átalakulása visszahelyezte őt a tiszteletreméltó családfő szerepébe, ezért Jézushoz fűződő viszonyát is újfogalmazták: kisfiát tanító apaként ábrázolják.¹⁵⁶

---

¹⁵⁵ Függelék 23

¹⁵⁶ Függelék 24

VIII. 5. A nőkről való vélekedés meghatározó jegyei

A kereszténység egész világképét alapvetően meghatározza az eredendő bűn gondolata. Ennek alapját az anakronisztikus időfelfogásban találjuk meg. A Biblia történései örökérvényűek, tehát Ádám és Éva vétke, Krisztus megfeszítése nem pusztán a múlt egy-egy eseménye, hanem a jelen minden pillanatában egyidejűleg jelen vannak. Ezért az egymást követő nemzedékek, minden egyes ember felelős és vétkes. A XX. századig ívelő motívuma ez a művészetnek és a nőről való gondolkodásnak; Botero modern családot ábrázoló festményének háttérében almafa áll, és feltűnik a nő feje fölött a kígyó.¹⁵⁷

A férfi és nő viszonyát, szerepét, a nemekhez kötődő alapvető, elidegeníthetetlen tulajdonságokat is a Szentírás értelmezése során fogalmazták meg. Ezen az alapon épültek be — tudatosan, deklaráltan, vagy észrevétlenül — az európai mentalitásba. A bűnbeeséskor az Ádám megtestesítette szellemi megismerésen diadalmaskodott az érzéki megismerés, az Éva képviselte anyag. Ezért a középkori egyházi felfogás a nőt mindig az érzékiséggel, a csábítással, az anyagi léttel azonosította, míg a szellemi szféra a férfi terrénuma. Ebben a szereposztásban is a görög mitológia visszhangzik (Utrio 1989:29), és él tovább abban a modern kori szemléletben, amely a nő lényegét a természetben, a férfiét a kultúrában találja meg¹⁵⁸. Ugyanakkor minden egyes nő Évát, minden egyes férfi Ádámot testesítette meg, azaz ugyanannak a bűnnek az ismételt elkövetésétől kellett tartani. Ezért férfi és nő viszonyának szabályozását az egyház kiemelten fontos feladatának tekintette.

A középkorra megszilárduló új, keresztény társadalomban az egyre jobban kiépülő egyház, a sokasodó papság és a szerzetesek, hogy a Szentírás betűjét és szellemét a lehető leghívebben kövessék, szorgoskodtak előbb a szent szöveg értelmezésén, majd a földi intézmények annak szellemében történő átalakításán. A kora középkorban a keresztény világ életét meghatározó létélmény a végítélet várása volt.¹⁵⁹ Az egyház legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a közeli üdvözülésre felkészítse híveit. A

---

¹⁵⁷ Függelék 25

¹⁵⁸ Függelék 28, 29, 30. Az oslói Vigeland park szobrai beszédes példái ennek a szemléletnek.

¹⁵⁹ Függelék 9

földi életnek ezt a célt a lehető legjobban kellett szolgálnia, az egyház pedig, hogy ebben segítséget nyújtson, az emberi élet legitimebb magánszféráját is ellenőrzése alá kívánta vonni. Ezért a XII. században a házasság intézményét felvette a szentségek sorába, amivel a bűnös testiség szabályozása volt a célja.

George Duby (2000) négy francia egyházi méltóságnak a X-XII. században e témában írt könyvét dolgozza fel. Reginon apát az egyházi fegyelemről írt a X. század elején, részletesen kidolgozva a bűnökre vonatkozó vallató kérdéssort. Ebben az időszakban, mielőtt a gyónás intézménye kialakult volna, kérdéseket tettek fel, nem a bűnösöknek, hanem esküdteknek, akiknek a környezetükben tapasztalt bűnöket kellett feltárniuk. Az egyház így felesküdtött megbízottai révén behatolt a hívek soraiba, kiterjesztette ellenőrzését a közösségek erkölcsi felett. Férfi és nő kapcsolatának megfelelő irányításáról később a gyóntatók gondoskodtak, akik a Biblia szavaiból tudták, hogy a nő vágyai rabja, s mint ilyen, a férfi bűnre csábítója.

Burchard püspök Wormsban adja ki híres Dekrétumát, 1007 és 1012 között. Ez szintén a gyóntatók segédkönyve, a bűnök teljes listáját felsorolja a nyilvánosan elkövetettektől a magánéletben elkövetettekig, az értük kiszabandó büntetésekkel. A pap itt már magánbeszélgetést folytat híveivel, azok belső életét irányítja.

Az egyházban akkoriban a szerzetesi szellem uralkodott: a főpapság többsége hajdan mind szerzetes volt, nem nélkülinek hitték magukat. A nemiséget borzalmas fertőként fogták fel, és korlátozása érdekében igyekeztek irányításuk alá vonni a házasság intézménye révén a két nem kapcsolatát:

“A férfiak és nők kapcsolatának megváltoztatása az európai kultúra egészén mély nyomot hagyott, következményei pedig mind a mai napig éreztetik hatásukat. (...) Hosszú csata volt. Azzal végződött, hogy a papsághoz vándorolt az apák hatalma: lányuk kezét ők tették a leendő vő kezébe, a férj és hitvese közé pedig gyóntatót iktattak.”

(Duby 2000: 242-243)

A vallatók/gyóntatók számára készült „segédkönyvekben” felsoroltatnak a legfőbb női bűnök: a nő a halál hordozója: férjeik, szeretőjük, magzataik, apró gyermekeik, szolgálók mind kiszolgáltatottak a nők praktikáinak, boszorkányságainak, keverményeinek; a nő démoni csábítás a férfi számára, ő viszi a szexualitás bűnébe, amire alaptermészete sarkallja.

A középkorban az élet minden területét áthatja a vallás. Az egyház nemcsak intézményesen szabályozza a társadalom életét, a vallásos gondolkodás az emberek életének mindennapjait, konkrét eseményeit, minden részletét befolyásolta. Férfi és nő viszonya a kor központi kérdése, a nőkről a Biblia alapján kialakított kép az egyház egyre közvetlenebb beavatkozása révén bekerül a közgondolkodásba. A középkori jog is ehhez a képhez igazodik: a nő bűneiért a férfi a felelős, mivel ő irányítja a nőt. Engedelmisséget kell követelnie, a nő pedig engedelmisséggel tartozik urának, az ő alávetettje. Pontosan azok a kötelességei férjével szemben, mint a hűbéresnek hűbérurával szemben.

Napirenden van a nőkérdés a világi irodalomban is, a *querelle des femmes*-ként ismert vita a XVI. század közepén lángolt fel Franciaországban. Előzményei már a XV. század elejére nyúlnak vissza, valójában az egész középkort foglalkoztató kérdés ekkor csúcsosodott ki, és ezután majd négy évszázadon át foglalkoztatta a francia, angol, itáliai és spanyol közvéleményt. A vita a házasságról, a nők természetéről, szellemi képességeiről és marginális társadalmi szerepéről folyt. Két szemben álló irányzatot szokás megkülönböztetni: a gall hagyományra, mely végigvonul az egész középkoron, erőteljesen hatott az aszketikus középkori keresztény gondolkodás, ezért a nő eredendően bűnös természete mellett teszi le a voksot. Ezzel ellentétes a nőket magasztaló idealizáló hagyomány, amelyet a középkori lovagi költészet folytatásának tekinthetünk. A vitában természetesen a társadalom felső, írástudó rétege: költők, írók, filozófusok szólaltak meg, és nők is aktívan részt vettek.

Volt azonban ennek egy népi vonulata is. Mihail Bahtyin szerint a hagyományos népi gondolkodásban a nő nem mint szükséges rossz,

egyértelműen negatív alak jelenik meg. A népi nő-felfogás, ha úgy tetszik, az ambivalens mitológiai megjelenítés folytatója:

“A komikus női hagyomány egyáltalán nem ellenséges a nővel szemben, és nem is ítéli meg negatívan. Ilyen kategóriákkal itt semmire nem megyünk. Az asszony ebben a hagyományban szorosan összefügg az agyagi-testi 'lent'-tel, az egyszerre lefokozó és újjászülő altest ölt benne alakot. ...A nő lefokoz, földiesít, eltestiesít, megöl, ugyanakkor *életet ad*. A nő az *anyaméh*. A komikus népi hagyományban ezért a nő alakja mindig ambivalens.” (2002:257.)

Vajon a keresztény gondolkodást megújító reformáció megjelenése megváltoztatta-e a két nem viszonyát meghatározó felfogást?

Természetesen különös hangsúlyt helyezett az erkölcsi tisztaságra, hiszen a mozgalom legfőbb célja az egyház megtisztítása volt. Megszüntette a cölibátust, a szüzesség és a házastársi hűség azonban továbbra is központi érték maradt. Megszüntette a prostitúció intézményét, azonban felszámolta a szentek tiszteletét, köztük a köztiszteletben álló női szentekét is. Hasonlóképpen szembefordult az apácarendekkel. Ezzel felszámolta a vallási életben a nők külön identitását és különálló szervezeteit, akik ezáltal közvetlenebb módon váltak a férfiakkal szemben alárendeltekké.

A nő-férfi viszony református modellje sem volt demokratikusabb a katolikusnál, Luther azt mondja Katekizmusában: „Az asszonyok engedelmeskedjenek ő tulajdon férjeiknek, mint az Úrnak. Mert a' férjfiu feje az asszonyi állatnak.” (Kis János 1860: 39)

„Az asszony a férj alárendeltjének teremtetett – mondta Kálvin-, bár a bűnbeesés előtt „az alárendeltség szabad és könnyű volt”, csak a bűn miatt lett súlyosabb: „az asszony elégedjen meg alárendelt helyzetével és ne vegye zokon, hogy az erősebb nemnél kisebb rendűnek teremtetett.” (Idézi Zemon Davis 2001:90-91)

A nő továbbra is a privát szféra, az otthon, a család keretei között maradt, a nyilvánosság bármely területe (a tanulás, a közélet, a politika, a gazdasági tevékenység) továbbra is zárva maradt előtte.

A házasság katolikus és protestáns felfogása között volt azonban egy alapvető elvi különbség: míg az előbbi szerint a nőtlenség a férfi ideális állapota, és a férfi-nő együttélést szükséges rossznak tekintette, melyet szigorú egyházi felügyelettel igyekezett korlátozni¹⁶⁰; addig a protestáns házasság-eszmény alapja a férfi és a nő közötti kölcsönös barátság, szeretet és tisztelet, és a közös gyermekek nevelése.

Ahogy a protestantizmus alapító atyáinak előbb idézett nyilatkozataiból látszik, ez a változás az esetek többségében elvi síkon maradt. Hosszabb távon azonban új távlatokat adott a nőkről való újfajta gondolkodásnak.

VIII. 6. Az Ibér-félsziget a középkorban

A fejezet előző részében általánosságban tekintettük át Európa szellemi fejlődését. A fejlődésnek ezek az állomásai a nyugati országokban kisebb-nagyobb eltolódásokkal, de lényegében hasonlóan követték egymást. Az Ibér-félsziget politikailag és vallási tekintetben is megosztott az egész középkorban. Ez a megosztottság a századok múlásával és a keresztény visszahódítás győzelmeivel egyre inkább az európai, keresztény, feudális hatalom javára tolja el a területi, hatalmi arányokat. A félsziget ezen részén kialakuló államok szorosan kötődnek az európai fejlődéshez. Ehhez két jelentős faktor is hozzáruult: a pápa szent háborúinak nyilvánítja az arabok kiűzését a félszigetről ezáltal a *Reconquista* európai és összkeresztény vállalkozássá szélesedik. Másrészt Nagy Szent Jakab apostol sírjának megtalálása, majd szent helyé nyilvánítása a X. században együtt járt az ide vezető zarándokút, a *Ruta Jacobea* kialakulásával. A cluny kolostor fennhatósága alá tartozott a terület, amelyen hamarosan kiépült az „infrastruktúra” (templomok, kápolnák, szálláshelyek), és ezzel a kor építészete is megjelent.¹⁶¹ A zarándokút mentén természetesen az Európa különböző részeiből érkező hívőkkel együtt a kor szellemi irányzatai is behatoltak és tért hódítottak, elsősorban a félsziget északi, középső és a keleti területén. A felzárkózás a XV. század végétől, a Katolikus Királyok uralkodásától kezdve felgyorsult, V. Károly idején érte el csúcspontját.

---

¹⁶⁰ L. 165., 178. oldal

¹⁶¹ Jellemzően mutatja a román, majd a gótikus stílus elterjedése a félszigeten az adott korszakban keresztény uralom alatt álló terület nagyságát.

Spanyolország ebben az időszakban meghatározó nagyhatalommá vált a politikában és a művészetekben egyaránt.

VIII. 7. A kereszténység Magyarországon

A magyar fejlődést meghatározta a kereszténység X. századi felvétele. A magyarság új politikai, gazdasági, művelődési körbe történő bekapcsolódása nemcsak gyökeres életmódváltással járt, teljes államszervezeti váltást is jelentett. A kereszténység államvallássá tétele pedig a hagyományok, a gondolkodás, az egész szellemi világ megváltozásának kényszerét hozta magával.

Szent István törvényei a házasság intézményével összefüggő keresztény tanítások jogi kereteit alakították ki:

„rendelkeznek a feleség megölésének esetéről, az özvegyek jogairól, a leányrablásról, tilalmazzák a szolganővel való fajtalankodást, illetve a szolganő feleségül vételét, intézkednek arra vonatkozóan, ha valaki felesége elől külföldre menekül. Külön törvény foglalkozik ugyanakkor a férjes asszony lopása esetén követendő eljárásról...” (Zsoldos 2005: 3)

A XI. század végén már foglalkozni kezdenek a papok házasságának kérdésével, valamint a vegyesházasságok (keresztény-zsidó, keresztény-muszlim) szabályozásával. Ekkor kerül a rendeletekbe a nemi erőszak, a házasságtörés, valamint az erkölcstelen életű, illetve a magzatgyilkos nők büntetése.

A kereszténység első időszakától kezdve jelen vannak a szerzetesrendek, amelyek egyre nagyobb számban terjesztik az új társadalmi rend ideológiáját, mint az egyház befolyásának zálogát. A XI-XII. században különösen szoros kapcsolatok alakulnak ki a francia szerzetesrendekkel, a cluny-i, verduni apátsággal.

A magyarországi első írásos emlékek is – a kancelláriák latin nyelvű oklevelei mellett – az egyházhoz kötődnek: elsősorban glosszák és szójegyzékek. Tudjuk, hogy a XIII. és a XIV. században készült Bibliafordítás, azonban a ránk maradt szövegek – mintegy ötven, többségében

apácák számára íródott kódex – a XV-XVI. századból származnak. Az 1470-ből származó *Sermones Dominicales* például vasárnapi szentbeszédgyűjteménye, mintegy 2000 magyar szót tartalmaz, de sok szólást, fordulatot és egész mondatokat is (Bárczi 1996:84). A ferencesek és dominikánusok fontos hivatásuknak tartották a hívek lelki gondozását, a latinul nem tudó apácákat is beleértve, ők írták csaknem valamennyi kódexünket. Nagy részük a Buda város körzetébe tartozó három ferences, illetve domonkosrendi női rendház számára készült: az óbudai klarisszák, a margitszigeti dominikánus apácák és a budai beginák számára. A korábbi bencés, cisztercita rendházakkal ellentétben a ferences és dominikánus kolostorok nem a településektől távol, hanem a kialakuló városok közelében helyezkedtek el, lakóik így a városi polgárságot is közelebb hozták az egyházhoz, az egyházat pedig az anyanyelvhez.

Ezzel egyidőben virágzik az udvari reneszánsz, a királyi udvar lépést tart az európai magaskultúra fejlődésével, bár az ország többi részére a megkésettség, a provincializmus jellemző. Mátyást korábban egyedülálló rendkívül értékes kéziratos könyvtár vette körül. *Jacobus Philippus de Bergamo* Beatrix királynénak ajánlotta *De claris mulieribus*¹⁶² című, híres asszonyokról írt művét, melyet Ferrarában adtak ki 1497-ben, és a címlapot díszítő fametszeten magát a királynét látjuk, amint átveszi az itáliai ferences történetíró neki ajánlott könyvét. A könyv az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményét gazdagítja, éppúgy, mint Bocaccio azonos című munkája.¹⁶³ Az 1374-ben keletkezett mű, mely rendkívül népszerű lévén számos fordítást ért meg, Évától kezdve Johanna nápolyi királynőig 104 híres és hírhedt asszony életét mondja el. A cimelia gyűjtemény tanúsága szerint tehát a korszak jellegzetes nő-irodalma jelen volt Magyarországon is az írástudók zárt körében.

És, bár Mátyás halálával az udvari reneszánsz korszaka egyszer s mindenkorra lezárult Magyarországon, a világi humanista műveltség a közrendek és a városi polgárság körében is terjedt. A királyi udvar kulturális

---

¹⁶² Függelék 26

¹⁶³ Függelék 27

központ szerepét egy ideig főpapi és főúri udvarok vették át. Talán a megelőző fénykor lendületének tudható be, hogy a mohácsi nemzeti katasztrófa ellenére Erasmus és a reformáció tanai termékeny talajra találnak az országban, sőt, egy ideig szellemi pezsgést is hoznak.

IX. A TÁRSADALMI NEMMEL KAPCSOLATOS MAGYAR ÉS SPANYOL KÖZMONDÁSOK VIZSGÁLATA

A magyar és spanyol közmondások vizsgálatához felhasznált források kiválasztásának szempontjai

A teljes korpuszon belül a társadalmi nemekre vonatkozó közmondások részletes elemzését Litovkina Anna: *Magyar közmondástár* (2005), illetve Juana G. Campos - Ana Barella: *Diccionario de refranes* (1993/1975) című gyűjteményének felhasználásával készítettem. A részletesen elemezett két gyűjtemény több fontos kritériumnak tesz egyidejűleg eleget:

- felhasználja jelentős történelmi gyűjtemények anyagait;¹⁶⁴
- azokat egybeveti a korszak fontos irodalmi műveivel;
- a klasszikus forrásokat kiegészíti a XIX-XX. századi szépirodalmi művek anyagával;
- csak a dokumentált használatú közmondásokat veszi fel a korpuszba;
- a nyelvterületen leginkább elterjedt közmondásokat tartalmazza, eltekint a regionalizmusoktól;
- a korpuszt tudományos kritériumok alapján állítja össze, felhasználva a kor parömiológiai szakirodalmát.

A többi jelentős közmondásgyűjtemény anyagát szintén áttekintettem (részletesen v.ö. irodalomjegyzék: szótárak és függelék), ezek anyagát az egyes tematikus csoportok elemzésénél magyarázat, kiegészítés vagy alátámasztás céljából felhasználtam, ilyenkor a forrásokat mindig jelölöm. A többi nagy gyűjtemény teljes nemekre vonatkozó anyaga leginkább a társadalmi nemekre vonatkozó közmondások száma időbeli változásának áttekintésére szolgál.

A korábbi nagy gyűjtemények nem támaszkodnak dokumentált használatra, különösen igaz ez a több évszázados munkákra. Ugyanakkor, mivel az első

---

¹⁶⁴Campos-Barella a DRAE XVIII. Kiadásának korpuszát veszi alapul, és ezeket kiegészíti meghatározó klasszikus és modern irodalmi művekből gyűjtött anyaggal

gyűjtemények ellenőrizhetetlen forrásokból dolgoztak, nagyon nehéz eldönteni, hogy melyek a valódi magyar közmondások, s melyek csupán az idegen gyűjtemény szerzői magyarításai. Ennek legjobb példája Decsi János Erasmus-gyűjteményén alapuló munkája. De, ha végignézzük a sort, a későbbi gyűjtemények is mindig feldolgozzák a korábbiak anyagát, ellenőrzésre nem szoruló hiteles forrásnak tekintve azokat: Margalits Ede írja a *Magyar közmondások és közmondássszerű szólások* előszavában:

”Gyűjteményemben megvan a régibb gyűjtők összes anyaga és azt saját gyűjtésemmel kiegészítettem.... Minden szólás annak jegyével van ellátva, ki használta írásban először: így például ezt: »falra borsót hány«, Decsi János (1583) és utána minden gyűjtő használta, - a gyűjteményben az Decsi névvel fordul elő, a többi valamennyi névének mellőzésével. Innen van az is, hogy a híres Szirmay névvel csak kevés van jelölve, mert ő jórészen Kis-Vicay mondásait használta...”

(1897: VI)

Nagyon hasonló a helyzet Martínez Kleiser könyvével, aki huszonnyolc különböző gyűjtemény anyagát dolgozza fel a *Refranero general ideológico español* című hatalmas művében, mely a XIV. századtól a XX. közepéig összegyűjtött több, mint 64000 proverbiumot tartalmaz. Ennek a munkának a célja azonban elsősorban a lehető legátfogóbb spanyol közmondáskorpusz összeállítása, annak tematikus, fogalomköri rendszerezése. Részben ezért, részben gigantikus méretei miatt sem férne jelen disszertáció keretei közé anyagának feldolgozása (csupán a MUJER címszóhoz 1610 közmondás tartozik, melyeket 50 tematikus alcsoportba rendez).

Hasonló okok miatt kevésbé találtuk tudományos feldolgozásra alkalmasnak O. Nagy Gábor klasszikus *Magyar szólások és közmondások* című gyűjteményét, hiszen eredetileg sem annak szánta:

”... gyűjteményünket egyébként sem adattárnak szántuk, hanem olyan kiadványnak, amely a legszélesebb körű közönség érdeklődésére is

igényt tarthat, és amely zavaró utalásoktól mentesen egységes képet ad nyelvünk szólás- és közmondáskészletéről.”

Ezért aztán hiányoznak a pontos forrásmegjelölések, és dokumentált példák híján egyes proverbiumok értelmezése sem megbízható.

A közelmúltban megjelent hiánypótló magyar gyűjtemények: Bárdosi Vilmos (2003) és Forgács Tamás (2003) élő, a mai nyelvben használt állandósult nyelvkapcsolataink korpuszát adják kezünkbe, tehát ab ovo nem használhatók történeti jellegű kutatások céljára.

A kiválasztott két gyűjtemény legfőbb erényei tehát, hogy a gyűjteményekből utólag kiszűrjük a valódi közmondásokat a korabeli irodalom tanúságára támaszkodva¹⁶⁵, mindkettő tudományos igénnyel összeállított szótár. Korpuszuk nagyságrendje is hasonló: Litovkina 2000, Campos-Barella 3500 közmondást, szólást értelmez.

Ez a fejezet ismerteti előbb a magyar, majd a spanyol közmondások tartalmi vizsgálata során kapott eredményeket, azaz bemutatja a nő és a férfi hagyományokból kirajzolódó képét, társadalmi és családi helyzetét, a szerepet, amelyet be kell töltenie, az elvárt viselkedési formákat.

Mindezeket összevetjük az egyéb források adataival, és így – reményeink szerint – kirajzolódik egy többféle forrásra támaszkodó mozaik: a társadalom nemi szerepekre vonatkozó értékrendje.

A folyamat ennél természetesen sokkal bonyolultabb, hiszen a proverbiumok korhű értelmezése nem egyszerű feladat, és a közmondások természetüknél fogva sokszor egymással ellentétes igazságokat közvetítenek. Ebből azonban csupán annyi következik, hogy az életet a maga ellentmondásosságában mutatják be.

---

¹⁶⁵ Természetesen ez nem zárja ki, hogy a nem dokumentálhatóak között is voltak valódi, használt proverbiumok, de ez a hibaszázalék már nem orvosolható.

A társadalmi nemre vonatkozó magyar proverbiumok elemzése
Litovkina Anna *Magyar közmondástár* című gyűjteménye alapján

IX. 1. A férfi és a nő viszonya

IX. 1. 1. Az asszony nem ér annyit, mint a férfi

A közmondások között bár sok a metaforikus, némelyek nagyon is egyértelműen értendők: „a férfi és a nő soha nem lehet egyenértékű” közlés egészen leplezetlenül fogalmazódik meg:

Az asszony csak asszony.

Az asszony csak oldalborda.

Az asszony nem ember.

A megfogalmazás módjából nem egyszerűen különbség, hanem félreérthetetlen *értékkülönbség* olvasható ki: vö.

”**csak** : 2. Annak kifejezésére, illetve nyomósítására, hogy a szóban forgó dolog viszonylag kevés vagy kisebb értékű; 3. Annak kifejezésére, hogy a kiemelt dolgot, körülményt vmely szempontból nem tartjuk kielégítőnek.”
(MÉK)¹⁶⁶

Kissé engedékenyebb változata is akad:

Néha *az asszony* is ember.

Sok *asszony* csak asszony. (ONG)¹⁶⁷

Megengedi, hogy időnként az asszony is bátor, megállja a helyét, másrészt arra is utal, hogy nem ez a norma, hanem a kivétel, sok közöttük nemigen érdemel megbecsülést.

Az asszonynak alább eggyel. (Marg)¹⁶⁸

---

¹⁶⁶ Magyar Értelmező Kéziszótár 2004

¹⁶⁷ O. Nagy Gábor 1982

Vagy ahogy a gyerekeknek tanítják:

Előbb apád *anyádnál*. (Marg)

Ez kereken kimondja a nő alárendeltségét. A hiányos szerkesztés ellenére, ami a legtöbb közmondásnak sajátja, a viszonyítási pont csak a férfi lehet. A *Parasztbiblia*, amely a bibliai történetek néphagyománybeli továbbélése, tükröződése, férfi és nő hierarchikus viszonyát szintén a teremtéstörténetből eredezteti. Ezekben a történetekben a nép egyéni módon értelmezi, a saját élete közvetlen körülményeihez igazítja a Szentírást. A népi vallásosság kevésbé fogalmi jellegű, és sokszor bibliához kevésbé illő vaskos, szókimondó módon, de a közösség normarendszerét közvetíti, sokszor szentesíti.

„Félre volt téve száradni: Mikor Krisztus Urunk teremtette Ádámot meg az Évát, hát, ugye, gyúrta azokat is, oldalbordát meg mindent elkészített. Hát készen lett Ádám, félre volt téve száradni. No, most aztán gyúrta Évát. Mikor az Évát is kigyúrja, oldalbordáikat készíti, odamegy egy kutya, egyet elvisz belőle.

Hát most mi lesz?

Hát semmi. Az asszonynak ölég, ha eggyel kevesebb lesz. Azért fölényesebbek a férfiak, mert egy bordával többenden vannak.”

(Lammel-Nagy 1985: 59)

A bibliai történet metamorfózisában látjuk, ahogy a nép számára a vizuálisan minden falusi templomban, a feszületen minden keresztútnál ábrázolt Jézus alakja mennyivel megfoghatóbb, mint a szinte sosem ábrázolt Úr, aki ezért ezúttal ki is marad a Teremtésből. Az oldalborda története nyilván sokszor elhangzott a prédikációk során a falusi papok szájából, akik sokszor maguk sem voltak elég felkészültek. Sokan nem használták a latin nyelvű Bibliát, hiszen nem értettek latinul, még a magyar nyelvű *Szentírás* megszerzésére is folyamatosan ösztönözni kellett a lelkészeket, akik hosszúra nyúlt prédikációikba sokszor szóttek apokrif történeteket. Így

---

¹⁶⁸ Margalits 1990

aztán nehéz utólag kikövetkeztetni, hol is alakult át a Teremtés eredeti története. A különbségek ellenére a végkövetkeztetés azonban azonos: a nő kevesebb, mint a férfi; a magyarázat pedig számszerűen materiális és kézzelfoghatóan földközeli: egy bordával rövidíti meg a másodrendű lényt egy arra ólálkodó eb. A nő tehát a Teremtés során történt véletlen baleset áldozata.

IX. 1. 2. A természet rendje szerint a férfi az úr a háznál

A *Parasztbiblia* egy másik történetében az Úristen emberből csinálja az asszonyt. Nem a feje csontjából, mert akkor az asszony lenne a ház feje, nem a lábából, mert akkor meg „igön lábakapcája” lesz a férfinak, így választja az oldalcsontját (Az asszony teremtése, Lammel-Nagy 1985: 59). Az Úristen tehát el akarta kerülni, hogy az asszony legyen a ház feje, ezért a természet rendje ellen való minden ilyen eset:

Nem jól mennek a dolgok abban a házban,

ahol az *asszony* viseli a kalapot.

Süveges *asszony* ebszokás. (ONG)

Asszonyra bízni a házat (nem jó) (Marg.)

Nem jól foly a ház dolga, hol az *asszony* visel gatyát. (Marg.)

Asszony gazda, gyerek szolga (nem jó gazda). (Marg)

Az *asszony* viseli a kalapot (süveget, nadrágot, gatyát) (ONG)

A fenti, megkérdőjelezhetetlen igazságokat magyarázza a következő, a győri magyar kalendáriumban megjelent anekdota:

„A kakas meg a tyúk. Ülj te a tojásokra, majd rikoltom és a hajnalt! – így szólt a tyúk a kakasnak. Reáállott a szegény taréjos; de mi lett belőle? A tyúk éjfél tájban rikoltotta a hajnalt; a kakas alatt pedig

megzápultak a tojások. Felfordul az a ház, melyben a konty a kalappal cseréltetik fel!” (Szilágyi 1983:80)¹⁶⁹

A folklór különböző formákban arra int, hogy mindenkinek a ráért szerepet kell eljátszania, mert természet ellen való, ha a sorrend megfordul. A szövegek mögött határozottan körvonalazható értékrend húzódik meg, mely a mindennapi életben való viselkedéshez ad útmutatást.

Több esetben nem pusztán megállapítást tesz, hanem figyelmeztet, tanácsot ad:

Óvakodjál a szakállas *asszonytól*!

Megóvd magad a szakállas *asszonytól*! (Marg.)

Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármot vethet nyakába.

Ebben a csoportban csupa tagadó formában megfogalmazott megállapítással találkozunk, de mindegyik ugyanarra az alapgondolatra vezethető vissza. A férfi csupán metonímikus formában, attribútumai révén jelenik meg: kalap, süveg, nadrág, gatyá, szakáll. Az utolsó közmondás pedig a paraszti gazdaságból, a közvetlen környezetből hoz olyan párhuzamot, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy természeti törvényekkel állunk szemben, melyeket emberfia nem változtathat meg, azaz

Asszonyszemély ne ártsa magát a férfi dolgába. (Marg)

---

¹⁶⁹ Nagy olvasottságánál fogva a régi magyar kalendárium főképp a polgárság és a parasztság életében töltött be nagy szerepet, a Biblia mellett általában az egyetlen olvasmány. Egylapos kalendáriumok már a könyvnyomtatás kezdete óta jelen voltak hazánkban, a könyvméretűek, különösen a magyar nyelvűek a reformáció elterjedése óta. A közérdekű tájékoztatás mellett - időjárásjósló regulák, naptár, országos vásárok – a XVII. századtól szépirodalmi függelékeket is tartalmaznak, prózában főleg anekdotákat, trufát, mesét, amelyeket már inkább szórakoztató, mint moralizáló cézzal közölnek.

Nem csupán a folklór teszi nevetségessé a másodhegedűs szerepét elfogadó férfit, Janus Pannonius következő epigrammájából a közmondásokhoz hasonló ítélet olvasható ki:

„Est, millos Ladvance, tibi tam mascula coniux,

Uxoris possis uxor ut esse tuae.”¹⁷⁰ (Janus Pannonius 1986:18)

A XVI-XVII. századi szépirodalomban gyakran előforduló kifejezés a *Simon bíró* ’férfias asszony’. Hadrovicstól tudjuk, hogy ez a hasonló jelentésű német *sie Mann* szókapcsolat átvétele; megtoldották a ’bíró’ szóval, amely az uralkodás jelképe, és, persze hangtanilag is magyararították. „Olly rút, az hol *Simon bíró* jár elől” (RMKT 17. sz. 3.45. Idézi Hadrovics 1995: 286)

IX. 1. 3. Az asszonyt engedelmességre kell szoktatni

Az előzőekben megfogalmazott tiltásokból és figyelmeztetésekből kiviláglik, hogy ezeket a szabályokat nem tartják be feltétlenül és maguktól az asszonyok. A férfiak dolga, hogy a helyes viselkedésre megtanítsák őket:

Ifjú *asszonyon* és malmon gyakori az igazítás.

Addig tanítsd kezedhez az *asszonyt*, amíg fiatal.

Ezek a példák még nem adnak pontos eljárási javaslatokat. A következőkből már a nevelési módszerre adott tanácsok is kiderülnek:

Az első pendelyben kell megverni az *asszonyt*.

Pénz olvasva, *asszony* verve jó.

Könyv, pénz olvasva, rossz *asszony* verve jó. (Marg)

Diófának, szárnak, *asszonyembernek* verve veszik hasznát. (Marg)

Dió törve, *asszony* verve jó. (ONG)

Ha a haragos (hőrcsökös) *asszonyt* meg akarod szelídíteni, járd meg vele a táncot a mogyorósban. (ONG)

---

¹⁷⁰ Már-már férfi a nőd, Ladvancusom, és te? – te nő vagy!
Hinnie! A végén még asszonyod asszonya lesz.
(In Ladvancum, Csorba Győző fordítása)

Egy eufemisztikus eset (az utolsó) kivételével bizony nem csupán a szellemi, társadalmi dominancia, hanem a fizikai erőfölény használatának nyílt kimondásával találkozunk mint evidenciával, általános szabállyal. Csupán egyetlen esetben neveznek meg okot: a „rossz” asszonyt kell megverni.

Az érvelés itt is a közvetlen környezetből hozott, mindenki által ismert tapasztalatokra épül: a diót le kell verni, meg kell törni, a (csökönyös) számár is csak fenytésre tér jobb belátásra, a pénzt meg kell számolni, ha nem akarunk rosszul járni, ezt mindenki belátja. Nyilvánvaló, kézenfekvő tehát a párhuzam: a közösség által előírt magatartást, az engedelmességet el nem fogadó asszonyt meg kell leckéztetni. A megszólított pedig - megint csak kikövetkeztethetően - az (ifjú) férj.

Ugyanakkor ellentétes értelmű megállapítást is találunk, igaz, hogy ebből csak egyet:

Asszonyverésből ember nem sok becsületet nyer. (Marg)

Mindazonáltal senki ne számítson könnyű sikerre, mivel az asszonyoknak nem, vagy csak nagyon nehezen lehet parancsolni:

Könnyebb az asszonyt táncba vinni, mint ráncba szedni. (ONG)

Nincs asszonyi törvény.(Marg)

Néhány jó tanács a nőkhöz is szól: hogyan lehet elkerülni, hogy rossz asszony váljék belőlük:

Kész ebéd, kész vacsora nem vereti meg az asszonyt.

Ártalmas a háznál: haragos asszony, sűrű füst, lyukas tál.

E negatív megfogalmazásból kiderülnek az alapvető női feladatok: ellátni ebéddel, vacsorával a családot, rendben vezetni a háztartást, és – tenni mindezt jókedvűen. A veszekedős, mérges, „hőrcsökös” asszony terhére van a férjének, már az Ószövetségben is benne van:

„Jobb a sivatagban lakni, mint olyan asszonnyal,
aki csak veszekszik és zsörtölődik.” (Péld 21, 19)
„A házsártos asszony olyan, mint a lyukas tető,
amely alól elfutsz, ha esik az eső.” (Péld 27, 15)

A makrancos asszony témája minden időben a népi humor tárgya volt, gondoljunk Shakespeare *Makrancos Katájára* vagy Arany János *Jóka ördögére*. A makrancosság, akaratosság, makacsság pedig miben is állt? Legfőképpen abban, hogy az asszony nem értett egyet a férfival, ragaszkodott a saját elképzeléséhez. Az erről szóló tréfés történeteket példázza az *Újabb paraszt dekameron* 49-57. számú története. (**Függelék** Nagy O.1983:147-171). A közmondásokkal egybehangzó módon azt mutatják, hogy a népi felfogás szerint nem illő, hogy egy asszonynak akarata, véleménye legyen, ráadásul az különbözzék a férfiétől. A különvélemény hangoztatása pedig végképp megsérti a közösségi törvényt: „Az asszonynak alább eggyel.” A makacsság, a „hörcsökös” asszony pedig csak egy módon gyógyítható: ezt láttuk az **1.3.** pontban.

Az előző pontban elemzett közmondások mind a férfi dominanciát és a női szubmissziót fogalmazzák meg, ez a két nemhez köthető társadalmi viselkedés legalapvetőbb különbsége. Az első csoport a kétféle viselkedési módot - *uralkodó/alárendelő* - a két nem között fennálló értékkülönbségből vezeti le. Ez a felfogás, amint láttuk, végigvonul az európai civilizáció történetén, méghozzá több gyökérből is táplálkozik: részben a Biblia, részben az ókori görög-római kultúra örökölte át társadalmi szerepeit.

A Teremtés 2. könyvében Éva teremtése másodlagos, Ádám testéből vétetik, tehát része, alárendeltje a továbbiakban. A férfi uralkodik, afféle közvetítő Isten, a bölcsesség forrása, akinek engedelmességgel tartozik, és a nő között, akit irányítani kell, és aki neki engedelmeskedik. A két nem viszonya tehát isteni eredetű, ahogyan Szent Pál tanításában is megfogalmazódik:

„Szeretném azonban, ha megértenétek, hogy a férfi feje Krisztus, az asszony feje a férfi, Krisztus feje pedig az Isten.” (1Kor 11, 3)

„A férfi nem köteles a fejét befödni, mert Isten képmása és dicsősége, az asszony ellenben a férfi dísze. S nem a férfit teremtette Isten az asszonyért, hanem az asszonyt a férfiéért.” (1Kor 11, 7-10)

IX. 1. 4. A hallgatás erénye

A nyelv, a beszéd és a hallgatás értéke nem azonos minden kultúrában. A különböző társadalmak kommunikációs struktúrájában mindkettő különböző funkciókat tölthet be.¹⁷¹ A különböző bennszülött kultúrák összehasonlítása során egymásnak nagyon ellentmondó adatokkal találták szembe magukat az antropológusok: egyes kultúrákban a folyékony, érdekes beszédet tartják a legtöbbre (Bella Coola, Brit Kolumbia), máshol a fegyelmezett, hallgatólag, tartózkodó viselkedés jellemzi a csoport belső kommunikációját is (Aritama, Kolumbia). Ezért az interetnikus antropológiai vizsgálatok egyik csoportja a beszéd mennyiségére, hosszára és gyakoriságára irányult. Azonban bizonyos kultúrákon belül is nagyon különbözőek voltak az egyes társadalmi rétegeknek a verbalitáshoz fűződő jogai, szokásai. A kultúráközi vizsgálatokban alkalmazott módszerek az egyes társadalmakon belüli viszonyokra, az egyes társadalmi csoportok összehasonlítására is alkalmazhatóak. A chilei araukán indiánok példáját idézi Dell Hymes, akiknek közösségében a férfiak kiváló társalgási képességét mindennél többre becsülik:

„a beszéd a férfias értelem és a vezetői szerepvállalás jele. Az eszményi nő alávetett és nyugodt, férje jelenlétében hallgatólag. Az összejöveteleken jórészt a férfiaké a szó, a nők hang nélkül ülnek egy kupacban, s legföljebb suttogva, vagy sehogyan sem társalognak egymással. Amikor a feleség először lép férje házába, szerepe szerint azt várják el tőle, hogy némán a fal felé fordulva lekuporodjon és senkire se nézzen. Csupán hónapok múlva engedik meg neki, hogy szóljon, akkor is csak módjával.” (Hymes 1997:465)

---

¹⁷¹ A beszélőközösségeken belüli különböző beszédmódok társadalmi jelentése vizsgálatának szükségességét fogalmazta meg Dell Hymes a beszélés és a kommunikáció néprajzának nevezett tudományterület tárgyaként.

Számos más kultúráról is tudunk, ahol hallgatniuk kell a nőknek, legalábbis olyan alkalmakkor, amikor férfiak is jelen vannak, hasonló eseteket találunk Koreában és Indiában is.

A beszédhez való jog az európai civilizációban is meghatározott hatalmi pozícióhoz kötődik. A férfi és nő közötti viszony fontos pontja, a nő társadalmi helyzetét jelzi, hogy a hallgatás az egyik sarkalatos női erény:

Az asszony neve hallgass.

Hallgatással szép az asszonyember.

Asszonyszavalásra nem sokat szokás adni.

A nők számára hallgatást előíró szabály előzménye már az Ószövetségben felbukkan, közvetlen teológiai alapja azonban szintén Szent Pál leveleiben található:

„Mint a szentek minden közösségében, az asszonyok hallgassanak összejöveteleiken. Nincs megengedve, hogy beszéljenek, nekik engedelmeskedniük kell, ahogy a törvény is mondja. Ha tudni akarnak valamit, kérdezzék meg otthon a férjüktől, mert az asszonynak nem illik az összejöveten beszélnie.”
(1Kor 14,34-36)

„Az asszony csöndben, engedelmes lélekkel hallgassa a tanítást. Nem engedem, hogy az asszony tanítson, sem azt, hogy a férfin uralkodjék, hanem maradjon csöndben. A teremtésben is Ádám volt az első, Éva utána következett; Ádámot nem vezették félre, de az asszony hagyta, hogy félrevezessék, s bűnbe esett.”
(1 Tim 2,11-15)

Az ókori görögöknél Arisztotelész fogalmazta meg ezt a szabályt, Szophoklész viszont egy régi közmondást idéz, mely szerint: „A nőt széppé teszi a hallgatás”. (Burke 2001: 157). Látjuk, csaknem szó szerint köszön vissza a magyar közmondásban. Érdekes elgondolkodni azon, vajon mit is jelent ebben a kontextusban a szépség? Egy másik közmondás megadja rá a választ:

Elég szép a *lány*, ha jó. (ONG)

Jó, azaz engedelmes. A hallgatás és a szépség összekapcsolása elfedi azt a jól ismert tényt, hogy a hallgatás az égi vagy földi hatalmasságoknak kijáró tisztelet jele, a megalázkodásé. Plutarkhosz szerint „az istenektől tanuljuk a csendet, az emberektől pedig a szót”. Csöndben kell lenni a templomban, a szent helyeken, a királyok, főrangúak jelenlétében. A hallgatás tehát nagyon szoros kapcsolatban áll a hatalommal: akié a szó, azé a hatalom.¹⁷²

A beszéd és a hallgatás európai társadalomtörténetét kutató angol történész megfogalmazásában:

„Lo que hay que afirmar es que la historia social del lenguaje, lo mismo que otras formas de historia social, no puede divorciarse de las cuestiones de poder.”
(Burke 2001:38)

A hallgatás azaz a szó megvonásának egyik funkciója az alávetettek engedelmisségének kifejezése volt. A szerzetesek, apácák az égi hatalomnak való alávetettségük jeleként tettek hallgatási fogadalmat, de legalábbis keveset beszéltek és halkan. A katolikus egyház a csend szerepét különösen a XVI. századtól kezdve kezdte kiterjeszteni: a hívőktől általában nagyobb fegyelmezettséget követeltek a templomban; az ügy jelentőségét jelzi, hogy a tridenti zsinat is napirendre tűzte. A protestáns gyűlekezetekben hasonló fontosságot tulajdonítottak az önfegyelem kérdésének.¹⁷³

A világi hatalomnak való engedelmisség kifejeződése a szolgák némasága uruk jelenlétében. A nemi hierarchiát tükrözi a nőktől elvárt beszéd-től való önmegtartóztatás, amely az alkalomnak megfelelően a teljes csendtől a halk, tiszteletteljes, szemérmes beszédig terjedhet. A XVII. század közepén Szűz Máriát állította egy francia szerző a tisztességes nők elé követendő példaként, aki szerint „a Szentírás nem említi, hogy a Szűz több, mint négy-öt alkalommal beszélt volna egész életében” (Idézi Burke 2001:163, ford. G.Gy.).

---

¹⁷² L. még szimbolikus hatalmi viszonyok (Bourdieu)

¹⁷³ A protestáns háziáhitatokon is csupán hallgatóságként vehettek részt a nők. Vö. Utrio 1989:258

A családi rangsor pedig a nőkön kívül a gyermekekre és a fiatalokra is kiterjesztett korlátozott szólási jogban tükröződik. A Burke által feldolgozott források szerint hasonló normák voltak érvényben Angliában, Franciaországban, Itáliában, Németalföldön – tehát gyakorlatilag egész Nyugat-Európában. Erasmust idézi:

„un muchacho cuando está sentado junto a sus mayores, no debería hablar nunca, a menos que la ocasión se lo pida o que alguien lo invite a hacerlo... El silencio conviene a las mujeres, pero aun más a los muchachos.”

(De civilitate morum puerilium 1530, idézi Burke 2001:164)

IX. 2. Erkölcsi magatartás

Heller Ágnes írja az antikvitás és a középkor erkölcsi eszményeit összevetve a reneszánszbeli változásokkal:

„Bármennyi harc folyt is az antikvitásban az erkölcsi értékek értelmezése körül (...) rendületlenül azonosak maradtak mindannyiuknál maguk a legfőbb értékek: bölcsesség, bátorság, mértékletesség és igazságosság. (...) Ugyanez jellemzi a keresztény középkorban a hét főbűnhöz és főerényhez való viszonyt. A sorrend itt is csak dogmatikusan volt rögzítve – az eretnekmozgalmak gyakran megfordították -, de az erények és bűnök mégis mindig és mindenki számára azonosak voltak.”

(1998: 18-19. Kiemelés az eredeti szövegben.)

A társadalmi értékrend rendíthetetlen, egységes, közösségi jellege először az olasz reneszánsz poliszáiban relativizálódik, majd a polgári társadalom viszonyai között individualizálódik végképp, de az új szellem csupán a városi életet hatja át. Így a középkori értékek a rurális társadalmakban továbbélnek, a parasztság körében Magyarországon egészen a XIX. század közepéig.

IX. 2. 1. Szüzesség

A közmondásokban a szüzesség a legfőbb női erényként jelenik meg:

A szüzesség ékesség.

Szüzességnek csak egy a prédája.

Házasság rabság, özvegység mentség, szüzesség nemesség.

Miért mondtuk, hogy női erény?¹⁷⁴ Hiszen ezek a kijelentések nem tisztázzák, hogy kire vonatkoznak, elméletileg és formailag mindkét nemre egyaránt érvényesek lehetnek. A következő két közmondás azonban egyértelművé teszi a két nem viszonyát a szüzesség kérdéséhez:

*Ha a legénynek leesik a kalapja, (az) fölveszi,
de ha leánynak leesik, az föl nem tudja venni.*

A legény, ha a kalapjába szarik is csak legény marad.

A némileg drasztikus metafora nagyon éles határt húz ebben a kérdésben a két nem közé: amire az egyiknek szabadsága van, az a másik számára szigorúan tiltott: mert csak egy van belőle, egyszer lehet elprédálni. A szüzességnek megvan a társadalmi megbecsülése:

Szemérmes, mint a jó leány (Marg)

Megérdemli, mint szűz lány a koszorút. (Marg)

Tiszta, mint a szűz leány. (Marg)

A paraszti társadalomban tételes jog nincs, és mégis mindenki megtanulja megkülönböztetni a helyest és a helytelent, belenevelődéssel, beavatással, az adott élethelyzetek előtti tapasztalati rávezetéssel. Előfordul azonban, hogy nem sikerül a társadalmi normát betartani.

Elejtette a pártát. (Marg)

Könnyű a pártát elejteni. (Marg)

---

¹⁷⁴Függelék: A lány és az egyszarvú. A szüzesség megtestesítője képes egyedül az egyszarvú megszelídítésére.

Nem mind leány, aki *pártában* jár. (Marg)

Nem mind szűz, aki *pártát* tűz. (Marg)

Néha a jól felkötött *párta* is elesik. (Marg)

A megesett lányokat a közösség szankcionálja: megbélyegzi. A stigmatizálásnak különféle formái vannak, lehet pletykával, megszólással: *botlott leány*, *megesett leány*, de járhat a vagyonból való kitagadással is.

A közösség előtti megszégyenítés volt a célja a lakodalom nélküli házasságnak, ahol a menyasszony és a vőlegény nem érdemelt menyasszonykoszorút, szűzkoszorút, vőlegénybokrétát – ebben az esetben az egyik legfontosabb emberi sorsfordulóhoz kapcsolódó rítus és a rituális kellékek megvonásával szankcionálják a normasértést.

Proxemikai tiltásokat is alkalmaztak: megesett lánynak tilos a templom főbejáratán bemenni, csak a haranglábak alatt, tilos a templomban előremenni. A társadalombeli helyzete felemás: se nem leány, se nem asszony. A vétséget gyakorlatilag lehetetlen jóvátenni, a kollektív memória sokszor 2-3 generáción át számon tartja. (Balázs 1999)

A legények megbélyegzése azonban nem volt szokás. Róluk szólva a közmondások bevett gyakorlatra utalnak, amely fölött a közösség szemet húny:

Menyecskés *legény* nem házasodhatnék. (Marg)

Menyecskés *legény* nem örömet házasodik. (Marg, ONG)

Nősző *legény* nem kíméli a költséget. (Marg, ONG)

Nősző *legény* pénzének nagyobb a híre, mint a summája. (Marg, ONG)

A menyecskék esetében pedig kisebb volt az „együttműködés” kockázata:

Asszony kend már, adhat kend már. (ONG)

IX. 2. 2. A szüzesség, erényesség őrzése

A legfőbb női érték megőrzése gondos felügyeletet igényel:

Úgy kell vigyázni a *leányra*, mint a gyertyalángra. (Marg, ONG)

Azonban nemcsak a lány tisztességét kellett őrizni, hanem általában minden nőét, és ez a férfi feladata volt. (Ugyancsak figyelemre méltó, melyek voltak a korabeli vagyontárgyak, melyeknek hamar lábuk kelt: ló, borotva, jó bor, pénz és a nő.)

Könnyebb száz bolhát megőrizni, mint egy *asszonyt*.

Lovat, borotvát, *asszonyt* sose bízz másra.

Jó bor, pénz, szép *asszony* embert kíván őrzésre.

A szép *asszony* a szemnek paradicsom, az erszénynek purgatórium, a léleknek pokol.

Amely *asszonyt* féltetni kell, azt ugyan hiába félted. (ONG)

Ha szemérmes is az *asszony*, ne bízd idegen kézre. (ONG)

A nő erényessége a férfi dicsősége, míg a becsületén esett folt miatt az egész családot elítélték. Kotics József (1999) vizsgálta a magyar nyelvterületen a büntetőszokások elterjedtségét, amelyekkel a hagyományos közösség a társadalmi kontroll szimbolikus formáit gyakorolta. Ezekkel a szokásokkal az adott közösség tiltakozását juttatta kifejezésre a házassági és nemi erkölcsöt megsértő tagjaival szemben. A *charivari*, azaz a minden lehetséges eszközzel létrehozott fülsiketítő láрма a késő középkor óta Európa-szerte elterjedt rítus volt. A legkorábbi és legtöbb feljegyzés Franciaországból és Itáliából származik, de a német nyelvterületen, Angliában és Hollandiában is gyakorolták. Eredetileg csupán szimbolikus agresszió, de később a fizikai erőszak is szerepet kaphatott benne. Magyar területen csak sporadikusan fordul elő a Sárreuten, Észak-Magyarországon és Erdélyben, és leginkább csak 1848 utáni adatokkal rendelkezünk.

Fő okai: a nemi erkölcs megsértésének valamilyen formája:

- a házastársát elhagyó nő (ritkábban férfi);
- az özvegyasszony a gyászidő letelte előtt más férfival összeáll;
- a házasságtörő nők;
- a jegyesség idején teherbe esett lány.

Több megállapítható különbség mellett közös az európai és a magyar rítusban a funkció: a közvélemény így nyilvánította ki értékeltvárási- és normarendszerét megsértő tagjaival szembeni elítélő véleményét. A szokás általában kényszerítő eszközként szolgált a közösség által kívánatosnak tartott állapot visszaállítására.

„A szokás célpontja az áldozat háza. A falusi társadalmakban a ház a család tisztességének a megtestesítője volt. Egy olyan terület, amely a nyilvánosság pillantásai előtt védettnek tűnt. De ezekben a társadalmakban nem volt magától értetődő, hogy a házban való történéseknek az ellenőrzése egyedül az abban lakók joga és kötelessége lenne. A társadalmi nyilvános és a privát élet ekkor még egységet képezett.” (Kotics 1999:15)

Az iszonyú láрма segítségével mintegy szimbolikusan átlépik a ház határát jelző küszöböt – a megszegés az egész családra vonatkozik: a ház tisztességének megkérdőjelezése. A szimbolikus vagy fizikai erőszak célja lehetett az integráció, tehát a megsértett közösségi norma helyreállítása, vagy ellenkezőleg, mutathatja a bűnös és családja kirekesztését a közösségből.

A példákból egyértelműen kiderül, hogy a női erkölcs áll a közösség „erényességi” normáinak középpontjában, a férfi ilyen értelmű elítélése nem volt gyakorlat. Ezáltal ez az Európa- szerte elterjedt, középkori eredetű rítus, amely a magyar nyelvterület meghatározott részein is gyakorlatban volt a hagyományos közösségekben, megerősíti a közmondások mutatta képet a nemek különböző megítéléséről.

A rítus büntette normaszegések természetesen az egész közös európai normarendszerben bűnnek számítottak, de mielőtt a keresztény erkölcs szerinti megítélésre térnénk, idézzük az Ószövetségből a vonatkozó bölcsességeket:

„Három dolog van, amit csodálatosnak látok, és négyet sehogy se tudok megérteni:

a sasnak útját az égen,
a kígyó útját a sziklán,
a hajó útját a mély tengeren,
és a férfi útját az asszonytól.
Ilyen még a házasságtörő asszony útja is;
Eszik, megtörli a száját és azt mondja:
„Semmi rosszat sem tettem.” (Péld 30, 18-20, kiemelés tőlem. G.Gy.)

„Három dolog alatt rendül meg a föld, és négy olyan van, amit nem tud
elviselni:
A szolgát, ha belőle király lesz,
A bolondot, ha bőven dúskál a kenyérben,
Az elhagyott nőt, hogyha férjhez megy,
S a rableányt, hogyha úrnőjét megfosztja trónjától.”
(Péld 30, 21-23. kiemelés tőlem. G.Gy)

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Salamon idézett bölcsességei is hangsúlyozottan nőkre vonatkoznak, és a *Példabeszédek Könyvében* nem találunk férfiakkal kapcsolatban hasonló passzusokat. Továbbá összevetve a magyar *charivari* indokaival, ugyancsak feltűnő a hasonlóság. Az korabeli európai közvélekedés jellemzésére álljon itt egy idézet a XIII. század elején élt Jacques de Vitry összegyűjtött prédikációiból:

„ ... a házasság »becsületét« a paráznaság veszélyezteti, pontosabban a házasságtörés, »ami maga az ördög műve«. Sokkal súlyosabb, ha a feleség követi el, mivel így ez ráadásul lopásnak is számít. A férfiaktól eltérően ugyanis a nők nem birtokosai saját testüknek. Férjes asszonyként hitveseiket semmizik ki, amikor egy másik férfinak adják oda magukat ...”
(Idézi Duby 2000:291)

A szüzesség keresztény értelmezése a középkorban részben magában foglalja a több kultúrában megjelenő rituális tisztaság fogalmát, amely az istenséggel való kapcsolattartást fejezi ki. De míg ezekben a kultúrákban a

szüzesség általában papnőkhöz, prófétanőkhöz vagy istennőkhöz kapcsolódott, a kereszténységben a szüzesség fogalma általában az Úrhoz való feltétlen hűséget jelenti, a neki szentelt életet, a földi hívságoktól való tartózkodást – mindkét nem számára:

„A nőtlennek arra van gondja, ami az Úré: hogyan járjon az Úr kedvében. A nő azonban világi dolgokkal törődik: hogyan keresse felesége kedvét, ezért meg van osztva. A nem házas asszony és a szűz arra gondol, ami az Úré, hogy testben és lélekben szent legyen, míg a férjes nőt világi dolgok kötik le: hogyan járjon férje kedvében.”

(1 Kor 7:32-34)

A szűzek a kereszténység korai századaitól kezdve fontos szerepet foglaltak el a keresztény egyházban, majd a középkor értékrendjében is központi helyet foglalt el a szüzesség.¹⁷⁵ A szüzesség korabeli jelentőségét jól példázza a magyar Szent Imre története. Szent István tragikusan fiatalon 1036-ban vadászbaleset áldozatául esett fia a kortárs krónikás leírása szerint erényekben bővelkedett. Ezen erények sorába azonban csak a XII. század elején róla összeállított legendának köszönhetően kerül be a házassága idején is betartott szüzességi fogadalom. A legenda születése egybeesik az 1112-ben törvénykező esztergomi zsinattal, amely a papi nőtlenséget kötelezővé tevő határozatot hozott. A legenda tehát az akkortájt aktuális cölibátus-kérdéshez kapcsolódó programiratnak is felfogható. Szent Imre szüzessége fontos szerepet kap a liturgiában, a teológiai képzésben, a középkori ikonográfiában is sokat ábrázolják, legfőbb attribútuma a liliom. Az egész nyugati kereszténységben általánossá vált tisztelete, a házasságában is szűzies életet élő “magyar királyfi” alakja bekerült a szóhagyományból táplálkozó *Florance de Roma* című francia verses regénybe, onnan pedig a spanyol, francia, angol folklórba. (Magyar Zoltán 2005: 72-73.)

A középkori aszkétikus egyházi tanítást követő XI-XII. századi nemesség körében még szokás volt, hogy férj és feleség megőrizte szüzességét a

---

¹⁷⁵ Függelék 34. A legenda szerint az egyszarvút csak szűzlány tudta megszelídíteni.

házasságon belül, esetleg mindketten kolostorba vonultak, természetesen külön-külön.

A későbbi évszázadokban a férfiak és nők esetében más megítélés alá esett a szüzesség elvesztése. Nők esetében ez egyet jelentett a tisztesség elvesztésével, ugyanakkor viszont általában a család, és különösképpen a férfi (férj, apa) becsületén is foltot ejtett, hiszen jogilag és erkölcsileg a férfi felelt a hozzá tartozó nők cselekedeteiért. Az apának, testvérnek, férjnek tehát elemi érdeke volt örködni családtagjai tisztessége fölött.

De természetesen korántsem kell készpénznek vennünk a közmondásokban megfogalmazott normákat. Ezek valószínűleg inkább követendő, kívánatos, mintsem betartott szabályok voltak. Tudjuk, hogy a középkorban nagyon gyakoriak a házasságon kívüli együttélések, különösen az alacsonyabb néprétegek, kézművesek, parasztság körében. Elfogadottak a házasságon kívül született gyermekek is, akár az ilyen kapcsolatokból, akár házasságban élők törvénytelen kapcsolataiból származnak. Az ezzel kapcsolatos gyakorlat vidékenként és korszakonként is változatos képet mutat. A jogi iratok, szerződések tanúsága mellett a korabeli irodalom is érzékletes képet fest a szexuális erkölcsökről, gondoljunk csupán Bornemissza Péter *Ördögi kísérteteire*. Prédikációgyűjteménye az incselkedő ördög állandó jelenvalóságára figyelmeztet, ezért Isten az egész bűnös világot Szodoma és Gomorrhaként fogja a közelgő végítéletben elsöpörni. Művében egyszerre van jelen a történelmi és természeti csapások sora, amelyek együtt Isten figyelmeztetései az egész bűnös társadalommal és az egyes emberrel szemben. Kiemelkedő helyet foglalnak el szexuális csábítások és kicsapongások. Elrettentő példáit a kortárs főurak feslett magánéletéből veszi, magát az uralkodót, Rudolf császárt sem kíméli, de leplezetlen őszintességgel vallja meg saját kínzó tapasztalatait is:

„Valamit hallottam és olvastam, mivel kellene az ördög kísértetinek eleit venni, mindeneket megkísírtettem, életemben mindenkor józan voltam, ételtől is sokszor magam megtartóztattam, éjjel-nappal jó dolgokban foglalatoss voltam, böjtöltem és gyakran imádkoztam, de mégis szintén az imádság között, avagy az tanulás és jó dolgom között eszembe

jutottak különb-különb gonosz isteni káromló gondolatok, lopó, telhetetlen, hamis szándékok, felfuvalkodó kevélységek. Niha az én magam leányimra való gerjedeések. Ez penig százszornál többszer volt rajtam, hogy egynéhány szolgálóleányimnak gyalázatjára szándékoztam, atyámfiaira, húgomra és édes szülőanyámra gerjedeztem, ki miatt mennyit sírtam, ordítottam, féltem, röttegtem, meg sem mondhatom. De az Isten mindenkor csudaképpen úgy vötte eleit, hogy soha csak egy is meg nem fertiztetett miattam.” (Bornemisza 1977: 82.)

A képzőművészetből, szépirodalomból, prédikációkból, példabeszédekből, népi bölcsességekből felhangzó rengeteg tiltás valószínűleg az ideálistól nagyon messze eső valóságos helyzet megregulázását célozta.

IX. 2. 3. Az asszony csábít a bűnre¹⁷⁶

A házasság intézményének legfőbb funkciója az egyházi értelmezés szerint a szexuális kicsapongások kordában tartása. Középkori felfogás szerint a női természetet két jellegzetes vonás határozza meg: a gyengeség (*infirmitas*) és az érzékiség hatalma, amely lefelé húzza őket. A nemiségnek, ennek a borzalmas fertőnek az eredete – mint már előbb láttuk – egyértelműen a nőkhöz kötődött. A szüzesség elvesztéséhez, vagy a házasságtöréshez vezető bűn elkövetésére a nő csábítja a férfit, aki csupán esendő, aki nem kér, csak elfogad, azaz oda megy, ahol kap:

Hol nincs üzekedő tehén, nem megy oda bika.

Legény, katona, pap oda megy, ahol kap.

Nehéz nappal ökörnek, éjszaka bikának lenni.

Az asszony hajlandó/hajlik, mint a nádszál.

Esdő az ember, hajlandó a pendely.

Az asszonyi csalfaság a folklórnak állandó motívuma, a különböző kultúrák sorában visszatérően variálódó téma. Férfi és nő viszonyát mutatja a patriarkális társadalmakban, hogy a férfiak hűtlenségéről és

---

¹⁷⁶ Függelék 35

csapodárságáról szóló hasonló történeteket nem ismerünk. Mint a közmondások és azokkal egybehangzóan a tréfás mesék, novellisztikus történetek tanúsítják, a férfiak mindig a női csábításnak esnek áldozatul.

Hasonló következtetéssel végződik az *Újabb paraszt dekameron* egyik tréfás története is: „ (...) sose az ember a hibás. Ahol tó nincs, ott béka sincs. És egy férfi csak ott talál magának, ahol helyet adnak neki” – summázza az egyik női (!) szereplő a megcsalt feleség megnyugtatóására, a házasságtörő férj felmentésére. (Nagy O. 1983: 257)

A női alaptermészet vonása a gyengeség, a befolyásolhatóság, ezért történt a bűnbeesés, és ezért szorul a nő az erős férfi irányítására. A Decsi János gyűjteményéből való mondások ennél még kategorikusabban fogalmaznak:

Tűznél, tengernél, *asszony*nál gonoszabb nem lehet. (Marg)

Minden gonosznak oka az *asszonyi* állat. (Marg)

De a Ballagi Mór és Erdélyi János gyűjteményben található bölcsesség sem sokkal elnézőbb a nőkkel kapcsolatban:

Soha sem lehetne eltérni az *asszonyt*,
ha a világ a fátul is szaporodhatnék.

Visszhangzik bennük a középkori nőgyűlölet esszenciája, ahol az asszony a természeti csapásokkal kerül egy kategóriába, amelyekkel szemben az ember (a férfi) védtelen.¹⁷⁷ Ezért aztán a női gonoszság nem is szorul semmilyen bizonyításra, ahogyan az elemi csapásokra általában véve nincs magyarázat.

---

¹⁷⁷ A hurrikánok, tornádók és egyéb természeti katasztrófák is hagyományosan női nevet kaptak a nemzetközi gyakorlat szerint. Csak néhány éve sikerült a feminista mozgalmaknak elérni, hogy az erősebb nem is részesüljön ebben a kiváltságban.

IX. 3. Külső és belső tulajdonságok

IX. 3. 1. Külső tulajdonságok: szépség

A női szépség nem gyakran, és általában nem pozitív tulajdonságként jelenik meg a közmondásokban. Van persze kivétel is:

Szép *asszony*ban kicsi hiba nem nagy kár.

Szép *asszony* a ház szeme fénye. (ONG)

De általában nem értékelik túl sokra ezt a női tulajdonságot:

A szép *asszony* s rongyos köntös mindenütt megakad. (ONG)

A szépség esetleges és múlandó tulajdonság:

Szép *asszony* a papné, szurkos a kovácsné. (ONG)

Szép *asszony* is, ha megvénül, csúnya időt ér. (ONG)

Szép a *leány* ideig, 24 esztendeig. (Marg)

A szépséget gyakran használják idézőjelben, átvitt értelemben, mint a külsőt ellensúlyozó pozitív belső tulajdonságok szinonímáját:

Elég szép a *leány*, ha jó. (Marg)

Legszebb a jó *leány*. (Marg)

Ironikus hangvétellel szól az érdekházasságokról:

Csúnya (rút) *leánynak* is szép a pénze. (Marg)

A férfiak külsejéről is megfogalmazza a közösségi ítéletet néhány bölcs mondás:

Elég, ha a *férfi* egy fokkal szebb az ördögnél.

Elég szép a *férfi*, csak azért, hogy férfi. (Marg)

Férfi, ha szebb az ördögnél, már elég szép. (Marg)

Nincs rút *férfi*. (Marg)

Vagyis a férfiak kvalitását férfi-mivoltuk már önmagában meghatározza, megítélésében egyáltalán nincs szerepe külsejüknek.

IX. 3. 2. Belső tulajdonságok

Jellembeli hiányosságokról szóló közmondásokat kutatva gyakorlatilag csak nőkről szólókat találunk, azokat viszont bőséggel. A közmondások e csoportjában fogalmazódik meg leginkább a férfiak nőktől való félelme. Mi volt ennek a félelemnek az eredete és a tárgya? Pamela Norrist a zsidó rabbinikus irások tanulmányozása ismét Ádám és Éva történetéhez vezeti vissza:

„A menstruációval kapcsolatban elmondható, hogy az első férfi volt a világ vére és élete (...) és Éva okozta a halálát (Midrás rabba: »Éva Ádám vérét ontotta«); ezért menstruálnak a nők. Ugyanez érvényes a tézsaáldozatra, a hállára; Ádám a világ tiszta kovásza volt (...) és Éva okozta halálát. (Midrás rabba: »Éva megrontotta Ádámot«); Ádám volt a világ világossága (...) és Éva okozta halálát (Midrás rabba: »kioltotta Ádám lelkét, azaz halandóvá tette«)” (Norris 2001:73)

A rabbinikus irodalom értelmezésében a közösen elkövetett eredendő bűn, majd a férfira és nőre egyaránt kiszabott büntetés közös terhe, melynek következményét minden leszármazottuk, az egész emberiség viselni kényszerül, - tehát az ószövetségi történet új értelmezést kap, mely szerint Ádám nem az Úrtól kapott büntetését hordja vállán, hanem Éva személyesen tört az életére. „A Kr. U. II. évszázadra a zsidó apokrif elbeszélésekben és a korai judaizmus népszerű irodalmában már közhelyszámba ment, hogy Éva a felelős Ádám haláláért.” (Norris 2001:74). Ezeknek a történeteknek a gyökereit a Közel-Kelet tágabb mitológiai világában lehetne tovább kutatni, ami azonban minket ebben a pillanatban

jobban érdekel, sokkal inkább utóéletük. Természetesen táplálták és befolyásolták a korai keresztény ideológiát is. Tertullianus keresztény teológus a Kr. utáni II. században "legkedveltebb nővéreit", a karthágói egyház asszonyait emlékeztette erre az örökségre:

„Tudjátok, hogy mindannyian Éva vagytok? E korban a ti életetekben ez Isten ítélete nemetekről: a bűnösnek is élni kell szükségből. Ti vagytok a gonosz kapuja: ti vagytok annak a (tiltott) fának a feltörői, ti vagytok az isteni törvény első megszegői, ti vagytok azok, akik rávettétek a bűnre azt is, akit az ördög nem volt elég bátor megtámadni. Ti romboltátok le oly könnyedén az embert, Isten képét. A ti kötelességszegésetek miatt – azaz a halál miatt – az Isten Fiának is meg kellett halnia.” (Tertullianus: A női ruháról I..1.)

Ezek a szavak tükrözik kora férfiainak aggodalmát a nők gyengeségével és megbízhatatlanságával kapcsolatban. Sőt, megalapoztak egy a nőkkel szemben érzett fenyegetettséget.

„Éppen úgy, mint aki elfog egy büszke, harcias tekintetű oroszlánt, majd levágja sörényét, kitöri fogait, lemetszi karmait és szerencsétlen, nevetséges figurává teszi ... ezek a nők is minden hatalmukba esett férfit az ördög könnyű prédájává tesznek. Elgyengítik őket, könnyelművé, szégyentelenné, esztelenné, haragossá, szemtelenné, nemtelenné, erőszakossá, kegyetlenné, szolgálivá, kicsinyessé, nyugtalanná, zavarossá teszik őket, és mindent egybefoglalva a nők felhasználják minden női fortélyukat, és beletipornak ezeknek a férfiakra a lelkébe.”
(Idézi Norris 2001:212)

Így prédikált Aranyszájú Szent János konstantinápolyi püspök a IV. század végén. A nőktől való szinte hisztérikus félelmet az egyházatyák írásait szorgalmasan tanulmányozó egyházi ideológusok magukévá tették, és egyre nagyobb szükségét érezték nők egyre szorosabb megfigyelésének, és – mivel minden bűnök gyökerét a szexualitásban találták meg – már nem elégedtek

meg a nők nyilvánosság előli elzárásával, mint a zsidó vagy az iszlám kultúra, hanem mindkét nem számára a szexuális aszkézist tartották a keresztény eszmény megtestesítésének.

Ezen alapelvek középkori megvalósulását a VIII. 5. pontban már részletesen kifejtettük.

IX. 3. 2. 1. A kiismerhetetlen asszony

Az *asszony* gyarló, bosszúállásra hajló.

Az *asszony* gyarló hamisságra hajló.

Könnyebben felejtí a kígyó a farka vágását, mint *asszony* legkisebb bosszúságát.

Gyarlóság, *asszony* a neved.

Ha *feleséget* veszsz, ravaszt veszsz a házhoz. (Marg)

Ezek a közmondások a nőkkel szembeni bizalmatlanság szükségességére figyelmeztetnek, megfogalmazzák a férfi általános kiszolgáltatottságát. A mondatok konkrét elemzése során újra elliptikus formát találunk, hiszen a figyelmeztetések, az üzenetek címzettjeit nem nevezik meg.

Tovább nehezíti az asszonyokkal való bánást megbízhatatlanságuk:

Akkor higj az *asszonynak*, mikor már nem bírja átugorni az árkot.

Akkor higj az *asszonynak*, mikor már nem bírja átlépni a kerékvágást.

(Marg)

Asszonynak, lónak sosem lehet/kell hinni.

Lónak, lúdnak, *lánynak* nem kell hinni.

Úgy higj az *asszonynépnek*, mint az áprilisi időjárásnak.

Az *asszony* egy hiten van a lóval,

mind a kettő kifog az emberen, még kifoghat. (Marg)

Mosolygós *asszonynak*, görhes lónak,

világos felhőnek nem kell hinni. (Marg)

Lónak *asszonynak* akkor higgy, ha hideg. (ONG)

Az *asszonynak* csak akkor lehet hinni, ha liba gyepel a sírján. (ONG)

Itt már megfogalmazódik, hogy a nő az „emberen” akar kifogni, azaz a két nem ellenséges szembenállása, harca rajzolódik ki a közmondásokból. Ez a küzdelem addig tart, míg az asszony erejéből futja, vagyis, ahogy az utolsó két mondás elég keresetlenül fogalmaz: a sírig. A férfi oldalán áll a nyers erő és a hatalom (1. **1.3.**), a fortély viszont a gyengébb fegyvere az erősebb ellen, tehát elsősorban az asszonyoké. A magyar folklórban a tréfás mesék hősei mindig furfanggal győznek, és ez a furfang gyakran a komikum forrása. A női furfangot a férfi és a női hallgatóság különbözőképpen értékeli, „a férfi mesemondó és hallgató valamilyen példázatot lát ezekben arra nézve, hogy az asszonynak sosem lehet hinni”, míg a nők elégtétellel nyugtázzák a gyengébb nem győzelmét. (Nagy O.1983 : 223)

IX. 3. 2. 2. A nő kijátsza a férfit

A következő csoport a nők fegyvertárát ismerteti, a csalárdság legfőbb eszköze érzelmi jellegű, a férfit sírással próbálja megtéveszteni.

Ha *asszonyok* sírnak, megnyírnak.

Mennél jobban sír az *asszony*, annál hamarabb akarja a férfit megcsalni.

Sírás *asszonyi* fogás.

*Asszony*könny hamar szárad.

*Asszonysírás*nak, ebszomorúságnak ritkán lehet hinni.

Az *asszonyok*nak könnyárjuk hamar felszárad. (Marg)

*Asszonysírás*nak, lenéző macskának nem kell hinni. (Marg)

Asszonynak könnye gonoszságnak fűszerszáma. (Marg)

A sírás oka a női gonoszság, célja a férfi megcsalása, becsapása, ezért nem szabad komolyan venni. Az asszony csalárdsága miatt a férfinak mindig gyanakodnia kell, akkor is, ha erre látszólag semmi oka nincs:

Akkor jó az *asszony*, mikor nyilván rossz. (ONG)

Amely *asszony* hányja-veti jámborságát, fekszik ott valami. (ONG)

A látszólagos jóság és jámborság mögé rejtett bűnt kell gyanítani.

A férfiakkal szemben hatékonyan alkalmazott másik női fegyver: a nyelv.

Az asszonynak fegyvere a nyelve.

Jó, hogy két nyelvet nem adott Isten az *asszonynak*.

Nyelve veri meg az *asszonyt*. (ONG)

Az asszony fegyvere a nyelv, soha meg nem rozsdásodik. (Marg)

Nyelvével vitézkedik mind az *asszony*. (Marg)

Ahogy a pszicholingvisztikából már tudományos megalapozottsággal tudjuk, a nők verbális készsége fejlettebb, mint a férfiaké, így valószínű, hogy a szópárbajban a férfiak általában alulmaradtak a nőkkel szemben. Ebben a fegyvernemben jobb volt nem pástra lépni: valószínűleg innen is fakad a nőket sújtó hallgatási előírás. Előírás, ami a vallási és közéletben gyakorlatként működött, hiszen a nők elől a nyilvánosság szférája el volt zárva: évszázadokon át nem vehettek részt az oktatásban, a hivatások gyakorlása jórészt nem volt számukra megengedett, ugyanakkor a magánéletben, a családban valószínűleg nehezebb volt a hallgatás szabályát betartatni. Ugyancsak nyugtalanító, mert ellenőrizhetetlen volt a nők egymás közötti beszéde. A nyilvánosságtól, a nyilvános terektől való elzártáguk nem jelentett magányosságot, hiszen a nők egymás társaságában töltötték a napokat: a főrangúak udvartartásuk irányításával foglalatostkodtak, a házimunkákat, szövést, fonást, hímzést közösen végezték. A nők egyik leggyakrabban felhánytorgatott „bűne” a pletykálkodás:

Három *asszony* egy vásár.

A hol három *asszonyember* vagyon, sokadalom leszen ott. (Marg)

Három *asszony* egész sokadalom. (Marg)

Egy lúd, két *asszony* egész vásár. (Marg)

Két *asszony*, három lúd egész vásár. (ONG)

Két *asszony* hetivásár, három *asszony* országos vásár. (ONG)

Felvetődik a kérdés: ha az asszonyoknak templomban, társaságban, nyilvánosság előtt hallgatniuk kellett, ha a férjükkel szembeni engedelmisség hallgatásra kötelezte őket, vajon mikor beszéltek volna, ha egymás társaságában sem? Az ellenőrizhetetlen beszéd és az asszonyokkal szembeni alapvető bizalmatlanság összekapcsolódik, és megszületik a pletykálás, a megbízhatatlanság, a mindent kibeszélés, mint női tulajdonság:

Nem titok, amit két *asszony* tud.

Asszonyra ne bíz a titkot, mert a könyökén is kiszalad.

Nagy titkodat, titkos tanácsodat *asszony* orrára ne kösd. (Marg)

Nem kell az *asszonynak* mindent orrára kötni. (ONG)

Titkodat, tanácsodat, feleségednek is nehezen. (Marg)

IX. 3. 2. 3. A nő észbeli képességei

Hosszú haj, rövid ész.

Az *asszonyembernek* hosszú a haja, de rövid az elméje. (Marg)

Az *asszonynak* hosszú a haja, rövid az esze. (Marg)

Elég, ha annyi esze van egy *asszonynak*,
hogy nem áll a csorgó alá, ha esik az eső.

Asszonnyal beszélni, lóval imádkozni. (ONG)

A nő szellemi képességeiről évszázadokon - ha nem évezredek - át vitáztak. A már említett *Querelle des Femmes* néven ismert több országra és több évszázadra kiterjedt társadalmi vitában robbant ki és kapott nyilvánosságot a nőgyűlölet,¹⁷⁸ amely a nők eredendő bűnösségét bizonyítandó felsorolja a nők ellen felhozott összes bibliai érveket, és a teremtésből következő másodrendűségük bizonyítékai között szerepelnek korlátozott intellektuális képességeik is. Christine de Pisan¹⁷⁹ a 1404-ben írt „*la Tresor de la Cité des Dames*” című művében amellett érvelt, hogy a nők

---

¹⁷⁸ Jean de Montreuil *Rózsaregényéhez* írt egy nőgyűlölő második részt Jean de Meung, ez robbantotta ki a vitát.

¹⁷⁹ (1365-1430 körül): a középkor első főfoglalkozású írónője volt, megözvegyülése után ebből a tevékenységből tartotta el magát és gyermekeit. Lírai költeményeket, politikai elméletet és filozófiai műveket írt. Híres műve *A nők városa*.

éppolyan képességekkel rendelkeznek, mint a férfiak, csupán az a különbség, hogy ők nem kapják meg a férfiakhoz hasonlóan a megfelelő tanulási lehetőségeket. A következő részlet a prológusból való, melyben a három erény közül az Értelem folytat párbeszédet a szerzővel:

„Christine:

Isten akaratából való, hogy a nők tanuljanak?

Értelem:

Lásd, ha a kislányokat iskolába küldenék, ugyanolyan gyorsan és jól tanulnának, mint a fiúk.

Christine:

Mi a helyzet a nők természetes bölcsességével?

Értelem:

Azt kérdezed, rendelkezik-e a nő természetes ésszel? Igen. Ez egészen a bölcsességig fokozódhat. Ilyenkor a legszebb a nő.”

(Idézi Harksen 1976:56-57)

A vita a XVI. és a XVII. században is folytatódott. Több nőellenes pamflet sok kiadást ért meg Angliától Németországig, ahonnan természetesen magyar földre is eljutott, igaz nagy késéssel, csupán a XVIII. században. A magyar adaptáció *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek. Az írásból és a' józan okoskodásból napfényre hozatott.*- címmel látott napvilágot, és *Nyomtatottatott 1783-ik esztendőben.*

„Az Isten Ádámot nem az embereken való uralkodásra teremtette, eképpen szólván: Te uralkodj a tengernek halain, a levegő-égnek madarain és a földnek állatain. Tovább azt mondja a józan okosságnak törvénye, hogy az Asszony a Férjfijúnak hatalma alá vettetett legyen, mivel neki természeti értetlensége miatt az emberi kormányozásra, úgy valamint a járatlan lónak a vezetékfékre, szüksége vagyon; úgy tehát a Teremtő az Asszonyt mindjárt a világ teremtésekor az állatok közé

számlálta: Imhol vagyon, hogy az Asszonyok nem emberek.”
(Idézi Ráth-Végh 1982:280)¹⁸⁰

A nőnek itt kifejtett „természeti értetlensége” - bár alpári, ponyvairodalmi szinten fejtegeti a szerző – az egész középkoron át komoly következményekkel járt az uralkodó jogrendre: ezen az alapon a nőt mindig a férfi gyámsága alá rendelték. Peres ügyekben egy férfi tanúval két nőt kellett szembeállítani, a nőt a törvényszék előtt gyámja: férje vagy apja képviselte.

A Bibliában kiosztott szerepek: Ádám=szellem, Éva=test, az európai történelem folyamán alapvetően meghatározta az *Éva lányaként* emlegetett nők társadalmi, jogi helyzetét, ennek a felfogásnak a közmondások tanúsága szerint a mindennapi életben is megvoltak a következményei.

A tanuláshoz való hozzáférést tekintve a felsőbb osztályokba tartozó nők helyzete is egyre reménytelenebbé vált. A polgári fejlődéssel párhuzamosan egyre nőtt a nők elzártsága. Oktatásuk egyre inkább csak az elemi vallási és erkölcsi ismeretekre, valamint a háztartás vezetéséhez szükséges készségek elsajátítására korlátozódott. Ezáltal, míg a vagyontalan férfiak számára a tanulás révén nyitva állt az egyházi vagy világi érvényesülés útja, a nők egyre inkább kimaradtak a társadalmi hierarchiából, amelyhez csak apjuk/férjük csatolt részeként kapcsolódhattak.

A parasztság körében a férfiak vásárra jártak a környező falvakba, esetleg városba, katonáskodtak – világot láttak. Az asszonyok viszont nemigen jutottak a falu határán túl, és ehhez igazodtak ismereteik is. A férfiaknak így nem volt nehéz szellemi fölényüket megőrizni.

IX. 4. Házasság

” Jó, ha az ember asszonnyal nem érintkezik. A kicsapongás veszélye miatt azonban legyen csak minden férfinak felesége és minden asszonynak férje. A férfi teljesítse házastársi kötelességét feleségével

---

¹⁸⁰ A jeles írományt a Széchenyi Könyvtár őrzi.

szemben, hasonlóképpen az asszony is férjével szemben. (...) nehogy a sátán megkísértsen benneteket, mivel nem tudtok önmegtartóztatásban élni. Ezt engedményként mondom, nem parancsként. Szeretném ugyanis, ha mindnyájan olyanok volnátok, mint én magam, de hát mindenki saját ajándékát kapta Istentől...”

(1 Kor 7:1-7)

Így ír Szent Pál a keresztény házasságról a korintusiaknak szóló első levelében. Az egész középkort az a meggyőződés hatotta át, hogy nagyon rövid idő van hátra a végítéletig, ezért az egyháznak, Isten szolgáinak legfőbb feladata az emberek felkészítése a büntelen életre, hogy ezáltal elnyerherhessék a túlvilági üdvösséget. Ebben a szemléletben hatalmas változást jelentett, hogy a család reprodukciós funkciója háttérbe szorult. Míg a zsidó társadalomban alapvető fontosságú volt a gyermekek nemzése, mert a család gazdasági boldogulása a munkáskezek számától is függött, a keresztény családra szinte csak az ember (főleg az asszony) tökéletlensége miatt van szükség, hogy elkerülje a még nagyobb bünt. A legfőbb eszménnyé a házasságon belül is megőrzött önmegtartóztatás válik.¹⁸¹

A XII. századtól kezdve az egyház egyre inkább ellenőrzése alá vonja a magánélet szféráját, azon belül is elsősorban a testiséget. Ekkor veszik fel a szentségek sorába hetedikként a házasságot. Az egyházban akkoriban a szerzetesi szellem uralkodott: a főpapság többsége hajdan mind szerzetes volt, nem nélkülinek hitték magukat. A többi, világi férfi életében pedig drákói ellenőrzés alá igyekeztek vonni a nemiséget. Férfiak és nők kapcsolatának megváltoztatása az európai kultúra egészen mély nyomot hagyott, következményei pedig mind a mai napig éreztetik hatásukat.

Burchard wormsi püspök XI. századi könyve ismerteti annak az eskünek a szövegét, melyet a férj és a feleség tesz, mikor a püspök megszenteli házasságukat. A férfi mindössze annyit mond: „Ezentúl úgy bánok majd vele, miként a törvény szerint a férjnek kell bánnia feleségével, gyengédséggel halmozom el és megkövetelem tőle az engedelmisséget; ... többé nem válok el tőle, és éltében nem veszek el más asszonyt.” A feleség

---

¹⁸¹ Le Goff szerint ugyan ennek gazdasági okai is voltak: a középkor Európáját sorozatos éhínségek sújtották, tehát minden újabb éhes száj inkább csapást, mint áldást jelentett; így a szüzesség eszménye akár születésszabályozásnak is felfogható (1979)

szövege: ” Ezentúl támogatom és ráfonódom, alávetem magam, engedelmeskedem neki, szolgálattal, szerelemmel és félelemmel, ahogy a törvény szerint a feleség alávetettje a férjének. Többé el nem válok tőle, s míg él, nem leszek más férfié sem házasságkötés, sem házasságtörés útján.” (Idézi Duby 2000:238.)¹⁸²

A házassági eskü szövege pontosan megfogalmazza a férj és a feleség státuszát a házasságban, és ennek kölcsönös vállalását. Az eskü szerint a házasságtörés bűnéért csak a feleség vonható felelősségre, hiszen ebben a tekintetben a férfi nem tesz fogadalmat.¹⁸³

Bármilyen paradoxnak tűnik mai szemmel, ebbe az alávetett, egyenlőtlen helyzetbe nagyon sok nő kívánczolt. Ennek elsősorban gazdasági okai voltak: a nő csupán házassága útján szerezhetett társadalmi megbecsülést. A pártában maradt lányok a család számára terhet jelentettek. Mivel a lányok kiházásítása komoly anyagi áldozatot kívánt a családtól, így a lányutód születése nem volt felhőtlen öröm:

Ökölnyi fiú többet ér egy nagy *leánynál*. (Marg)

Fiu magzat, hadi szerencse, jó *házasság* csak az Isten dolga. (Marg)

A kinek hat *lánya* van, búkérti ne menjen máshoz. (Marg))

Könnyebb a *leányt* fölnevelni, mint férjhez adni. (ONG)

Ezért a lányok életének legnagyobb vágya és eseménye a házasság volt:

Cifra, mint az eladó *lány*. (ONG)

Irigy, mint a lakodalmas *lány*. (ONG)

Mindig készül, mint az eladó *lány*. (ONG)

Vágyódik, mint a *leány* a házasságra. (ONG)

Örül, mint a férjhez menő *leány*. (Marg)

Ugyanakkor a legényeknek gyakran nem nagyon akaródzik megházasodni:

---

¹⁸² Az eredeti szöveget idézem a szerzői kiemelések nélkül.

¹⁸³ A házasságtörő férfiokról *In adulterum* címmel két (elítélő) epigrammát Janus Pannonius is írt.

Nem tarka kendő a *házasság*.
Gyöngyélet a *legényélet*. (Marg)
Menyecskés *legény* nem házasodhatnék. (Marg)
Bolond, aki elhagyja a csordát egy tehénért.
Egy pohár tejért nem kell megvenni a tehenet.
Jobb egy ménes, mint egy csikó.

Míg a lányokat gondos őrzés alatt tartották, amely alól sok esetben szabadulást reméltek a házassággal, ezzel szemben a legényélet a korlátlan szabadság időszaka, amikor még a család gondja nem nyomja a férfi vállát. A házassággal kapcsolatos kifejezések csak a férfiak esetében negatív tartalmúak: *papucskormány alá jut*, a feleség szinonímái pedig: *házikereszt, oldalborda*. (Póra 1907: 438)
Egyes házasságot értékelő közmondások kimutathatóan egyházi eredetűek (ONG 1982: 17):

Házasság rabság, özvegység mentség, szüzesség nemesség.

Ebben kézzelfoghatóan megfogalmazódik az egészen a Szent Pál-i gyökerekig visszavezethető ideális keresztény életmód: az igazi tisztaság a csak az Úrnak szentelt élet, a házasság csupán kényszer, amely alól „felmentés”-t ad a megözvegyülés.

A szüzesség kérdése kedvelt vitatéma maradt évszázadokon át, a humanista írástudók körében pedig különös népszerűséget élvezett. Mátyás és Beatrix udvarában, ahogy a reneszánsz idején más főúrak környezetében is, szokás volt a reneszánszban újraéledt ókori *szümpozionok*, asztali beszélgetések rendezése, amelyek során fehér asztal mellett kiválasztott témáról cseréltek eszmét a meghívottak, általában koruk tekintélyes személyiségei.¹⁸⁴ Egy ilyen elképzelt szümpozion leírása a tárgya Antonio Bonfini művének, amelyet a királyi párnak ajánlott 1487-ben: *Beszélgetés s szüzességről és a házaselet tisztaságáról*. Bár a mű születése és végkicsengése valószínűleg

---

¹⁸⁴ Erről Galeotto Marzio is beszámol. L. Tarnóc 1994:60.

politikai célokat szolgált¹⁸⁵, mindenesetre a kor felfogását jellemzi, hogy a férjezett királyné az erkölcsös házaseletnél magasabb rendűnek tartja a szüzességet.

Az elméleti viták a főúri udvarokban zajlottak. A gyakorlat ezzel szemben társadalmi rétegenként változott. Kérdéses, hogy teljességgel beépült volna a magyar népi értékrendbe ez az eszmény, ezt elsősorban a pártában maradt lányokkal és „öreglegényekkel” kapcsolatos közmondások és rítusok cáfolják. (l. 4.2. pont) A házasság rabság volta, és az özvegyekkel kapcsolatos hasonló álláspont - ahogy később látni fogjuk - ezzel szemben több folklórműfajban megfogalmazódik.

IX. 4. 1. Párválasztás

Érdekes végigtanulmányozni azokat közmondásokat is, amelyek a házastárs kiválasztására vonatkoznak.

Inkább végy hét bűnnel *asszonyt* hazulról, mint eggyel máshonnan.

A legfontosabbnak a család megválasztása tűnik, és az ismert rossz még az ismeretlen jónál is ajánlottabb, mert kiszámíthatóbb. Ez a tanács is azt az évezredes gyakorlatot tükrözi, mely szerint a házasság sokkal inkább két család gazdasági, mint két ember érzelmi kapcsolata. Ezt a korra jellemző gondolkodásmódot nevezi Imhof „ház- és birtokcentrikus” gondolkodásnak és magatartásnak. A hagyományos parasztközösségben a legfőbb szempont a család folytonosságának biztosítása, társadalmi elismertségének és gazdasági stabilitásának gyarapítása.¹⁸⁶

„Akkor magától értetődően más értékeknek volt elsőbbségük, olyan dolgoknak, amelyek túléltek az egyszeri, bizonytalan emberéletet. (...) nem a mindenkori gazda és az ő személyes jóléte volt a döntő fontosságú szempont, hanem magának a gazdaságnak a jó állapota, és

---

¹⁸⁵ Ti. Beatrix igényének elismertetését a magyar trónra

¹⁸⁶ A szerző egy kiválasztott német parasztcsalád XVI-XVIII-i történetét vizsgálja. A házassági szokások egyértelműen bizonyítják egy a családi birtok és hírnév érdekeit mindenek felett szolgáló stratégia évszázadokon keresztüli működését, amely felülír minden egyéni érdeket. Imhof 1992

tekintélye. S nem az ekkor vagy akkor ott élő család, hanem a családok egymásutánja, a nemzetség. (...) egyik gazda követte a másikat, de nem annyira mint individuum, hanem sokkal inkább mint egy szerep hordozója.” (Imhof 1992:20)

A szerepek elsajátítása az otthon, a család, a gazdaság zárt körében zajlott. A párválasztás szempontjából ez azt jelenti, hogy a gyermekek alapvetően a szülőktől látott mintát veszik át. Ebben a tekintetben különösen fontos az anya személye, mivel a lányt az anyja neveli, várhatóan hasonló asszony válik belőle is.

Nézd meg az anyját, vedd el a *lányát*.

Ha elveszed *leányát*, nézd meg előbb az anyját. (Marg)

Amilyen az anya, olyan a *lánya*.

Más a *leány*, más az anyja. (ONG)

Ugyanakkor már ebben a csoportban szembetűnik, hogy míg a mondások többsége ezen a véleményen van, ezzel ellentétes értelmű bölcsesség is akad, amely szerint sose lehet biztosra menni, hiszen azért a két személy nem azonosítható. A továbbiakban a feleségnek való szemrevételezendő tulajdonságai következnek. Az első csoport szerint az anya jó és rossz tulajdonságait egyaránt örökli a lány: a szépséget, az erényességet, a veszekedős vagy mulatós természetet, illetve a lány egészen anyjára üt („Tót anyának ...”):

Szép asszonynak szép a *lánya*.

Anyja után járja a templomot a *leány*. (Marg)

Mérges asszonynak haragos *leánya*. (ONG)

Táncos anyának táncos a *leánya*. (Marg)

Kegyetlen anyának kegyetlen *leánya*. (Marg)

Rossz anyának ritka jó *leánya*.

Eb anyának kutya a *leánya*. (Marg)

Tót asszonynak tót a *lánya*. (Marg)

Az ördög*leány* is ördög anyától tanul. (Marg)

A következő csoportban éppen ellenkezőleg, úgy látszik, a dolgos anya mellett ellustul a leány, a lusta asszony viszont munkára fogja gyermekeit:

Hol nyájas az anya, kényes a *lánya*. (Marg)

Friss asszonynak van lusta *lánya*. (ONG)

Serény asszonynak rest a *lánya*,
rest asszonynak serény a *lánya*. (ONG)

Ha mérleget vonunk, a rossz tulajdonságok gyakrabban kerülnek elő, mint a jók. Nehéz tehát ebben a kérdésben jó tanácsot adni, hiszen minden és mindennek az ellenkezője is megtörténhet, mivel

Viselve válik meg az *asszony*. (ONG)

A közmondások során végigtekintve feltűnik, hogy egytől-egyig csupán a feleségválasztásra vonatkozó szempontokat tartalmaznak. Ismét igazolva látjuk azt a következtetésünket, hogy a közmondások „szerzői” a férfiak, a hagyományos társadalom értékrendje férfi-értékrend:

Asszonyt, vásznat ne végy gyertyavilágnál. (ONG)

Este *leányt*, harmaton füvet ne nézz. (Marg)

Barátot bor közt, bort sajt után,
lovat istállóban, *leányt* bálban ne válassz. (Marg)

A lányok a legények között nem nagyon válogathatnak:

Akkor kell a *leányt* adni, amikor kéri. (ONG)

Mely *leány* soknak ad kosarat, végre is ahhoz megy, aki elveszi. (Marg)

De itt is megfigyelhető az ellentétes értelmű igazságok egymás mellett élése, azaz sokszor jobban jár az, aki nem siet el a férjhez menést, a türelem meghozza eredményét:

Várt *lány* várat nyer (Marg)

Melyek a házassággal kapcsolatos leginkább „piacképes” tulajdonságok?
A közösség normái a hasonló társadalmi helyzetűek házasodását nézik jó szemmel. Ennek egyik fontos összetevője a családok vagyoni helyzete volt:

Suba a subához, guba a gubához.

Magadhoz hasonló feleséget végy. (Marg)

De a felekezeti hovatartozás is meghatározó lehetett:

Egy párnán két vallás nehezen fér meg.

A férfi és a nő értékét azonban már a házasságkötés előtt is különböző mércével mérik:

Szalma férfi is arany *asszonyt* érdemel. (Marg)

De, ha mégsem sikerül jó asszonyt kapnia, arra is van mentség; ha a legény nem elég ügyes, az még nem érvényteleníti az előző általános szabályt:

Szalma *legény* széna leányt kap. (Marg)

A szépség, a fiatalság és a vagyon a három meghatározó szempont, amelyet a feleségválasztásnál mérlegelni kell, és legtöbbször csak egyet lehet közülük érvényesíteni. (Azért minden férfinak mégsem juthat szép, fiatal és gazdag „arany asszony” ...) A szegény legény dilemmája a közmondások tanúsága szerint a legnagyobb:

Végy el *engem* te szegény, ketten leszünk szegények.

Természetesen kapósak a szép és a gazdag lányok:

Kérik, mint a szép *lányt*. (Marg)

Ritka, mint a pénzes *lány*. (Marg)

Szegény ember csikója hamar ló,
gazdag ember *lánnya* hamar eladó. (Marg)

De sokszor meg kell alkudni:

A csúnya *leánynak* is szép a pénze.

Ha a *lánynak* sok a pénze, ritkán van esze. (Marg)

Elég szép a *leány*, ha jó. (Marg)

A legények tulajdonságaival kapcsolatban is akad egy-egy közmondás, a pénz és az ész náluk sem mindig jár együtt:

Rongyos dolmány, okos *legény*. (Marg)

Szegény *legény* nem nagy úr. (Marg)

Ha nem szép a lány, legalább gazdag legyen, nem baj, ha nem okos, de gazdag, és nem kell, hogy szép legyen, ha engedelmes.

A lakodalmak időszaka a hagyományos európai társadalomban a farsang ideje volt. A földművelés, állattenyésztés ebben az időszakban adta a legnagyobb szabadságot a vígasságokra, az év többi részében a mezőgazdasági munkák lefoglalták az emberek idejét és erejét. Az ilyen-olyan okból kapós lányok férjhez is mentek a farsang ideje alatt, sőt azon kívül is:

Farsang után is elkel a jó *lány*. (Marg)

Farsangon kívül is esik *leányvásár*. (Marg)

Gazdag *leánynak* böjtben is esik farsangja. (Marg)

Vásár nélkül is elkel a jó *lány* és a jó *ló*. (Marg)

IX. 4. 2. Agglegény, vénlány

Nem mindenkinek sikerült a farsang idején megházasodni. A legnehezebb dolguk a szegény lányoknak volt, akik fölött előbb-utóbb eljárt az idő, és kétszeresen esélyteleneként egyre inkább kiszorultak a „leányvásár”-ból:

Koros szegény *leánynak* mindig rövid a farsang. (ONG)

Negyven éves *lánnyal* ördög se táncol már. (Marg)

Nagy benne az akarat, mint a vén *leányban*. (Marg)

Eljár rajta az idő, mint az öreg *lánynon*. (ONG)

A házasodás kora hamarabb elmúlt a lányoknál, mint a legényeknél.

Későbbre lesz az ifjúból öreg, mint a *leányból* vén. (Marg)

Egy órai tojás, egy napi kenyér, tíz esztendő hal,

tizenöt esztendő leány, harminc esztendő jóakaró kellemetes. (Marg)

Szép a *leány* ideig, 24 esztendeig. (Marg)

Szép a *legény* ideig, 34 esztendeig. (Marg)

A borral ellentétben a lány, ahogy korosodik, egyre inkább értékét veszti.

Ó-bornak, ó-leánynak nem egy az ára. (Marg)

A középkori európai városokban és a tradicionális paraszti faluközösségekben az egyetlen elfogadott, helyes életformának a házasságban élést tartották, ezért rituális szokásokkal büntették a meg nem házasodókat. A falusi és a városi közösségekben egyaránt éltek a nyilvános megszégyenítés eszközeivel, hogy a mielőbbi házasságkötést elérjék. Ezek sem voltak írásban rögzítve, hagyományozódtak. Feljegyezték például, hogy Regensburgban 1532-ben farsang végén a vénleányokat befogták egy faeke elé, és ostort pattogtató férfiak arra kényszerítették őket, hogy húzzák végig a város utcáin. Más német településeken tuskót húzattak. Már a középkori Európában is főleg a nőket szankcionálták. Már ekkor is ismert eljárás volt

az eke- vagy tuskóhúzás, az edénytörés, zajkeltés és a macskazene. Ezek a szokások a nyugat-európai városokban fokozatosan eltűntek, a kelet-európai falusi földműves közösségekben szinte napjainkig fennmaradtak.

A polgárosodás hatására csökkent a helyi közösségek beleszólása az egyének magánéletébe, házasságkötésébe, éppen ezért a hajdani büntető jellegű események tréfás játékokká, paródiákká váltak. Ebben a fejlődési szakaszban még megtaláljuk a vénlánycsúfolók enyhébb változatait. Itt a valódi érintettek helyett már vénlányoknak beöltözött legények húzzák a tuskót –, de bizonyos jelekkel figyelmeztették a igazi címzetteket az elmaradt esküvőre. Így végső fázisában már tréfás játékká, népszokássá szelídült a hajdani büntető eljárás. A rítusban szereplő tárgyak: eke, tuskó, hamu – termékenységvarázsló elemek, éppúgy, mint az edénytörés. Ezért néhány kutató szerint segítségükkel rituális síkon próbálják a kívánt célt elérni.

A magyar hagyományokban népszerű megszégyenítő szokásokat elsősorban az erdélyi területen Pozsony Ferenc dolgozta fel funkcionalista és művelődéstörténeti szempontból. (Pozsony 1999) Ezek sok rokon vonást mutatnak a középkori európai feljegyzésekkel, itt is előfordult a tuskóhúzás, néha esküvőparódiával kísérve, a bakfazékdobás, amikor a pártában maradt lány portájára szeméttel töltött ócska fazekat dobtak, a tavaszi szerelmi ajándékozás parodisztikus formája: az ócska rongyokkal visszataszító módon díszített májusfa állítása , és a már korábban ismertetett zajkeltés, a *charivari*.

A szokások ideje általában a farsang végéhez kapcsolódott, mivel ez volt a XX. század elejéig a magyar földműves települések éves szokásrendjében hagyományosan az udvarlás, párválasztás, lakodalmazás időszaka. A csúfolások célja a házasságkötés előmozdítása volt. Nyitra megyében például a legények hatalmas farönköket húztak a pártában maradt lányok ajtaja elé, s közben ezt énekelték:

„Ecce neki dáridom,
A farsangot bevártam,
De vőlegényt nem kaptam,
Jaj, de hoppon maradtam.

Várok még egy farsangot,
Tán majd valakit fogok,
S ha vőlegényt nem kapok,
Apácának beállok.

Ó te rozzant kaloda,
Nem való vagy te oda,
Nem való vagy te másra:
Fűtőnek a pokolba.”

(Posony 1999:66.)

A szóláshasonlatok, közmondások sem ütnek meg kellemesebb hangot a vénlányokkal kapcsolatban:

Csalatkozik, mint a vén *leány*. (Marg)
Későn ér mindenre, mint a vén *leány*. (Marg)
Nagy benne az akarat, mint a vén *leányban*. (Marg)
Megszokta, mint vén *leány* a pártát. (Marg)
Esik eső, nől a sár, a vén *leány* már mit vár. (Marg)
Érett ganéj, öreg *lány*, hamar hasznót hajt. (Marg)
Ki idős *lánnyal* hál, alamizsnát ad. (Marg)

A falusi társadalom értékrendje tehát olyan szokáselemeket, cselekvéseket és eljárásokat dolgozott ki, amelyek a helyesnek tartott életformát akár a kényszer segítségével is előidézték. A házasságkötés a tradicionális földműves közösségekben soha sem volt magánügy, mivel a lokális vagy társadalmi közösség feljogosítva érezte magát, hogy minősítse az egyének magánéletét, beleszóljon a fiatalok párválasztásába. Koronként, vidékenként, társadalmi és etnikai csoportonként eltérően határozták meg azt az életkort, amelytől kezdve egy hajadont vénleánynak, egy fiút pedig vénlegénynek neveztek. Az utóbbi száz évben Erdélyben a legelfogadottabb időpont a házasodásra a legények esetében a katonai szolgálat letöltése

utáni pár év, a konfirmált/bérmált lányok legtöbbször már férjhezmenendők voltak. Vénleányoknak azokat nevezték, akik már pár évvel túlhaladták a közösség szerinti ideális életkort.

Bácskában a lányok tizenöt-tizenhat éves koruktól mehettek férjhez, többnyire korán férjhez is mentek. A legényeknél ez a kor a katonáskodás miatt kitolódott, ezért a házasuló legény sokkal idősebb volt, mint a lány. A végső szót azonban a vagyon, az anyagiak mondták ki: a gazdag menyasszonyt nem merte elszalasztani a legény, ezért még katonaság előtt elvette, a menyecskére akkor az anyós vigyázott. Ezt a megoldást választották akkor is, ha a háznál jól jött a menyecske segítsége. Vénlánynak számították a húsz-huszonöt évesnél idősebb lányokat, agglegény a harmincévesnél idősebb férfi volt. Úgy tartották, hogy a gyámoltalan, válogatós, csúnya, nagyszájú, kicsapongó lányok nem kellettek a legényeknek, illetve a gyámoltalan, részeges legények nem találtak párt maguknak.

„ ... A lánynak nagy szégyén volt, mert azt tartották, hogy mé nem iparkodott, mé nem alkalmazkodott. ... Szégyénteljesen tekintettek rájuk, mert ezek nem köllöttek sénkinek.... A falu mindenféle gúnyt csinál belülük. Nem mer megnősüni, mer fél az asszonytu, fél, mer nem látott még ojasmit, akkó székérozzák, hogy má két-három gyerékkár van benne.”

(Jung 1978:66)

A vénlányokkal szembeni megkülönböztető magatartás a hajviseletben és a ruházatkodásban is megmutatkozott: a huszonöt évesnél idősebb lányok már letették a lányokat megillető főkötőt, de nem hordhatták a menyecskének járó fityulát sem, csak hajadonfótt, kontyban viselték a hajukat, vagy kendővel bekötötték. A vénlány tehát nem tartozott már sem a lányok, sem az asszonyok csoportjába, nem talált magának társaságot. Az agglegényt nem különböztették meg ilyen nyilvános módon a közösségen belül.

A vénlánycsúfolók a XVI-XVIII. századi közköltészet gyakori, népszerű műfaja, amelyben vitriolos kegyetlenséggel pellengérezik ki a női és öregkori

hibákat egyaránt magába sűrítő pártában maradt lányok kitaszított csoportját. A századfordulón lejegyzett széki vőfélykönyvben *A 60 esztendős menyaszonyok! Temetesi bucsuja!!!!* címmel szereplő, 34 (!) strófából álló gúnydalból idézzünk néhányat:

„..."

Az álom sem volt lakatnak elegendő szájára
Álmába is mérgeződött vagy másra vagy magára
Gyakran még a holdvilág is mikor magát éjszakán
El ordítot rémülve kiugrot az ablakán

...

Kevés hivén csufá tete még magát is a halált
mert szája bedugásában mondot nehen talát
Sok jo ember vénségére rá bizta a vénségre
Hogy a bö beszédü szüzet tanitná csendeségre

Az a lánynak ránczba szete s ki gyomlálta fogait
De ezel el nem csendesíté csak csufitá hangjait
Oh ti szüzek mert az elöt csak a halás szenvedet
De a ránczos pofától a látás is el ijjet"

(Fazekas 2000:64-65)

IX. 4. 3. Lakodalom

A házasság minden kultúrában az egyik kitüntetett átmeneti rítus, amelyhez meghatározott szertartások, verses és dalos műfajok tartoztak. A római nászdalokhoz, menyegzői énekekhez hasonló lakodalmi intő és oktató, házassági tanácsokat adó énekek első magyar nyelvű emlékei a XVI. század közepéről, kishemesi, parasztpolgári, mezővárosi környezetből származnak, német példák nyomán a helyi iskolamester, íródeák tollából születtek. (Küllös 1999). Ezek a dalok tehát a reformáció korának erkölcsi értékrendjét, magatartási normáit tükrözik. A XVI-XVII. században intő- és oktatóénekeként hangzottak el az ideális házasságról, a jó feleség

tulajdonságairól és kötelességeiről, melyek a dalokat elemző Küllős Imola szerint a következők:

„... az asszony mindenben tartozott alárendelni magát férje-urának (...). Súlyos hibaként rótták fel neki a pletykálkodást, nyelvelést (...) Fontos követelmény volt továbbá, hogy a feleség engedelmes, dolgos, testileg és lelkiében tiszta, úgymond *jámbor* legyen. Férje veréssel is jobb belátásra bírhatta.” (Küllős 1999:122).

Tehát a lakodalmi versekben is az eddig elemzett közmondásokban kimutatott rend köszön vissza.

A jó házasság dicsérete mellett népszerű volt a házasenékeknek egy csúfolódó, tréfás változata, amely a házasság veszélyeit (kaloda, tör, vetett háló, csapda) tárta a vőlegény és a násznép elé, felsorolván a nőgyűlölet korabeli érveit a nők eredendő gonoszságáról.

Ha feleséget veszesz, bútól ment nem leszesz. (Marg)

Ki feleséget vesz, bútól üres nem lesz. (Marg)

Majd lassan kialakult a házassági tanácsadó ének altípus, ez részletes gyakorlati tanácsokkal látta el a házasulandókat. Az 1548. körül szerzett *Adhortatio ad mulierum* a vőlegény szájába adja a következő menyasszonyt okító szavakat:

„Ha az piacra el-kilépendesz,
Sokat ne késsél és ne terécselj,...
...
Keves búzáunkat, keves lisztünket,
El ne tékozoljad az mi morhánkat!
...
Az mi házunkat te tisztán tartsad,
Kicsin cellánkat gyakran megsöpörd,...
...

Ha nem fogadod: isten ne mentsön
Bottul, pácátul az te hátadat,
Piros orcádat szégyönvallástul,
Hátadnak hosszát szép sudár pálcátul.”

(Idézi Küllős 1999:125-126)

Az asszony kötelességei közé tartozott a gyermekek megfelelő gondozása, szellemi és erkölcsi nevelése, iskoláztatásának biztosítása is.

Küllős Imola két olyan, nőkkel szemben támasztott alapkövetelményt említ, amelyek négy évszázadon át elmaradhatatlanul jelen vannak a közköltészetben és a folklórban: az otthonülést valamint a szövés-fonás szeretetét.

A lakodalmas verseket még a múlt századi parasztlakodalmak vőfélyei is végigénekelték, a vőfélyek a verseket egymásnak továbbadták, a vőfélykönyveket másolták. A századfordulón jegyezték le Széken a következő egymásra felelő, házasság mellett és házasság ellen szóló vőfélyverseket:

...

Bizony boldognak is lehet azt mondani
Kit az Úr jó társal szeret meg áldani
Sok példát lehetne itt elő mondani
Melel bé lehetne az bizonyítani ...

Boldog a kinek van hív s jó felesége
Mert a jó feleség a ház ékesége
Boldog akit így megáld Isten ofelsége
Higye el mindenki itt versemnek vége!

...

Mert a páros élet némelynek kalitka
Mivel az igaz társ igen nagyon ritka

...

Azért dicsőült meg szent Pál is régenten
Hogy életét folytatá sok ideig szenten

Nem vet feleséget nem is csalatkozot
Nem volt az asszonytól neve is átkozot

(Fazekas 2000:48,57-58)

IX. 4. 4. Jó asszony – rossz asszony

„Aki feleséget lel, boldogságot talál, részesült az Úr kegyében.”- áll az Ószövetségben (Péld 18, 22). „A’ jó asszonyi állat jó rész, az Isten félőnek részül adattatik ez.” - mondja Luther Márton (Kis János 1860:39). Ugyanezt a gondolatot a közmondás is megfogalmazza:

Jámbor *feleséget* csak az Isten adhat.

Királyválasztás, hadvezérlés, *feleség*vevés égi dolog. (Marg)

Okos *feleség* nagy istenajándéka. (Marg)

A házasságban a legfontosabb a megélhetés biztosítása, a gyermekek felnevelése volt. A jó asszony ebben komoly szerepet töltött be, legalább olyan fontosat, mint a férfi, amint ezt a közmondás is elismeri:

Háznál egy oszlopot tart a férfi, de az *asszony* kettőt. (Marg)

A feleségre tehát nagy szükség volt a család boldogulása szempontjából, egy ember nem sokra vitte az életben, kettőjük munkájával már előbbre lehetett jutni.

Jó az *asszony* a háznál.

Ahol *asszony* nincs, foházkodik a szűkölködő. (ONG)

Feleség fél segítség.

A közmondások egy párhuzamos csoportjában mégis a nőgyűlölet fogalmazódik meg:

Nem mindenkor nyereség a *feleség*. (Marg)

Az *asszony* szükséges rossz.

Feleség fél ellenség.

Ki *feleséget* vesz, bútól üres nem lesz.

Ennek az ambivalenciának a forrása minden bizonnyal abban kereshető, hogy a hagyományos társadalomban a párválasztás döntő szempontja a vagyon, a megélhetés, nem a szerelem volt:

„Még régen jobban úgy vót, hogy rá tudták a fiatalokat beszélni, hogy ezt vëdd el, mert ez gazdag, hogy ez szorgalmas, vagy ez szép, mer ez nekünkvaló. Nem az volt a lényeges, hogy nekivaló-ë, hanem hogy nekünkvaló-ë. És majd később megszeretitek egymást.”

(Jung 1978:78)

A jó házasságra tehát kevés biztosíték volt, és a legtöbb esetben inkább okozott szenvedést, mint boldogságot az együttélés. Feltehetően a közmondásokból kirajzolódó pozitív és negatív feleség-kép együtteséből kerekedik ki a korabeli valóság. Szembeötlő viszont, hogy nem találunk közöttük olyan közmondást, amely az asszonyok panaszát fogalmazná meg a házasságon belül elszenvedett sérelmeikért. Ez a tény nem abból fakad, mintha az asszonyoknak nem lettek volna sérelmezni valóik, hanem újra csak azt a feltételezést támasztja alá, hogy a közmondások a férfiak világképét, az általuk elvárt magatartásformákat, értékeket fogalmazzák meg.

A női panaszdalok műfaját a XVIII. század közepétől ismerjük, ezekből megismerhetjük a nők házasságon belüli teljes kiszolgáltatottságát:

„Szerencsétlen állapotom, keserves én életem,
Panaszolva jaj, mondhatom, nincs semmi böcsületem.
Kínoz uram, hurcol, kerget, soha nyugtom nincs háznál,
Mennyi szót ád, annyi mérget, rosszabb vagyok kutyánál.

Ha szép szóval édesgetem, nevez hízelkedőnek,
Vagy a kedvét keresgetem, gyaláz hitegetőnek.

Zárva élek, mint a fogoly, szívem búban gyötrődik,
Reám vigyáz, mint a bagoly, ki egérre leskődik.

...

A sok gyermek a nyakamon sírva-ríva enni kér,
Ringy-rongy ruha én magamon, három babkát, jaj, nem ér.
Jószágombúl korcsmárosnak gazdagodik erszénye,
Tett engemet nagy koldúsnak uram torka' örvénye.

...

(*Asszonyi panasz* Kresznerics Ferenc XVIII. századi gyűjteményéből,
idézi Küllős 1999:127)

A megfelelő feleség megbecsülést hoz a háznak. A jó feleség tulajdonsága a szépség, jóság, okosság:

Szép *asszony* a háznak szeme fénye.
Jó *asszony* a háznak koronája.
Okos *feleség* nagy istenajándéka.

Ugyanakkor csak nagy szerencsével esik meg, hogy ilyen feleségre akad a férfiember, mivel:

Ritka madár a jó *asszony*.
A rossz *asszony* nagy gyötrelem a háznál.
Nagy szomorúság a rossz *asszony*.

Ezeknek a bölcsességeknek az előképét is megtaláljuk a Bibliában:

„A derék feleség koronája a férjének,
A gyalázatos olyan, mint szű a csontjában.” (Péld 12, 4)
„A csinos asszony becsületére van férjének,
de aki nem jóra való, az gyalázat trónja.” (Péld 11, 16)

A közmondásokból kirajzolódó női tulajdonságokon, a nők viselkedésén végigtekintve mi is azt mondhatjuk a közmondással:

Az *asszony* vagy ördög, vagy angyal.

Ugyanakkor a nő fölött gyámkodó férfi felelősségét is felemlegeti egy másik mondás:

Jó *férfi* hóna alól ugrik ki a kövér menyecske. (Marg)

Jó férj mellett van jó *feleség*. (Marg)

A házassági kötelék elsőrendűen gazdasági jellege miatt a feleségválasztás fontos szempontja a munkabíráson kívül a takarékoság volt:

Ügyes gazda megszerzi, okos *asszony* megőrzi.

A jó *asszony* gyakor haszon. (ONG)

Ugyanakkor nagy volt annak a veszélye, hogy a házastársak egyike – a férfi - szerez, a feleség viszont a szerzett javakat elpazarolja:

Nem kaparhat annyit a kakas, hogy a jérce ki ne vakarja.

Nem kereshet annyit a jó gazda,

mennyit a rossz *asszony* el ne tékozolhatna. (Marg)

A lustaság ősidők óta az egyik legnagyobb hibának számított.

A lusta *asszony* kárt vall mindenben. (ONG)

A „derék asszony” egyik legfontosabb tulajdonsága a munkaszeretet, a munkabírási és a szorgalom. A Példabeszédek könyve így dicséri a derék asszonyt:

„Bár még éjszaka van, már fölkel (...), szőlőt telepít a keze munkájával,(...), nekifeszíti karját a munkának (...), éjnek idején sem alszik ki lámpája (...), szemmel tartja háza népének munkáját, a tétlen lustaság nem kenyere.” (Péld 31, 10-31)

IX. 4. 5. Második házasság

Az egyházatyák álláspontja a szüzességhez hasonlóan a második házassággal kapcsolatban is szigorú volt:

„Az asszony le van kötve, amíg férje él, de ha férje meghal, fölszabadul. Férjhez mehet, akihez akar, de csak az Úrban. Boldogabb azonban, ha úgy marad, ahogy van.” (1.Kor 7, 39-40)

„Az özvegyek sorába csak olyan kerüljön, aki legalább hatvan esztendő, és csak egyszer ment férjhez. (...) A fiatalabb özvegyet azonban utasítsd el, mert ha – Krisztusban hűtlenül – erőt vesz rajtuk az érzékiség, férjhez akarnak menni. Így megszegik az első hűséget, és elmarasztaló ítéletet vonnak magukra.” (1 Tim 5, 9-12)

Szent Pál leveleinek tanácsaihoz híven az egyház az özvegyeket mint gyámolító nélkül maradt, kiszolgáltatott lényeket védőszárnyai alá vette. Különleges, tiszteletre méltó rendet alkottak „*ordo viduarium*”. Sokan közülük szerzetes vagy apácarendhez csatlakoztak. A középkor derekán már nem ítélik el az özvegyek újraházasodását sem, csak a gyászév betartását kívánták meg.

A népi megítélés nem feltételenül követte az egyházi álláspontot. Az újraházasodó idősök újbóli megjelenése a házassági piacon gyakran váltotta ki az agglevények helytelenítését a falvakban éppúgy, mint a városi polgárság körében. A XIV. századtól vannak feljegyzések a *charivari*-nak nevezett szokásról, amely a büntetőszokások csoportjába tartozik, általában véve a közösség házassági és nemi erkölccsel kapcsolatos normáinak megsértőit büntették ezen a módon (l. 2.2. pont). A fiatal legények éktelen lármát csaptak az újraházasuló özvegyek ablaka alatt, így fejezték ki

tiltakozásukat, ami mögött gyakran anyagi természetű indokok is meghúzódtak: a földhiányos időben az egyébként is biztos vagyoni helyzetű özvegyek az újabb házasság révén tovább növelték birtokukat, míg a nőtlenek és földtelenek megélhetési esélyeit csökkentették. Shulamith Shahar megfogalmazása szerint a „nemzedékek közötti küzdelmet fejezték ki” (Shahar 2004:129).

A következő közmondások a második házasság veszélyeire figyelmeztetnek:

Első *asszony* hajlós vessző, második asszony száraz kóró.

Legjobb olyan *asszonyt* elvenni, akinek az első urát felakasztották.

Első *feleség* Istentől, második embertől, harmadik ördögtől való. (Marg)

A második feleség általában az özvegyasszonyok, vénlányok vagy a megesett lányok közül szokott kikerülni, akik koruknál vagy társadalmi helyzetüknél fogva már kevésbé idomulnak a férjükhöz, mint a fiatal menyecskék, akik még „hajlós vesszők”. A másodszor házasodó asszonynak pedig általában a meghalt férjjel példálózna, akivel már az élő nem tudja felvenni a versenyt. A konfliktusok elkerülése érdekében didaktikus művek arra oktatják az özvegyasszonyokat, hogy a második házasságukban ne beszéljenek sokat első férjükről, ne próbálkozzanak az elsőben kialakított szokások bevezetésével, és háromnál több alkalommal ne menjenek férjhez. (Shahar 2004:128) Találunk a második házasság előnyeit hangsúlyozó mondást is:

Első gyerekeknek, második *asszonynak* aranyos a segge. (ONG)

Aki az első házasságában rossz tapasztalatokat szerzett, jobban meg fogja becsülni a másodikat. Mindkét helyzetre lehet példa, tehát mindkettőre van érvényes bölcsesség. Az özvegy társadalmi helyzetére, megbecsültségére következtethetünk néhány nem túlságosan hízelgő közmondásból:

Az *özvegynek*, ha aranyos is a kapufája, özvegy csak. (Marg)

A ki pacalt akar enni, avagy *özvegy* asszonyt elvenni, ne tudakozza, mi volt benne. (Marg)

Az újabb házasságra általában egészen kézzelfogható okok miatt kerül sor:

Gazdag özvegy asszony mindig harminc esztendő. (Marg)

IX. 5. A nő és a férfi életének szakaszai

Ebben a pontban nem általában a nemek, hanem elsősorban a nők életének különböző korszakairól esik szó. Ennek fő indoka az a mód, ahogyan a források megközelítik a férfiak és a nők társadalmi státusát. A férfiak jellemzésére a történelem során a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüket, foglalkozásukat említik. A legtöbb középkori szerző külön osztályként kezelte a nőket. A nők pozícióját részben apjuk és férjük társadalmi helyzete határozza meg. Másrészt azonban mindig alcsoportokba sorolják a nőket családi állapotuk és életkoruk szerint is. A nyilvántartások és a népszámlálások külön rögzítették a nők férje nevét, a hajadonoknál nem jegyezték be semmit, azt is beírták, ha özvegy volt az illető. Ezeket az adatokat férfiak esetében sosem tartják szükségesnek ismertetni. A modern európai nyelvekben a megszólítási módok máig kifejezik a nő családi állapotát, ugyanezekben a nyelvekben nem léteznek a férfi családi állapotát tükröző megszólítások: señorita, señora – señor; Frau, Fräulein – Herr; Miss, Mrs – Mr; Mlle, Mme – M; kisasszony, asszony – úr.

A középkorban ezek a formális különbségek tényleges különbségekkel jártak a nők egyes csoportjait megillető jogok között a családi állapot függvényében: más volt a hajadon és az özvegy státusa, mint a férjes asszonyoké. A férfiak jogi helyzete viszont nem függött családi állapotuktól. A kor- és a ranglétrán elfoglalt hely a magyar paraszti viseletben sokoldalúan kifejezésre jutott. Itt is különbség mutatkozik azonban a nemek között. A női viselet az életkort, családi állapotot és társadalmi rangot nagyon árnyaltan jellemezte: a leány, a menyecske, a gyermekes asszony, az idős asszony, az özvegy státuszát egyértelműen és kötelezően jelezte. Ezzel szemben a férfiviselet legjobb esetben is csak legény, vőlegény, házasember között tett különbséget; fontosabb volt a társadalmi ranghoz, a foglalkozáshoz igazodó öltözet. (Domanovszky 1981: 125-143.)

A középkorban tehát a nők életét a társadalmi-kulturális tényezők legalább annyira meghatározták, mint a fiziológiaiak. A hagyományos társadalmakban a női életpálya tagolása fiziológiai változásokhoz kötődött, és a termékenység kezdetével és végével állt szoros kapcsolatban.

A gyermekkor, leginkább csak a szülőkhöz, elsőprő többségben az anyához való kapcsolatban jelenik meg, mint életkor nem szerepel kiemelten a közmondásokban. Ennek gyökere abban kereshető, hogy a gyermekkor, a gyermekekkel való foglalkozás nem kapott a maihoz hasonló jelentőséget a középkorban, ahogy a hagyományos társadalmakban általában. A gyermekek világa nem vált el a felnőttekétől, ezt nem tették lehetővé a lakásviszonyok sem.¹⁸⁷ A gyerekek 6 éves korukig anyjuk mellett, a nők között éltek, majd a fiúgyermekek nevelése ettől fogva az apa feladata volt. A lányok a nők között a női, a fiúk a férfiak között a férfiszerepet sajátították el, majd - amint erejük engedte - bekapcsolódtak a felnőttek végezte munkákba.

A leány és a legény a felnőttkor küszöbén tűnik fel a közmondásokban, az ezzel a korrall kapcsolatos elvárásokat már áttekintettük (l. 2.1. pont).

Az érett nő és férfi külön, kiemelten nem szerepel, hiszen mindegyik, általában a nemekre vonatkozó közmondás tulajdonképpen rájuk vonatkozik (l. 1; 2; 3; 4.4 pont).

Az öregkorra azonban külön ki kell térnünk. A nemiség a legtöbb kultúrában rituális jelentőséggel bíró tényező volt, ami tisztátalan állapotnak számított. Ezért tulajdonítottak nagy fontosságot a szüzességnek a természetfölöttivel való kapcsolatban. De ugyanebből az okból volt különös jelentőségük a termékenységen kívüli életszakaszoknak – a gyerekkornak és az öregkornak – a népi hiedelemvilágban, rítusokban, szokásokban. Ez a kettősség mutatkozik meg az európai parasztság kultúrájában. Magyar nyelvű világi költészetünk első írott emlékei között tartunk számon egy vénasszonycsúfoló virágének-paródiát:

„ Szupra agnő, szökj fel kabla,
hazajött firjed, tombj Kató,

---

¹⁸⁷ L. Elias 2004:206-225

a te szíp palástodban,
gombos sarudban.
Haja, haja virágom!”

A közmondásokból is inkább az derül ki, hogy az öregek – különösen az asszonyok – kellemetlen terhet jelentettek a családnak.

A *vén* asszony dérdur. (Marg)
A *vén* asszony füle hegyesebb a nyúlénál. (Marg)
A *vén* asszony nyelve élesebb a borotvánál. (Marg)
Nehéz a *vén* asszonyt szépen lefesteni. (Marg)
Vén asszony: veszedelem. (Marg)
Vén asszony lakat a háznál. (Marg)
Vén asszony: puskaapor. (Marg)
Hova az ördög nem mehet, *vén* asszonyt küld maga helyett. (Marg)
Egy *vén* asszony sok is a' háznál. (Dug)¹⁸⁸
Rosszabb a' *vén* asszonyt, mint a' vén kutyát ingerleni. (Dug)
Vén embernek morgás a szokása. (Marg)
Vén kecskének kemény a szarva.
Elég egy öreg ember a háznál. (Dug)
Mit ér a kevélység, ha öreg a *feleség*. (Marg)

A női nem alapvető rossz tulajdonságai idős korban már kezelhetetlenek, hiszen, amíg a fiatal asszony „hajlós vessző”, a férfihoz idomul, az öregasszony már „száraz kóró”, nem nevelhető. Az idős asszonyok már sem reprodukciós, sem gazdasági szempontból nem voltak hasznosak, és a fiatalság vonzerejét is elvesztették már. Ebben a csoportban is megfigyelhető az a visszatérő jelenség, hogy az idős férfiakra aránytalanul kevés mondás vonatkozik.

Külön csoportba soroltam azokat a megállapításokat, amelyek az idős emberek normaszegő magatartását bírálják. A hagyományos társadalom erősen hierarchikus felépítésű: az egyes vagyoni, származási, etnikai,

---

¹⁸⁸ Dugonits 1820

foglalkozási, nemi és korosztályi csoportok erkölcsi, érintkezési, viselkedési, öltözködési szabályai pontosan meghatározottak, és a közösség szabta határok nem átjárhatók. A szabályszegőket a közösség – szintén meghatározott formában – elítéli, megbélyegzi, sokszor kiközösíti. (l. 2.1, 4.1. pontok). A nem az életkoruknak megfelelően viselkedő öregeket is megszólják:

Csúf dolog, ha a *vén*nek esze későn érik. (Marg)

Csúnya a *vén* parázna. (Marg)

A' *vén* kecske is meg nyallya a sót. (Dug)

Vén ló is megröhögi az abrakot. (Marg)

Nincs útalatosabb, mint élni kezdő *vén*. (Dug)

Nagy szomorúság kurvás *vénet* látni. (Marg)

Nehéz *vén* asszonynak a' koncba harapni. (Dug)

A *vén* asszonynak is van úgy, hogy szesszenik. (Marg)

A fő ok a szexuális erkölcsi normák megsértése, ebben a korban ez a vád természetesen elsősorban a férfiakat érinti.

Említés nélkül ne hagyjuk a ritka mondást, amely jó szívvel szól az idősekről:

Jó az öreg a háznál.

Régi bor jó bor, öreg ész finom ész.

A faluközösségnek voltak olyan szerepei, amelyek betöltésére az idősek voltak alkalmasak. A gyerekek elsősorban a nagyszülőktől tanultak meg sokféle munkát, ők vezették be az unokákat a falu szokásainak rendjébe; a mesék, mondák, találósok, babonák, közmondások és szólások is leggyakrabban nagyszülőről unokára szálltak. Az emberi életpálya ugyanakkor szukcesszív életszakaszokra bontható a társadalmi szerep változásai, a rítusokban való részvétel kötelező vagy tiltott volta alapján. Az érett, termékeny életszakaszban lévő nők meghatározott szokásokban nem vehettek részt, mivel tisztátalanoknak számítottak. Bizonyos rituális

szerepekben gyakran szerepelnek együtt kislányok és idős asszonyok, mert a nemiségen innen és túl lévő nők szabadok és tiszták, ők alkalmasak arra, hogy a transzcendens világgal kapcsolatot tartsanak, ezért a közösség és az egyén életének fordulópontjain nélkülözhetetlen szerepet töltenek be. Egyes vallási ünnepeken (például körmeneteken) csak fehérbe öltözött kislányok és sötétbe öltözött idős nők vehettek részt. Idős asszonyok segédkeztek az élet és a halál nehéz óráiban: ők voltak a bábák, de a halottmosdatók és – öltöztetők, a siratóasszonyok is; a betegségek és a népi gyógymódok ismerői és továbbadói. A mágikus cselekmények: a jóslás, a rontás elhárításának végrehajtói. (Keszeg 1999) A közmondásokból kirajzolódó kegyetlen kép ellenére nélkülözhetetlenek a hagyományos kultúrában.

IX. 6. Rokoni kapcsolatok

A házasságot követően az új család elsősorban a rokonok között tart fenn kapcsolatokat, megszűnnek a leány-, legényévek korszakára jellemző korosztályi csoportok. Elterjedt szokás szerint a menyecske költözött a férj családjához (patrilineáris családszerkezet). A család gazdasági, munka- és lakóközösséget jelentett egyszerre, ahol a férfiak parancsoltak a nőknek, az öregek a fiataloknak. A fiatal meny tehát többszörösen kiszolgáltatott helyzetbe került: mint nő és mint fiatal az idegen családban. A közmondások főleg a nők közötti kapcsolatot, anyós-meny konfliktusát tartják a legjellemzőbbnek. Valószínűleg általában véve nehéz lehetett a fiatalok beilleszkedése a másik családba, akkor is, ha vőnek kerültek a lányos házhoz, bár erről kevesebb szó esik, mert ez volt a ritkább eset:

Két *asszony* nehezen fér el egy fedél alatt.

Napa ritkán alkuszik meg a menyével.

Egy anyós volt jó, azt is elvitte a manó.

Vőm nem fiam, menyem nem *lányom*. (Marg)

A keservesekben, a lírai panaszdalokban a legkiszolgáltatottabb helyzetben élő nők gyakran sírják el az anyós zaklatásai miatti bánatukat.

IX. 7. A nemek és a munkamegosztás

A nők a munkához való viszonya koronként és társadalmi rétegenként is változó. Az európai történelem során a középkortól fogva általános tendencia a női munkalehetőségek fokozatos beszűkülése. A középkorban a megnyíló egyetemeken még tanulhattak nők is, (természetesen a felső társadalmi osztályok leányai), a Salernói egyetemen nők is folytattak orvosi tanulmányokat. Úgy tűnik, a XIII. századig nem volt nagy különbség a nemes ifjak és kisasszonyok nevelésében Nyugat-Európában, talán inkább a nők műveltsége haladta meg a férfiakét.¹⁸⁹ A nemes nők felsőfokú iskolák alapítását támogatták, mecénásként segítették a művészek alkotómunkáját. Az egyetemi oktatás kiterjedésével, az egyre nagyobb számú világi értelmiségi képzésével egyidőben szükségessé vált az alapozó alapfokú oktatás megszervezése, ez a szervezett oktatási rendszer azonban csak a fiúk előtt állt nyitva, a nők nevelése nem intézményesült; ők lassanként kiszorultak az egyre differenciáltabb foglalkozási struktúrából.

A városi kézművesek tevékenységét ez ebben az időszakban még nem érintette, az egyébként szigorú céhszabályzatok többsége megengedte a feleség és a leánygyermek „bedolgozását”, az özvegyek általában átvehették a családi műhely irányítását, továbbvihették a család gazdasági tevékenységét. Általában elmondható, hogy az ipari társadalom megjelenése előtt a családi gazdaságokban sokkal inkább egyenrangú volt a férfi és a nő, megosztották a munkát és a bért is. A XIII. századi Párizsban a százféle mesterségből nyolcvanhatot nők is űztek, és hasonló részvételt mutatnak a középkori városok ipari tevékenységében más nyugat-európai városok céhes szabályzatai is. (Shahar 2004:17) Angliában bizonyos iparágakban, elsősorban a textilipar egyes speciális ágaiban kiterjedt volt a nők foglalkoztatása. A kapitalizmus megjelenésével a gyáripari munkák elterjedésével a nők egyre inkább kiszorultak a munkaerőpiacról. Nagy szerepet játszott ebben a folyamatban a XIV. századi gazdasági recesszió is:

„Az indoklás olykor szemforgató volt: nők ne végezzenek túlságosan megerőltető munkát, (...) A nőkből hiányzik az üzletvezetéshez

---

¹⁸⁹ A nemes ifjakat ebben e korban még a háborúskodás foglalta el.

szükséges koncentráció képesség, a céhes szabályzatok szerzői pedig a mesterségbeli szaktudás megszerzésére való alkalmatlanságra is utalnak. Néha az erkölcsi tényező is szóba jött.”

(Shahar 2004:262-263)

Ezáltal a nőket mint legnagyobb marginális csoportot kizárták a specializált, társadalmilag elismert pozícióval járó foglalkozások köréből. A legalacsonyabb réteget kivéve, akik szolgálóként vagy prostituáltként keresték meg a kenyerüket, a jobb társadalmi helyzetű városi nők egyre inkább kiszorultak a nyilvános szférából, és társadalmi normává vált, hogy a család körén belül maradtak:

*Asszony*nak otthon a helye.

Házban az *asszony* helye. (Marg)

Kutyának, gazdának kint a helye, *asszony*nak, macskának bent. (Marg)

Ez a folyamat természetesen a parasztság képzettséget nem kívánó tevékenységét nem érintette, a mezőgazdaságban egészen más volt a nőknek a munkához való viszonya.

„Ha a középkori falusi társadalomban létezett egyáltalán nemek szerinti munkamegosztás, akkor az csak a férfiakra vonatkozott. A férfiak nem végeztek háztartási vagy kertészeti munkát, viszont szinte minden mezei munkát nők is végeztek, amellett, hogy a háztartási és egyéb járulékos teendőket is ellátták.” (Shahar 2004:314)

A parasztgazdaságban a megélhetéshez szükséges termékeket elsősorban a család munkaerejével gazdálkodva állították elő: az asszonyok a földeken is megosztották a munkát a férfiakkal, és az állatok gondozásában is részt vállaltak. Az asszonyok feladata volt ezen kívül a szövés-fonás, a család ruházattal és élelemmel való ellátása, a gyermekek nevelése, az idősek gondozása. A nemek szerinti munkamegosztás alacsony foka nem járt a nemek közötti egyenlőséggel a parasztságon belül sem, hiszen, mint láttuk,

a családban a férfi viselte a kalapot. Más nemzetiségekkel összehasonlítva a magyar hagyományos társadalomban a férfi és női munka elkülönülése szembetűnő. A másik nem hagyományos szerepkörébe való bekapcsolódást a fehérség illetlenségnek, a férfiak pedig „alacsonyág”-nak tartották.¹⁹⁰

Szél lesz, *asszony* hajtja a lovat. (Marg)

IX. 8. A nők jogi, vagyoni helyzete

A középkorban vidékenként különböző jogszabályok voltak érvényben, de ezek a jogszabályok mindig részletesen szabályozták az egymástól szigorúan elhatárolt rendek mellett a nők jogait is. A feudalizmusban az emberek helyzetét a földtulajdonhoz való viszonyuk határozta meg, ezért az örökségnek a legfontosabb része a földbirtok volt. Az V. század végén megalkotott *Lex Salica*-nak a földtulajdon öröklésére vonatkozó rendelkezései évszázadokon át érvényben maradtak: ez a fiúörökös öröklési jogát írta elő, de legalábbis leszűkítette a lányutódok öröklési lehetőségeit. A nő öröksége fölött férjhez menetele után férje rendelkezett, bár általában ahhoz nem volt joga, hogy felesége birtokát annak beleegyezése nélkül eladja.

A középkori magyar társadalomban is korlátozott jogképességűek voltak a nők, jogaikat Werbőczy *Hármaskönyve* is külön rögzítette. A magyar jogrend szerint az ősi vagyonból a nemes lányt egynegyed rész illette meg, ez volt a quarta, a lánynegyed. „Akinek az életben nem volt szerencséje az *leányágra jutott*, azaz nem volt szerencséje” – idézi a XVII. századi mondást Hadrovics (1995:227).

Leányágra szállt jószág egy a bitanggal. (Marg)

Leányágra szállott jószágnak nincsen maradása. (Marg)

Leányágra szállt jószágnak el kell veszni. (Marg)

Az örökösödési jog szempontjából Magyarországon a jobbágyok a XVI-XVII. században kedvezőbb helyzetben voltak, mint a nemesek: az apai örökségből

---

¹⁹⁰ A sváb családoknál a gazdasági érdek, a célszerűség nevében gyakran részt vettek a másik nemhez tartozónak tekintett munkákban is. Nagy J. T. 1999.

a jobbágyok fiai és lányai egyenlő joggal részesültek, azaz egyenlő jogon örököltek. Ez együtt járt a jobbágynők nagyobb önállóságával, hiszen gyakrabban kellett birtokügyekben eljárniuk, hatóság előtt megjelenniük. És, mivel az ország lakosságának legnagyobb hányadát ezekben az évszázadokban a jobbágyság alkotta, „ezért lehet a 16. és 17. századot a női önállóság gyakorlásában különösen előnyös kornak tekinteni.” (Péter 2001:22)

X. TÁRSADALMI NEMMEL KAPCSOLATOS SPANYOL KÖZMONDÁSOK

A társadalmi nemre vonatkozó spanyol proverbiumok elemzése

Juana G. Campos – Ana Barella: *Diccionario de refranes* című gyűjteménye alapján

X. 1. A férfi és a nő viszonya

X. 1. 1. Az asszony nem ér annyit, mint a férfi

A középkorban az Ibériai félszigetet lassanként visszahódítják a keresztény csapatok, és az északi területekről egyre inkább dél felé húzódva a keresztény eszmék és a keresztény egyház veszik át az uralmat. A nők helyzetét illetően különösen szigorúan alkalmazzák a középkori egyházi előírásokat, amelyek már teljességgel elfordultak az eredeti krisztusi eszméktől. A keresztény tanítás egyik alapvető újdonsága az emberek Isten előtti teljes egyenlősége volt. Ez az egyenlőség nem tett különbséget szegények és gazdagok, de nők és férfiak között sem. Azonban alig pár évszázad alatt ezek az alapelvek feledésbe merülnek, és már a korai egyházatyák visszatérnek a zsidó vallás¹⁹¹ és az ókori görög filozófia axiómájához: a felsőbbrendű férfi és a neki alárendelt nő ideológiájához.¹⁹² Ezt követte a kialakuló egyházi hierarchia is: a nők nem kaphattak szót és szerepet a gyülekezetben, az egyházi hatalom egyre inkább teljes egészében a férfiak kezében összpontosult. A férfi felsőbbrendűsége tehát elsősorban a nővel szemben nyilvánul meg. Ennek az értékkülönbségnek gyakran nincsenek indokai, mivel az adott közösség értékrendjében magától értetődő:

Más vale un hombre de paja que una mujer de plata. (Kleiser)

---

¹⁹¹ A zsidó vallásnak a rabbinikus irodalomban kifejtett, a nő helyzetét illető elveiről részletesen I. Norris 2001, különösen 47-83. Itt most csak egy szabad zsidó férfi napi háromszori imáját idézzük: „Áldott legyen az Isten, hogy nem teremtett pogánynak! Áldott legyen az Isten, hogy nem teremtett nőnek! Áldott legyen az Isten, hogy nem teremtett tudatlannak!” Idézi Norris 2001:75.

¹⁹² Ezen nem is nagyon csodálkozhatunk, hiszen ezek a társadalmi normák vették körül az I. században a keresztény egyházatyákat: a zsidó család életének alapja a nők teljes alávetettsége, világtól való elzártsága, a női szüzesség megőrzése stb.

Más értelmezésben ez a felsőbbrendűség isteni törvény, hiszen a szentháromságnak az a két tagja, amelyik nemileg értelmezhető, saját választása szerint férfi:

Dios, que, como Dios, pudo escoger,
quiso hacerse hombre y no mujer. (Kleiser)

Természetesen a nemeknek tulajdonított evilági értékek is indokolják ezt a rangsort: a férfi értéke a szellem (la cabeza), a nőé az alantas testiség (ello). Ez a kettősség, mint már láttuk, a bűnbeesés értelmezésén alapszik: Éva csábította Ádámot a tilalom megszegésére, tehát ő az eredendő bűn okozója és megtestesítője, a testiség, az érzékiség jelképe, míg Ádám a szellemet képviseli:

De ellos, ella; y de ellas ello.

X. 1. 2. A természet rendje szerint a férfi az úr a háznál

A szellemi/testi megoszlásból következően alakul a férfi és nő családi szerepe:

En la casa, el hombre reina, y la mujer gobierna.

A nagy horderejű, komoly döntést igénylő irányítás a férfit illeti, a végrehajtás pedig női feladat.

Escobas a la puerta y bragas al humero. (Kleiser)

Lléveme Dios a ese mesón do manda el hombre, y la mujer non.

Akadnak családok, amelyek nem követik ezt a rendet, ebben az esetben azonban felrúgják a nemekre vonatkozó társadalmi törvényt:

Juan e Isabel, él es ella, y ella es él. (dic@espasa)

En casa de Gonzalo más canta la gallina que el gallo. (dic@espasa)

A társadalmi törvény természeti köntösbe öltöztetve jelenik meg, hiszen *él és ella*, éppúgy mint a tyúk és a kakas, csak a természet rendje szerint viselkedhet. Az a férfi, akinek házában a szerepek ilyen felcserélése előfordulhat, férfias tulajdonságaiban kérdőjeleződik meg:

En casa de mezquino más manda la mujer que el marido.

En casa de ruin la mujer es alguacil.

A férfiasság, a *virilidad* a spanyol társadalomban különösen kiemelt, védelmezett, központi értéknek számított, és számít még ma is. A férfit nemcsak a nőhöz, hanem a másik férfihoz képest is megítélik. Az *hombre honrado* a közösségben az a felnőtt férfi, aki a férfihez rendelt minden erénnyel rendelkezik: érett férfikorban van és nő. Az *honra* mint kategória mást jelent a férfi és a nő esetében. Az *hombre honrado* kategória nem illeti meg sem a nőket, sem az érett férfikort még el nem ért fiatalokat. Többféle erényből áll össze: az ilyen férfi dolgos, de takarékos, ügyel a gyermekei neveltetésére, tiszteli szüleit és az időseket, megbízható, szavatartó, önmérsékletet tanúsít a vitákban, és tiszteletben tartja mások véleményét. A társadalmi nemek kapcsolatában fontos szerepet játszik az az ellenőrzés, amelyet a férfiak gyakorolnak a nők felett. Tekintettel arra, hogy a nőt szellemi és egyéb képességei alapján minden helyzetben a férfi gyámsága alá rendelték (gyermekként az apa, felnőttként a férj, özvegyként az egyház töltötte be a gyám szerepét), a nő hozzájárulhatott a férfi társadalmi megbecsüléséhez.

„Derék asszonyt ki talál?

Értéke a gyöngyét messze meghaladja.

Férje (egész) szívével ráhagyatkozik,

És nem jár rosszul vele.

...

Férjét a kapuknál igen nagyra tartják,

Hogyha tanácsban ül az ország véneivel.”

(Péld 31, 10-11, 23)

A derék asszony dicsérete a Példabeszédek könyvének záró „fejezete”, ebből származik az idézett néhány sor. Az idézet két része között részletes leírás ismerteti az asszonyi teendőket: műveli a földet, beszerzi az élelmet, sző-fon, saját kezűleg készített ruhával, takaróval ellátja háza népét, irányítja a háztartást és a gazdaságot, kereskedik, és, hogy mindezt elvégezze „éjnek idején sem alszik ki lámpája”. A férfi számára már nem is maradnak csupán az országos gondok, a tanácskozás munkája, ahol a nő keze munkájának kijáró tiszteletet és megbecsülést is learatja. „El hombre reina, la mujer gobierna” – gyökerei az Ószövetségig visszavezethetők. Sok esetben azonban a megfelelő viselkedésre rá kellett szorítani a nőt.

X. 1. 3. Az asszonyt engedelmességre kell szoktatni:

A sokszor megfogalmazott tiltásokból és figyelmeztetésekből kiviláglik, hogy a közösségi szabályokat nem tartják be feltétlenül és maguktól az asszonyok. A férfiak dolga, hogy a helyes viselkedésre megtanítsák őket:

Mujer, molino y viento siempre quieren gran uso.

¿Sabes lo que es el infierno? Una mujer sin gobierno.

Ezek a példák még nem adnak pontos eljárási javaslatokat. A következőkből már a nevelési módszerre adott tanácsok is kiderülnek:

Asno, mujer y nuez, a golpes dan su fruto.

El asno y la mujer, a palos se han de vencer.

La mula y la mujer, a palos se han de vender.

A la mujer y a la mula, vara dura.

La mujer ha de ser como la mula, la boca sangrienta.

La mujer, como la muleta, la boca sangrienta.

El fuego y la mujer, a coces se han de hacer.

La mujer y la candela, tuércela el cuello si la quieres buena.

La mujer y el fuego, para que luzcan, a coces. (Correas)

A la mujer y a la gallina, tuércela el cuello y darte ha la vida.

A számmal és az öszvérrel való összehasonlítás természetesen implikálja a csökönyösség és a butaság képzetét, amely tulajdonságokkal szemben a testi fenytés a legjobb ellenszer. Nagyon képszerűen jeleníti meg a *boca sangrienta* a beavatkozás jellegét, amellet, hogy a vörös száj, mint az egyik fő női vonzerő is meghúzódik a szójáték mögött. Ugyanakkor a másik *tertio comparationis* a tűz, ami egyszerre az ember legfőbb jötevője, ugyanakkor az egyik legfélelmetesebb veszélyforrás is. A nőkkel kapcsolatos középkori felfogást hűen tükrözi ez a kettősség. A félelem kiváltotta brutalitás (*a coces*) jelenik meg itt mint módszer az alárendelt kordában tartására.

A közmondások sokszor tapasztalt ellentmondásossága a nőkkel szembeni bánásmód esetében is jelen van; míg az előbbiek az engedetlenek „betörését”, a következők a relatív szabadságot, a kesztyűs kézzel bánást javasolják a nőkkel szemben:

Al hombre, braga de hierro; a la mujer, de carne.

A la mujer brava, dalle la sogá larga.

A la mujer y a la cabra, sogá larga.

Különösen nehéz a dolga a férfinak, ha kikapós, táncoslábú menyecskével akad dolga:

A la mujer loca, más le agrada el pandero que la toca.

Néhány jó tanács a nőkhöz is szól: hogyan lehet elkerülni, hogy rossz asszony válják belőlük:

Tres cosas echan al hombre de la casa fuera: el humo, la gotera y la mujer vocinglera.

La mujer airada, el humo, y la gata, y la sartén agujereada, son de gran daño en la casa. (Correas)

X. 1. 4. A hallgatás erénye

Kifejezések, mint *pedir la palabra*, *ceder la palabra*, *exigir la palabra*, *conceder* o *negarla* mind azt bizonyítják: a szó fölötti rendelkezés hatalom, a szólás joga egy személy vagy csoport társadalmi megbecsültségét jelzi. Az alárendeltekől megvonják a szót, a beszéd jogát. A nő – már láttuk Szent Pál leveleiben (1 Kor 14, 34-36, 1 Tim 2, 11-15) – csak korlátozott mértékben, meghatározott helyeken és helyzetekben szólhatott. Az egyházatya másfél évezreddel korábbi szavai szinte változatlan formában jelennek meg Juan Luis Vives XVI. századi tanácsaiban:

„no parece bien que la mujer regente escuelas, ni alterne con varones, ni hable en público (...) En las reuniones esté con los ojos bajos, vergonzosa y callada, de forma que la vean, sí, algunos, pero no la oiga nadie.”
(Idézi García Mouton 2000:13-14)

Még különösebben csengenek ezek a szavak, ha figyelembe vesszük, hogy címzettje a Katolikus Királyok lánya, Aragóniai Katalin, VIII. Henrik angol király későbbi felesége. A hercegnő nyilvánvalóan korának legmagasabb szintű nevelésében részesült, latinul tudott, klasszikusokat olvasott, zenét is tanult. Rangiától függetlenül a társadalmi rend szabályai azonban tőle is megkövetelték a női alárendeltséget kifejezésre juttató viselkedést.

Fray Luis de León a *La perfecta casada* című művének egyik fejezetében, amelyet kifejezetten a női hallgatásnak szentelt, azt írja, hogy legyen bár okos vagy tudatlan egy nő, legjobb, ha hallgat, mert ez nem csak „kellemes tulajdonság” (*condición agradable*), hanem az erényesség is ezt követeli meg. Ezek a normák öröklődtek generációról generációra. Az idézett szerzők írásai a felsőbb osztályok nőtagjaihoz szóltak, és minden bizonnyal a művelt arisztokrácia viselkedési kódexéhez igazodtak.

A közmondások nyújtják a legjobb bizonyítékát annak, hogy ezek a szabályok az alsóbb rétegek, a parasztság körében is elterjedtek és meggyökeresedtek. A közmondások nyújtotta kontextus itt a paraszti élet közvetlen természeti környezete:

La mujer ha de hablar cuando la gallina quiera mear.

La mujer y la pera, la que calla es buena.

Az első szerint a nőnek nincs a beszédhez joga. A következő már szelídebben fogalmaz: a nők közül az a jó, amelyik nem beszél. Némelyik közmondás indokolja is, hogy miért fontos a hallgatás: az asszonynak a keze járjon, ne szája:

La mujer algarera nunca hace larga tela.

La mujer que no ha de ser loca, anden las manos y calle la boca.
(Correas)

Másik indok az asszonybeszéd korlátozására, az asszonyok közismert megdondolatlansága, mindent elkotyognak:

La lengua de la mujer dice todo lo que quier. (dic@espasa)

És éppen ezért, nem lehet komolyan venni, amit mondanak, hiszen az csak asszonybeszéd:

Palabra de mujer no vale un alfiler.

X. 2. Erkölcsi magatartás

X. 2. 1. Szüzesség

A kettős erkölcs a nőkkel szemben szigorú szabályokat fogalmaz meg, elsődleges a szüzesség megőrzése; és nemcsak a megőrzése, hanem a tisztességtelenség látszatának elkerülése is alapvető:

La vergüenza y la honra, la mujer que la pierde nunca la cobra.

A la mujer casta, Dios le basta.

Hija, ni mala seas, ni hagas las semejas.

A megesett lányokat a spanyol társadalom is kiközösítette, nem tartoztak sem a lányok, sem az asszonyok csoportjába:

Hija enlodada, ni viuda ni casada.

Desde la desgracia primera, ya soy doncella.

A középkori felfogás szerint szoros összefüggés van a szorgalom és a tisztesség között. A tétlenség időt hagy a kísértésre.

La doncella honesta, el hacer algo es su fiesta.

A polgári erkölcs szerint a lányoknak és asszonyoknak otthon a helyűk, így védve vannak a különböző kísértésektől:

La doncella honrada, la pierna quebrada y en casa.

A fehér bőr pedig rangjelző volt, hiszen azt mutatta: tulajdonosának nem kell a gazdaságban dolgoznia:

La doncella y el azor, las espaldas hacia el sol.

A férfiakkal szemben más követelményeket fogalmaznak meg a közmondások: szinte elvárt viselkedés volt a *virilidad*, a *masculinidad* bizonyítása:

El varón, varón se sea; la mujer estése queda. (Kleiser)

Si no eres casto, sé cauto. dic@espasa

A férfiak férfiasságának elfogadott, sőt, jó szemmel nézett része volt a szexuális aktivitás is, ami a nők számára csupán a házasságon belül volt megengedett:

El marido barca, y la mujer, arca.

El hombre haga ciento; y a la mujer no la toque el viento. (Kleiser)

El hombre haga alguna, la mujer, ninguna. (Kleiser)

Al hombre no se le pega nada, a la mujer, la menor hilacha. (Kleiser)

Borracheras, pendencias y amores, cosas son de hombres; chismes lloros y preñeces, cosas de mujeres. (Kleiser)

Tekintetbe véve azonban a kapcsolatok jellegét, a férfiasság bizonyítása női résztvevő nélkül nem ment, ezért a férfiak a férfitársak életében lehetséges veszélyforrásként jelentek meg, ugyanakkor, mint apák és férjek, felelősséggel tartoztak a rájuk bízott nők tisztességének megóvásáért. E kettősségből születtek a következő közmondások:

Quien adama a la doncella, al alma trae en pena.

Mujer casada, nunca asegurada

La mujer maridada nunca viva descuidada.

A lányok szüzességének megőrzése a kiházásítás feltétele volt. A lányok, a kisasszonyok megkörnyékezése tisztességtelen szándékkal egész életre szóló következményekkel járt: a „tisztességes” társadalomból való kirekesztéssel, vagy a szülői házban, vagy egy kolostor falai közé zártan közmegvetés tárgyaként. A házastársi hűtlenség a közmondásokban mindig a nő oldaláról fenyegető, elkerülendő bűn. A közmondások különböző tanácsok, figyelmeztetések révén igyekeznek megelőzni ezeket a helyzeteket:

- buzdítják a férjeket, hogy kemény kézzel bánjanak a feleségükkel;
- elítélik az öreg férfi és fiatal nő házasságát;
- figyelmeztetik a férfiakat a házassággal folytatott kapcsolatok veszélyeire;
- felfedik a női praktikákat, amelyekkel a férjeket próbálják megtéveszteni a nők;
- felszólítják a nőket, hogy az otthonukban a helyük, a férjük mellett;
- elítélik a csábítás eszközeit, a túlzott szépítkezést.

A spanyol törvények is különbözőképpen ítélték meg a hűtlenséget: a nő részéről házasságtörés (*adulterio*), a férfi oldaláról házasságon kívüli együttélés (*amancebamiento*) volt a hivatalos elnevezés, és különbözött a törvény szigora is, amellyel kezelte ezekben az esetekben a feleséget, illetve a

férjet. Hogy a különbséget megértsük, kicsit át kell tekintenünk a középkori párkapcsolatok típusait, szabályozását, ezt a 4.6. pontban fogjuk megtenni.

X. 2. 2. A szüzesség, erényesség őrzése

Elsőrendű fontosságú a férjhez menendő lány tisztességének megőrzése volt:

A la hija, tápale la rendija. (dic@espasa)

(La) Masa y la doncella, a la vela. (Junceda)

¡Alerta con la moza y con la puerta! (Junceda)

Különösen nehéz volt az a feladat a szép lányok esetében:

Virtud con hermosura, poco dura. (dic@espasa)

Ugyanakkor keményen megítélték a csúnya, de tisztességes lányokat is. Az ő erkölcsösségük nem számított értéknek:

Fealdad no es castidad. (dic@espasa)

De la fea, su mejor guarda es que lo sea. (dic@espasa)

A férfi a családjába tartozó összes nő tisztességéért felelős volt. Természetesen nem volt könnyebb őrizni a menyecskéket, asszonyokat sem, akik már „elkeltek”, így hát könnyebben adhattak:

No hay carga más pesada que la mujer liviana.

La mujer, por más guardar, no está más guardada.

A la mujer mala, poco aprovecha guardarla.

El caballo y la mujer, al ojo se han de tener.

La mujer y el vidrio siempre están en peligro.

Con la mujer y el dinero, no te burles compañero.

La mujer y la espada, las armas y el caballo, de muchos ha de ser codiciado, no fiado. (Correas)

A könnyűvérű nő őrzése nehéz terhet rótt a férfiak vállára, és ráadásul, a „rossz” asszonyok esetében általában nem is járt sikerrel. A férfiak joggal tartottak attól, hogy a nők kijátsszák őket, hiszen más házaknál éppen ők voltak ennek a haszonélvezői. A korabeli értéktárgyak között előkelő helyen szerepel a nő: a pénz, a kard, a fegyverek és a ló mellett ez volt a férfiak legfőbb vagyontárgya. (Visszagondolva a Példabeszédek derék asszonyára, érthető.)

Ugyanakkor a házasságtörő nő az egész család becsületén foltot ejtett, és a kora középkorban gyakran az életével fizetett (csak a nő).

X. 2. 3. Az asszony csábít a bűnre

A középkorban uralkodó, a nőkkel szembeni általános félelmet fogalmazták meg a következő közmondások, amelyek tárgy nélküliek, tehát irracionálisak:

La mujer y el fuego y los mares, son tres males.”

-así lo dice el griego” (Correas)

De abril y de la mujer, todo lo malo es de temer.

Az ókori görögöktől származó örökség, a nőgyűlölet tovább él az Ószövetségben, majd az egyházatyák munkásságában is. A mondás a középkorban is megőrizte aktualitását. A nők viselkedésében elsősorban az erkölcsi könnyelműség ad aggodalomra okot:

No hay cosa más liviana que la mujer.

No hay carga más pesada que la mujer liviana.

A la mujer y al ladrón, quitarles la ocasión.

Ebben a tekintetben, bár a férfiak szükségszerűen ugyanannyira érintettek, mégis a nőkre hárítják a felelősséget:

(El) Hombre propone, y la mujer dispone. (Junceda)

Ennek egy enyhébb változata, amikor a felelősséget, mint az eredendő bűn esetében, megosztják az ördöggel:

El hombre es fuego; la mujer estopa; llega el diablo y sopla.

A biztos eljárás a nők teljes elzárása a világ elől:

Espada y mujer, ni darlas a ver.

A női nem gyermekkorától fogva a világtól elzártan nevelkedik, nők között, akik hasonló elzártságban élnek. Itt sajátítja el a nőiséghez kapcsolódó szerepek, feladatok betöltéséhez szükséges ismereteket: ezek csupán a háztartás vezetésével kapcsolatosak. Ugyancsak itt tanulja meg azokat a technikákat, amelyekkel a nők megpróbálják kijátszani ezt a szigorú őrizetet. Ezért különösen nehéz a férfiak feladata, a nők őrzése, mivel egy nő szándékai kiismerhetetlenek és nem egyenesek:

El melón y la mujer, malos son de conocer.

Gavilán de Alcaraz, mujeres, no tiene cascabeles.

A női bár buta, ravaszsággal még a legokosabb férfi eszén is képes túljárni:

Al hombre de más saber, una sola mujer le echa a perder.

A középkorban kedvelt és Európa-szerte elterjedt volt a Nagy Sándor fiatal kedvese által lóvátett öreg Arisztotelészről szóló anekdota. A történetben az agg filozófus felrója a nagy hadvezérnek, hogy túlságosan sok időt és nagy figyelmet szentel ifjú kedvesének. A történet csattanója, hogy az ifjú „kurta eszű” leánynak sikerül rászedni minden idők egyik legokosabb férfiúját: az anekdotához az előző közmondás szinte tanulságul kínálkozik. A történet közismertségét jelzi, hogy nagyon gyakori a képzőművészeti ábrázolása, még Európa végvidékein is felbukkan.

X. 3. Külső és belső tulajdonságok

X. 3. 1. Külső tulajdonságok: szépség

A külső a két nem esetében más elbírálás alá esik, a nőknél számít, a férfiaknál nem:

El hombre, que espante; y la mujer, que encante. (Kleiser)

A férfit a belső értékek alapján ítélik meg:

De la mujer, la impresión; del hombre, el corazón. (Kleiser)

A szépség mint érték körülírt formában fogalmazódik meg a közmondások sorában, a kibontakozó kép nem kifejezett szépséget láttat. Arról nemcsak elítélően, hanem egyenesen durván fogalmaz a mondás, mindkét nem esetében: ki-ki rosszul végzi, elzüllik: a szép nő feslett erkölcsű, és a szép férfi is letér a tisztesség útjáról. (Vajon ez nem a csúnya többség örökös önigazolása?)

Las hermosas, al burdel; los hermosos, a la horca. (Kleiser)

A valódi szépségnél sokkal fontosabb, mert hosszú távon hasznosabb és kezelhetőbb tulajdonságok jellemzik a vonzó nőt: a spanyol felfogás szerint jó húsban van, ápolt, kicsi, formás.

A la mujer y a la mula, por el pico les entra la hermosura.

La mujer y la cabra es mala siendo flaca y magra. (Correas)

Compuesta no hay mujer fea.

Ni hombre tiple, ni mujer bajón.

La mujer y la galga, en la manga.

La mujer y la sardina, pequeña. (dic@espasa)

La mujer apuesta, no es de lo ajeno compuesta.

La mujer compuesta, quita al marido de otra puerta.

Ha jó hűsban van, munkabíró, mint az öszvér; az ápoltság, a tisztaság szeretete egy életen át megmarad, míg a szépség elhervad. A testmagasságnak pedig nyilvánvalóan igazodnia kell a spanyol férfiak átlagos magasságához: a hatalmi pozícióval nem összeegyeztethető, hogy egy férfi nézzon fel egy nőre. A férfiak külsejével kapcsolatban semmiféle elvárás nincs, sőt, a szépség kifejezetten ellenjavallt:

Hombre y el oso, cuanto más feo, más hermoso. (dic@espasa)

Figyelembe véve, hogy a szó szoros értelmében vett, a kor ideáljának megfelelő testi szépség a népesség elég korlátozott hányadának jut osztályrészül mindkét nemben, a külsővel kapcsolatos ellentétes megítélés, mely szerint a nőknél előnyös, a férfiaknál hátrányos, szinte feminin tulajdonság a szépség, a népesség egészét tekintve hatalmas előnyhöz juttatta a hímnemet. Korlátlan választási lehetőséget biztosított bármely tagjának (leszámítva persze a társadalmi korlátokat), míg a nők számára az volt a fontos, hogy egyáltalán kérőhöz jussanak.

Bizonyos, alapjában véve előnytelen testi tulajdonságokhoz olyan kedvező képességeket társítanak, amelyek révén a külsejük miatt hátrányba kerülők kiemelkedhetnek a többiek közül:

Hombre narigudo, ingenio agudo.

Hombre narigudo, pocas veces cornudo.

Ugyanakkor például a testmagasság tekintetében nehezebb eligazodni:

Hombre chico, venenico.

Hombre largo, pocas veces sabio.

Valószínű, hogy az átlagtól bármilyen irányban eltérőt negatívan ítéli meg a közösség.

X. 3. 2. Belső tulajdonságok

A következő pontokban tárgyalt, a nemekre jellemzőnek tartott tulajdonságok többsége az ókori görög – latin „tudományosság” eredményein alapul, amelyeket az Ószövetség nagymértékben átvett és hasznosított.

„A helyzet az, hogy a férfi természete a legteljesebb és a legjobban kidolgozott (...) A nő együttérzőbb a férfinál, könnyebben fakad könnyekre, de egyben féltékenyebb és zsörtölődőbb is, jobban hajlik a veszekedésre, és hamarabb emel kezét. Ezen kívül hajlamos arra, hogy másoktól függjön, kevésbé bizakodó a férfinél, szégyentelenebb, beszéde hamisabb, megtévesztőbb, és emlékezete jobban megőriz dolgokat.”¹⁹³

(Arisztotelész: Az állatok története. Idézi Norris 2001:149)

X. 3. 2. 1. A kiismerhetetlen asszony

A nő gondolkodása, viselkedése, reakciói érthetetlenek, kiszámíthatatlanok a férfi számára, éppúgy, mint az időjárás vagy a szerencse, ami, mint tudjuk, forgandó:

Febrero y las mujeres tienen en un día diez pareceres.

Tiempo y viento, mujer y fortuna, presto se muda.

Mujer, viento y ventura, pronto se mudan.

A nő szavában nem érdemes megbízni, mert következetlen:

Entre el sí y el no de una mujer, no cabe la punta de un alfiler.

A női (rossz) természet kezeléséhez tehát érteni kell, a párhuzamként felhozott háziállat, a csikó szokásos „kezelése” nem sok kétséget hagy a kezelés mikéntje felől (l. 1.3. pont):

Huerto y tuerto, mozo y potro, y mujer que mira mal, quiérense saber tratar.

---

¹⁹³ Itt valószínűleg arról van szó, hogy sokáig nem felejtik el a sérelmeiket.

X. 3. 2. 2. A nő kijátsza a férfit

Sok közmondás minden indoklás, ok nélkül óvja a férfiakat attól, hogy megbízzanak a nőkben, csupán homályosan utal a női csalárdságra:

Si pasar por cuerdo quieres, no te fies de las mujeres.

Gavilán de Alcaraz, mujeres, no tiene cascabeles.

La mujer, cuando piensa sola, mal piensa.

Ni de las flores de marzo, ni de la mujer sin empacho.

Mujer, vino y caballo, mercadería de engaño. (Correas)

Az utolsó mondás arra a veszélyre figyelmeztet, hogy a nő azok közé az áruféleségek közé tartozik, amelyekkel jól be lehet vásárolni, mert csak bizonyos idő elteltével dől el, csalás áldozatai lettünk-e. A női eszköztárból az egyik legjellemzőbb a sírás, amit a nők mindig céljaik elérése érdekében használnak:

En cojera de perro y en lágrima de mujer, no hay que creer.

Lágrimas de mujer, lo que no quieren, no alcanzan.

A nő szavában sem lehet megbízni:

Juramentos de mujer, no se han de creer.

Különösen negatív megállapítás egy olyan társadalomban, amelyben az erkölcsi értékek, a becsület központi helyet foglal el¹⁹⁴. A nőknek ez az erkölcsi gyengesége éles ellentétben áll a férfiakra jellemző szavatartó magatartással:

Al buey, por el cuerno; y al hombre, por la palabra.

---

¹⁹⁴ Ennek bizonyítására elég a *dramas de honor* műfaját emlékeztetünkbe idézni.

A sirás, az esküdözések, a csalárdság egy tömör megállapításban talál magyarázatot:

La mujer y la mentira nacieron el mismo día.

A nők tehát természetüknél fogva megbízhatatlanok, amolyan születési hiba ez náluk, ezért nem is szorul sem indoklásra, sem bizonyításra: a Természet műve. További nyugtalanító tulajdonságuk a beszédesség:

Antes le faltará el rui señor qué cantar, que a la mujer qué hablar.

De mujer parlara, ningún bien se espera.

Quien tiene mujer parlara, o castillo en la frontera, o viña en la carretera, no le puede faltar guerra.

A fecsegéssel nyilvánvalóan megszegik a hallgatás rájuk rótt kötelezettségét (l. 1.3. pont), ezzel pedig az engedetlenség, esetleg az ellentmondás bűnébe is eshetnek; szóval semmi jó nem származik belőle. Végül a párhuzamokból kétségtelenné is válik gondolatmenetünk helyessége: az ilyen nő szembeszáll a férjével, háborút visel ellene. Másik indok is felhozható a szószátyár asszonyok ellen: a munkájuk látja kárát, ha elbeszélgetik az időt:

La mujer algarera nunca hace larga tela.

De a legrosszabb, ha a rossz halmozódik, azaz több asszony gyűlik össze. Ez már a férfiak számára átláthatatlan, kezelhetetlen. Ki tudja, miről fecsegnek egymás között, ellenőrzés nélkül, például a fonóban, munka közben?

Cien damas en un corral, todo es un cantar. (dic@espasa)

Diez mujeres en un estrado, fuego graneado.

Yendo las mujeres al hiladero, van al mentidero.

Természetesen ezek egyedülálló alkalmak a folyamatos elzártságban élő nők számára, hogy híreket halljanak, cseréljenek. A pletykálkodásnak bélyegzett

és elítélt női tulajdonság valójában a ritka házon kívüli emberi kapcsolatokról való férfiúi félelmet tükrözi:

A la mujer y a la picaza, lo que vieres en la plaza.

La mujer placera dice de todos, y todos de ella.

Juntáronse los delantales, y no quedó vecina sin señales. (dic@espasa)

Vecina, bocina.

A diszkréció szintén férfiúi érték, a nemes, jellemes viselkedés fontos alkotórésze. Ezzel szemben a nők teljesen alkalmatlanok erre:

¿Divulgada una patraña quieres ver? Cuéntala en secreto a una mujer.

La mujer y el niño sólo callan lo que no han sabido. (Correas)

A nő tulajdonképpen gyermetagsége, fejletlen jelleme miatt képtelen titkot tartani, pont úgy, mint a gyerekek.

X. 3. 2. 3. A nő észbeli képességei

A közmondások általában ravasznak tartják a nőket, de okosnak nem. A női intelligencia hiánya közhelynek számított. A középkor elképzelései a női és férfi közötti különbségekről sok tekintetben még az ókori alapokon nyugodtak. A Hippokrateszi gyűjtemény,¹⁹⁵ - melyet Galenus¹⁹⁶ a II. században továbbfejlesztett, - szerint a nő fizikailag alsóbbrendű a férfinál, biológiailag nem olyan fejlett, közelebb áll az állatokhoz. Arisztotelész természettudományos vizsgálódásaiból azt a következtetést vont le, hogy a hím példányok minden fajnál tökéletesebbek, magasabb rendűek a nőstényeknél.¹⁹⁷ A fizikai tökéletlenség kihatott a nők észbeli képességeire is, intellektuális visszamaradottsággal is jár. Ezért is szorul a férfi gyámságára, mint a gyermek. A férfi és nő biológiai alapokon nyugvó hierarchiájának elmélete a középkor gondolkodóira is nagy hatást gyakorolt.

---

¹⁹⁵ Az ú.n. *Hippokrateszi gyűjtemény* az i.e. V-IV. századi névtelen orvosdoktorok által készített orvosi „kézikönyv”, amelyet a keresztény korban is gyakran használtak

¹⁹⁶ Galenus i.u. 169-192 között a római császári udvar hivatalos orvosa volt.

¹⁹⁷ Az állatok nemzedéke I-II. ; Az állatok története

1575-ben jelent meg Juan Huarte, más néven Huarte de San Juan „tudományos” műve *Examen de ingenios para las ciencias*, a korabeli nőgyűlölet széles körben népszerű alapkönyve a nők szellemi „képtelenségéről”. De a skolasztikus teológia atyja, Aquinói Szent Tamás szerint is a nő férfinak való alávetettsége természetes, és már a bűnbeesés előtti természetes állapotban sem voltak egyenlőek a nemek. Bár a nő a férfi képére teremtetett, alávalóbb nála, hiszen a férfi, természettől fogva, inkább rendelkezik a logikus gondolkodás és a józan belátás képességével, mint a nő. Fray Luís de León fejti ki *La perfecta casada* című művében, hogy mire nem született, teremtetett a nő:

„para el estudio de las ciencias ni para los negocios de dificultades, sino para un oficio simple y doméstico, así se les limitó el entender, y, por consiguiente, les tasó las palabras y las razones.”

(Idézi García Mouton 2000:14)

„El hombre reina, la mujer gobierna” – a nő az operatív feladatok végrehajtására alkalmas, abban viszont van gyakorlata, ezért kisebb horderejű ügyekben érdemes hozzá fordulni tanácsért:

El consejo de la mujer es poco, y el que no lo toma, un loco.

En caso repentino, el consejo de la mujer, y al de pensado, el del más barbado.

A tanult nőktől általában tartottak a férfiak, a hatalmi rangsornak egyik fontos tartópillére volt a férfi szellemi fölénye. A következő közmondások valószínűleg elsősorban párválasztási szempontból óvnak a „tudós” nőktől:

Ni burra mohina, ni mujer supina.

Guárdate de mujer latina.

Mujer que habla latín, rara vez tiene buen fin.

Egyéni síkon azt fogalmazzák meg, amit Cisneros bíboros országos szinten tartott veszélyesnek a XVI. században: a nők szellemi önállóságának,

öntudatának terjedését. A humanista eszmék „megrendszerbeillesztése”, a protestáns tanok terjedésének megakadályozása mellett e folyamat elfojtására is szolgált az spanyol egyháznak a bíboros nevéhez köthető reformja. A megelőző évszázadokban, a XI. századtól kezdve tapasztalható társadalmi fejlődés bizonyos lehetőséget biztosított nemcsak a férfiak, de a nők tanulására is a Fél-szigeten. Az olvasás, írás elsajátítása volt a kultúrához való hozzáférés kulcsa. A korabeli végrendeletek, hagyatéki leltárak tanúskodnak arról, hogy a középkorban sok nő rendelkezett könyvtárral, de arra természetesen nincs bizonyíték, hogy olvasták is őket. A képzőművészetben gyakran jelenik meg a nő könyvvel a kezében, de az ikonográfiai források sem szolgálnak konkrét információkkal az olvasmányok jellegét és hatását illetően.

A magas kultúrához való hozzáférés lehetőségét természetesen meghatározta a társadalmi osztályba tartozás. A nemesség körében a nők megtanultak olvasni, mivel ez lehetővé tette a vallásos könyvek forgatását. (Az írás évszázadokig másodlagos volt. l. VI. fejezet). A férfiak hadviseléssel, katonai feladatokkal foglalatostkodtak¹⁹⁸, ezért a középkorban a nők műveltsége jelentősen felülmúlta a férfiakét. Fokozottan igaz ez a jelentős számú apácakolostor lakóira, akik szintén jobbára arisztokrata származásúak voltak. A középkorról szólva gyakran megemlítik, hogy a kultúra, a tudomány művelése és oktatása a kolostorokban koncentrálódik, ugyanakkor elfelejtik megemlíteni a női rendek szerepét. Ezek száma az Ibér-fél-szigeten figyelemre méltó volt, az apácák közül sokan ismerték az írás tudományát, kéziratmásoló tevékenységükről is tudunk. A kolostorok általában valamely szerzetesrenddel párhuzamosan működtek („*monasterios dúplices*”), számuk különösen az északnyugati országrészben volt számottevő.

A városi lakosság száma a középkori Spanyolországban alig érte el az összlakosság 10-15%-át, a polgári eszménynek azonban fontos részét képezte a műveltség. Ezért a polgárcsaládok jelentős része küldte egyetemre fiait¹⁹⁹. A lányok előtt zárva maradtak az egyetemek kapui, ugyanakkor a

---

¹⁹⁸ Ne feledjük, hogy ezek a *Reconquista* századai!

¹⁹⁹ Érdekes végignézni a spanyol egyetemek során: Universidades o Estudios Generales:

polgárlányok számára is biztosították alapvető műveltségként az olvasás, esetleg az írás elsajátítását.

A XIII. századtól azonban témánk szempontjából fontos változás történik: ekkor jelennek meg a városhoz kötődő kolduló rendek,²⁰⁰ közöttük a klarisszáké, amely kizárólag női rendként működött. Ezeket a városi kolostorokat a női gondolkodás „fészkeinek” tekinthetjük. Az egyház ugyan kezdettől fogva magasabb rendűnek tartotta és szorgalmazta a szűzies életet, mint a házasságot,²⁰¹ ugyanakkor az apácakolostorok gyors terjedése, és önálló működésük miatt hamarosan veszélyeztetve látta a férfiak kizárólagos jogát az egyházi hierarchiában, ezért korlátozni igyekezett az apácafőnöknők hatalmát:

„III. Ince pápa például Burgos és Palencia püspökeihez írott, később a kánonjogba is beillesztett levelében meglepődésének adott hangot, mivel némely apácafőnöknő a papokhoz hasonlóan attól sem riadt vissza, hogy megáldja és meggyóntassa apácáit, felolvasson az evangéliumokból, majd nyilvánosan prédikáljon.”

(Shahar 2004:50)

A legnagyobb visszatetszést a szentségek kiszolgáltatása keltett, hiszen nők papi tevékenységre semmilyen alapon nem formálhattak jogot. A női rendek viszont a szerzetesrendek működéséről vették a mintát. Az apácafőnöknőknek sok tekintetben hasonló jogaik voltak a rendfőnökökéihez: világi hatalommal rendelkeztek a földbirtukuk és az azt művelő parasztok fölött, és kiterjedt jogkörrel rendelkeztek saját egyházkerületük ügyeiben. A zárdákon belül teljhatalmat gyakoroltak. A zárdák elsősorban a nemességnek azokat a leányait vonzották, akik nem számíthattak örökségre és így férjhezmenetelre sem. A zárdába lépéskor is „hozomány”-ra volt szükség. Ez kevesebb volt, mint ami a házassághoz kellett, ugyanakkor csak a nemesi és a polgári családból származók tudták

---

Palencia 1212-1214; Salamanca 1215; Valladolid, Sevilla, Alcalá.

²⁰⁰ Korábban a kolostorok mindig a településektől távol működtek, ezért nem voltak közvetlen világi kapcsolataik; csupán a kolostori iskolákban tanuló nemesifjakkal foglalkoztak. L. Duby 1984, különösen 106-111, 130-136; Shahar 2004: 37-89.

²⁰¹ Szent Pál: 1 Kor 7, 25, 40

megfizetni. A zárdába vonuló nők nagymértékben függetlenedtek a férfiak hatalmától. A XIII.- XIV. században nagyon sok nő kívánt kolostorba lépni. A zárdák sohasem versenyezhettek kulturális téren a szerzetesrendekkel, ez számukra tiltott volt, de az apácák kezdettől fogva bizonyos oktatásban részesültek. Ez természetesen nem terjedt ki a magasabb tudományokra, de a tehetséges apácák könnyebben tanulhattak, mint a laikus nők, és ezt ellenvetés nélkül elfogadta a kor társadalma. A klarissza zárdák nagy számban működtek a spanyol városokban, a XV.-XVI. században számuk tovább nőtt. Hozzájuk kapcsolódott néhány hamarosan eretneknek nyilvánított vallásos nőmozgalom²⁰², amelyek a nők további csoportjainak önállósodását tették lehetővé.

A felsőbb osztályokba tartozó nők műveltségének köszönhetően a spanyol nők aktívan részt vettek a reneszánsz idején a *querella de las mujeres* (*querelle des femmes*) néven ismert vallási-kulturális mozgalomban (l. VIII. 1.4. pont). A könyvnyomtatás feltalálásától kezdve intenzív könyvforgalom volt Franciaországgal és Itáliával, tehát a megfelelő műveltséggel rendelkező nők hozzáférhettek a korabeli nyilvánosságot foglalkoztató problémákhoz. A kor sajátos kommunikációs szokásainak köszönhetően azonban nemcsak a művelt elit értesült, hanem rajtuk keresztül az egyszerű városlakókhoz is eljutott a nők helyzetéről, mibenlétéről folytatott több évszázados vita, amely az egyszerű emberek között is folytatódott.²⁰³ Olyan írónők is kifejtették nézeteiket, mint Sor Juana Inés de la Cruz.

Az a gyakorlat, hogy kiterjedt női csoportok a férfiak ellenőrzését megkerülve önállóan tevékenykedtek, valamint a nők alkotó részvétele a kultúra világában, önálló gondolataik kifejezése, nyilvános vitában való részvételük sértette a férfiak számára fenntartott világ határait: ezzel kiléptek a számukra előírt privátszférából, és megjelentek a számukra tiltott nyilvánosság terében. A női tisztesség kérdése forgott kockán: hiszen az

---

²⁰² A beginamozgalom a XIII. században indult, elsősorban Észak-Európában, a Németalföldön és a francia városokban népszerűvé vált női vallási mozgalom volt. A Kasztíliaiban *beatas*, Aragónban *beguinas* nevű mozgalom nem fogadta el az egyházi hierarchia irányítását, kívül maradt mindenféle egyházi szervezeten. A szigorú önmegegyezésben élő, főleg karitatív tevékenységgel foglalkozó nőközösségek laikus vallási mozgalmát a Katolikus Királyok idejében üldözte a hivatalos egyház.

²⁰³ A témáról l. részletesebben Langle de Paz 2004, főleg 13-36.

előírt hallgatás megtörése (l. 1.3. pont), illetve a kijelölt élettér elhagyása (l. 7. pont) a korabeli társadalmi megítélés szerint egyenlő volt az erkölcstelenséggel.

Katolikus Izabella és Cisneros bíboros egyházi reformja, amely minden egyházi szervezetet, intézményt központosított, az összes egyházi rendre kiterjedt, nehezen boldogult a klarisszákkal. Végül a kegyelemdőfést a tridenti zsinat adta meg az ellenszegülő rendnek. Mindazoknak a nőknek, akik nem vonultak szigorú klauzúrába, és próbálták továbbvinni a korábbi szellemi mozgalmat (gondolataikat nyilvánosan megosztani másokkal, prédikálni), az Inkvizícióval gyűlt meg a bajuk.

„He pedido a Dios que apague la luz de mi entendimiento dejando sólo lo que baste para guardar su ley; pues lo demás sobra, según algunos, en una mujer y aun hay quien diga que daña.” – írja Sor Juana Inés de la Cruz 1676-ban, az ellenreformáció reformjaira utalva. (Idézi Langle de Paz 2004:26)

Mindezekkel az előzményekkel érthető, miért is vetődik fel egyáltalán a spanyol közmondásokban a tanult nő, a *mujer latina* esete. Évszázadokon át viszonylag sok nőnek nyílt lehetősége a tanulás bizonyos szintjére, számuk egyes korszakokban a művelt férfiakét is meghaladta. Amikor ezek a szerveződések elérték a városi nők jelentősebb rétegeit is, és mozgalommá kezdtek szerveződni, veszélyeztették a férfiak által uralt egyházi és világi hatalmi hierarchia biztonságos fenntartását, újratermelését. Márpedig a skolasztikus filozófia szerint a nőket intellektuális képességeik nem erre predesztinálták. A XVI. században még a nők nevelését szorgalmazó humanista, Juan Luis Vives sem tudta kivonni magát a kor szellemének hatása alól, és kiemelte: „a la doncella (...) no la queremos tan docta como honesta y buena,” a tananyagot illetően pedig azt tanácsolja, hogy a kisasszonyok olyan dolgokat tanuljanak, amelyek „ al cultivo del alma pertenecen y las que conciernen al régimen y gobierno de la casa.”

X. 4. Házasság

A házasság funkciója társadalmi rétegenként változott. A vagyonos felsőbb osztályokban fontos volt a házassági szerződés megkötése, hiszen itt jelentős javak cseréltek gazdát. A házasság célja az örökösök törvényességének biztosításán túl a családi kapcsolatrendszer mindenkori érdekeknek megfelelő fejlesztése volt. Alacsonyabb társadalmi rétegekben kialakultak a párkapcsolat egyéb formái is (l. 4.6. pont). A házasságban az asszony hűsége elengedhetetlen volt, elsősorban annak biztosítására, hogy a vagyon a családon belül öröklődjön tovább:

La mujer casada en el monte es albergada.

A la mujer casada el marido le basta.

La mujer y el huerto no quieren más de un dueño.

Természetesen az asszonyok lehetséges csábítóit sem árt lebeszélni:

Ni mujer de otro, ni coces de potro.

A lányok minél előbbi kiházasítása komoly kihívás volt a családfők életében, az ehhez szükséges anyagiak, a megfelelő összegű hozomány, a *dote* előteremtése sok leánygyermek esetében reménytelen vállalkozásnak bizonyult volt. A leánygyermekeket többek között emiatt sem fogadták nagy örömmel, a nevet, a származást úgyis a fiú öröközte az utódokra. Ha ezekhez a hátrányokhoz hozzászámítjuk a nők összes eddig részletezett rossz tulajdonságát, megértjük a kisebbségben maradt családfő szorongatott helyzetét:

Tres hijas y una madre, cuatro diablos para el padre. (dic@espasa)

A lányok számára a társadalomba való bejutás egyetlen útja a házasságon át vezetett. Nő egymagában, férfi nélkül nem létezhetett a középkori társadalomban. Ezért volt a házasság a legtöbb hajadon legfőbb kívánsága:

Sea marido, aunque sea de palo. (dic@espasa)

Sea maridillo, siquiera de lodillo. (dic@espasa)

Madre, casadme, aunque sea con un fraile, casadme. (dic@espasa)

Padres, casadme, que el cuerpo me arde. (dic@espasa)

A férfiakat ezzel szemben megfontolt döntésre biztatják, hiszen a házasság jól is, rosszul is elsülhet:

Antes que te cases, mira lo que haces. (dic@espasa)

Casar, que bien, que mal. (dic@espasa)

Példákat azonban csak az utóbbi esetre hoznak: a házasság véget vet a férfi szabad életének:

Cásate y tendrás mujer.... que te cosa a la pared. (dic@espasa)

Te casaste, te enterraste. (dic@espasa)

X. 4. 1. Párválasztás

„Sobre el matrimonio las mujeres no tenían opción alguna, era algo que la familia decidía por ellas y que ellas debían aceptar. Los intereses familiares eran los que primaban en las uniones y las mujeres fueron utilizadas durante todo el Medioevo por sus parientes para lograr uniones, ventajas económicas y políticas, sellar pactos, consolidar alianzas, etc.; en resumen para lograr poder. Los hombres sí tenían la posibilidad de elegir las uniones que les fueran más convenientes.”

(Garrido-Folguera et al. 1997:156)

Bár a párt férfi és nő alkotja, a pár megválasztása a férfi joga:

El hombre se casa cuando quiere, y la mujer, cuando puede.(Kleiser)

Erről győz meg a közmondások sora, amelyek kivétel nélkül a nő helyes megválasztásához adnak szempontokat. Elsőrendűen fontos az endogámia

gyakorlatának tiszteletben tartása, amivel a (elsősorban birtok-) javak örökítését szolgálják:

(La) mujer y (el) rocino, tómallo del vecino.

Casa lejos de casa es beber en calabaza. (dic@espasa)

Láttuk, hogy a házasság a család befolyását lehetőség szerint kiterjesztő intézmény, fontos tehát a jövőendőbeli származása. A megfelelő származás : „¿de qué casa es?” természetesen az erősen hierarchikus feudális társadalomban lehetőleg a család felemelkedését szolgáló magasabb rangút, tehetősebbet, de legalábbis az azonos osztályból származót jelenti:

Ni mula con tacha, ni mujer sin raza.

Cada oveja, con su pareja. (dic@espasa)

A kevésbé vagyonosak szintjén a lány tulajdonságai kerülnek inkább előtérbe, ezek pl. a szorgalom, a munkabírási, a takarékoság szintén a család boldogulásának zálogai:

Cual la madre, tal la hija, y tal la manta que las cobija.

A házasság tehát alapvetően gazdasági tranzakció, azonban fontos taktikai része a lány külsejének meggyőzően vonzóvá tétele. A kor esztétikai ideáljának megfelelően a jól táplált külső a család tehetősségét tükrözte:

„Viñan a mi casa moitos, ¡uf!, moitos. A rapaza estaba tan gorda, tenía unas t..., comía xamón, comía huevos; meu pai tenía que prepararla pa casarla, que si iba morta de fame no... eso mismo, e mantiñala ben, e despois doulle tres mil pesos [de dote]...¡e viñan os mozos!... «”

(Galiciai gyűjtéséből idézi Lisón Tolosana 1987:94)

Az értékes árucikket alaposan meg kell nézni, mielőtt elkötelezi magát az ember. A feleség is a férj fontos vagyontárgyai közé tartozott, éppúgy, mint a

mezőgazdasági alapú társadalomban a gabonafélék, illetve a drága luxuscikkek, például a selyem:

El trigo y la mujer, a la candela parecen bien.

La mujer y la seda/tela, de noche a la candela. (Junceda)

La mujer y la tela no se ha de escoger a la candela. (Junceda)

A la mujer y la cibera, no la cates a la candela.

A rossz megvilágítás megtévesztő lehet a lány külsejét, testi adottságait illetően. Mérlegelendő tehát a választott szépsége. A közmondásokban feltűnik a *fea*, és az *hermosura*, de az adott tanácsok eléggé ellentmondóak. A szépséget a hozománnyal együtt kell mérlegelni, és a vagyon gyakran felülírja a külsőt:

Con hermosura sola no se pone la olla. (dic@espasa)

Ni calabaza sin tapón, ni mujer sin quita y pon.

A la fea, el caudal de su padre la herмосea. (dic@espasa)

Ugyanakkor a gazdag feleség felboríthatja a férfi-nő társadalmi norma által előírt hierarchikus viszonyát, ami a *virilidad*, a *superioridad*, a *masculinidad* férfi számára kötelező tulajdonságaitól, és ezáltal a közmegebecsüléstől foszthatja meg a férjet:

En casa de mujer rica, ella manda y ella grita.

Pobre con rica casado, más que marido es criado. (dic@espasa)

A közmondások világában mindennek az ellenkezője is igaz, (ezért lehet minden helyzetre megfelelőt találni), tehát a csúnyaságot néha még a vagyon sem képes közömbösíteni:

Ni por casa ni por viña tomes mujer jimia.

A paraszti munkákból és a vallási előírásokból következett a házasságkötések évszakhoz kötöttsége. A mezőgazdasági munkák tavasztól őszt végéig lefoglalták a munkaerőt. Másrészt advent és a nagyböjt idején tiltott volt mulatságot rendezni. Ezért a tavasz a házasságok ideje, ekkor a legnagyobb a valószínűsége, hogy még a rosszabb esélyekkel induló lányok is elkelnek:

En mayo, todas las feas se casan. (Junceda)

Az utolsó csoport a szülőket szólítja meg. A lánykérőket bármikor szívesen kellett fogadni:

Cuando a tu hija le viniere el hado,
no aguardes que venga su padre del mercado.
De buenos y mejores, a mi hija vengán demandadores.

X. 4. 2. Agglegény, vénlány

A spanyol társadalomban a hajadon maradt lányok szégyent jelentettek a család számára.

„La honra era patrimonio de los hombres y ellos eran los que la proporcionaban a las mujeres. La honra viene de la familia y había que velar por mantenerla. Por ello sólo las hijas o las casadas eran mujeres honradas, las solteras debían ir al convento, pues una soltera era un deshonor para la familia.” (Garrido-Folguera et al. 1997:222)

A Fél-szigeten nem volt egységes a joggyakorlat az öröklés területén, valamint a hajadon és agglegény rokonok sorsát illetően sem. Az északi tartományokra a nagycsalád volt jellemző, itt a családi birtokot egyben tartották, és eltartották a rászoruló oldalági rokonokat is.

„... es un hecho la desmembración de la familia puesto que el resto de los hijos se ve forzado a dejar la casa patrimonial con las manos vacías.

Heredan lo mínimo legal para que no ocasionen con su salida merma a la casa. Sus bodas tampoco ocasionan gasto a la casa, de la que salen (...) sin dote ni ayuda. Si quieren permanecer en ella tienen que vivir en soltería y trabajar para la casa sin salario.”

(Lisón Tolosana 1987:99-100)

A középső és déli részeken ezzel szemben a nukleáris család és a birtok felosztása az örökösök között volt a gyakorlat. Ebben a modellben nem maradt hely a meg nem házasodottak számára. A nők előtt a zárda, a férfiak előtt az egyházi vagy katonai pálya állt, mint lehetőség.

De különbség volt a családszerkezetben társadalmi osztályok szerint is. A nemesi családok vagyoni helyzete lehetővé tette a felmenő és oldalági rokonok, a leszármazottak együttélését egy háztartáson belül. Az alsóbb társadalmi osztályok kicsiny parcellái azonban csupán a nukleáris családot: szülőket és gyermekeiket tudták úgy, ahogy eltartani.

A lányok kompromisszumkészsége az évek teltevel egyre nőtt. A házasuló kornak számító húsz év alattiaknál a vagyon mellett még a személyes szimpátia is számított. Huszonöt éves lánynál már csak a vagyon jött szóba, míg aki harmincéves koráig férjhez akart menni, már nem szabhatott feltételt:

De quince a veinte, que venga, tenga y convenga; de veinte a veinticinco, que venga y tenga, aunque no convenga; de veinticinco a treinta, que venga, tenga o no tenga, y convenga o no convenga.
(dic@espasa)

Az életkor, elsősorban a viszonylag rövid várható élettartam miatt és a termékeny évek kihasználása érdekében nagyon fontos tényező volt a házasságnál. A nők születéskor várható átlagos élettartama 30 év körül lehetett, a nők fele a szülésben halt meg ²⁰⁴. Különbözött az ideálisnak tartott házasodási életkor a férfiak és a nők esetében:

---

²⁰⁴ Részletesen l. Czeizel 1985

La mujer quinquenta/quincena y el hombre de treinta. (Correas)

A házastársak közötti nagy korkülönbséget azonban nem tartották helyénvalónak, mert ez általában veszélyeket hordozott az erkölcsökre nézve:

Viejo con moza, , mal retoza. (Kleiser)

Veinte con sesenta, o sepultura o cornamenta. (dic@espasa)

Ni tan vieja que amule, ni tan moza que retoce. (dic@espasa)

X. 4. 3. Jó asszony – rossz asszony

A nemek közötti munkamegosztás alapvető szerepet játszik a társadalomban. A család boldogulását, sikerességét, megbecsültségét éppúgy köszönhette az asszonynak, mint a családfőnek. A nő jelenléte tehát elkerülhetetlen volt elsősorban a legális reprodukció szempontjából, ugyanakkor az eddig részletezett női tulajdonságok gyakran akadályozták a családi harmóniát:

Mujeres, donde están sobran; y donde no están hacen falta, (Las)
(dic@espasa)

Quien no tuviere que hacer, arme navío o tome mujer.

A „jó asszony” a ház és ezáltal a férje becsületének javára válik:

La mujer buena, corona es de el marido, y el marido honrado, de la
mujer es dechado. (Correas)

La mujer que es buena, plata es que mucho suena. (Correas)

A férfi a nagyságot a nő segítségével éri el:²⁰⁵

Por las faldas se sube a las montañas. (Junceda)

---

²⁰⁵ Függelék 32.

Másrészt viszont a jó férj éppilyen fontos szerepet játszik felesége életében, abban, hogy a család életében rá háruló feladatokat elégedetten végezze. Mindenkor dicséretes a férfi számára, ha a tőle függő, az ő irányítása alá tartozó nő megfelelően „működik”:

A la mujer y a la viña, el hombre la hace garrida.

Hispe al huevo batido, como la mujer con el buen marido.

Muéstrame tu mujer, decirte he qué marido tien.

A családi gazdaság boldogulása szempontjából fontos női tulajdonság a takarékoság:

La mujer buena, de la casa vacía hace llena.

Los hombres ganan y las mujeres guardan. (Kleiser)

Los hombres ganan la hacienda y las mujeres la conservan. (Kleiser)

El hombre debe ganarlo, y la mujer, administrarlo. (Kleiser)

A közmondások megbélyegzik azt a nőt, amelyik a családfő által előteremtett javakat elpazarolja:

El hombre es para ganarlo, y la mujer para gastarlo. (Kleiser)

El hombre lo gana, y la mujer lo gasta. (Kleiser)

Lo que el hombre con sudor gana, la mujer con risa lo gasta. (Kleiser)

El perro en el hueso y la gata en el mueso. (Kleiser)

A ház kárára válik az asszony lustasága is; ha túlságosan sok időt fordít a cicomára, nem marad ideje a háztartásra:

Cuánto más la mujer se mira a la cara, tanto más destruye la casa.

Van olyan közmondás is, amelyik mindenképpen igyekszik felmenteni a férfiakat: ha az asszony szorgalmas, mindegy, milyen a férj:

La mujer, hatera; y el hombre cualquiera. (Kleiser)

Ugyanakkor egy másik reálisan méri fel a nő és a férfi leggyakoribb gyenge pontját:

La mujer con las telas, y al hombre con el jarro,
todo es despilfarro. (Kleiser)

A lustaság bármelyik nem esetében elítélendő, részben, mivel így nem halad előre a családi gazdaság, részben, mivel „a tétlenség az ördög párnája”:

Huerto, mujer y molino, no quieren uso de continuo.
Mano sobre mano, como mujer de escribano.
La mujer que poco hila, siempre trae mala camisa
Boca brozosa cría mujer hermosa.
Hombre parado no piensa en bueno, sino en malo. (Junceda)
Al hombre, en el brazo del escudo, y a la mujer, en el del huso. (Kleiser)
El dolor de costado, el hombre en el brazo del escudo, y la mujer, en el del huso. (Kleiser)

X. 4. 4. Második házasság

Az újabb házasságra a tridenti zsinat határozatai után már csak az özvegyeknek volt lehetőségük. Érdekes megfigyelni, mennyire másképpen ítéltetik meg a két házasság a férfiak illetve a nők szemében.

La primera mujer, escoba, y la segunda, señora.

A férfiak tehát az első feleségükkel úgy bánnak, mint egy szolgálóval, kihasználják, míg a második feleség megkapja mindazt a jó bánásmódot, amit az első nélkülözött.

Az özvegyasszonyok házasságainál éppen ellenkezőleg billen a mérleg nyelve: mindig a halott első férj érdemeivel példálózva tesznek szemrehányást az új férjnek:

Viuda, la de un ahorcado; que no te pueda decir: «¿Marido?, el que yo perdí.» (dic@espasa)

Quien con viuda llegue a casar, siempre al que pudre oirá celebrar.
(dic@espasa)

Bár, úgy látszik, időnként az özvegyasszonyok is beleestek ebbe a csapdába:

Que se casa con viudo, rival tiene en el otro mundo, (La) (dic@espasa)

Az özvegyasszonyok házasságát a közösség nem feltétlenül nézte jó szemmel. Ugyanakkor mindenképpen nyugtalanító volt, ha egy asszony egyedül maradt, gyámkodó férfi nélkül, ezért az özvegyek gyakran vonultak kolostorba:

Viuda honrada, su puerta cerrada, (La) (dic@espasa)

Másokat az özvegység olyan javakhoz juttatott, amelyekből fenn tudták magukat tartani, és boldogan éltek a visszanyert szabadsággal:

Viuda rica, con un ojo llora y con otro repica, (La) (dic@espasa)

Az özvegyek házasodásának megítélése nagymértékben függött társadalmi rangjától. A nemességen belül gyakori volt az özvegyen maradtak akár többszöri újránházasodása, éppen azért, mivel ezek elsősorban családok közötti szövetséget jelentettek, a hatalom és a vagyon növelését szolgálták. Másrészt az özvegyasszonyok esetében a férfiak nőkkel szembeni általános gyanakvásával is számolni kell: vajon nem a feleség gonosz praktikáinak estek-e áldozatul a férjek?

De viuda tres veces casada, no fies nada. (dic@espasa)

Bizonyos közösségekben azonban kifejezetten elvárt volt az özvegyek újránházasodása. A Francia Pireneusok egyik baszk falujában végzett

terepmunkája során Sandra Ott leírja, hogy az ötvenéves koruk előtt megözvegyültek számára szinte kötelező volt új házasságot kötni. A szokás természetesen a közösség érdekét szolgálja, mivel helyreállítja a munkamegosztásban a felborult egyensúlyt, másrészt, mivel az új házasság csaknem mindig ugyanazon család egy másik tagjával köttetik, így a vagyoni viszonyok sem változnak.

„Al volverse a casar, la persona viuda » igualaba« la relación entre los sexos asegurando la existencia de dos cabezas de familia del sexo masculino y dos del femenino, y esto tenía unas consecuencias obvias para la división del trabajo por sexo y edad. La muerte de un cabeza de familia joven y activo situaba una fuerte carga sobre el trabajo de los supervivientes cuando todo él se hacía de forma manual.”

(Ott 1987:212)

Az özvegyek sorsa sok tényezőtől függött, nagymértékben befolyásolta például a két nembéliek közösségen belüli aránya. A középkor azon időszakaiban, amikor a gyakori háborúk veszteségei következtében az arány erőteljesen eltolódott a nők javára, az özvegyasszonyok újraházasodását egyáltalán nem nézte jó szemmel a közösség.

A vizsgált hosszú évszázadok alatt nyilvánvalóan váltakozó volt az újraházasodás megítélése koronként, területenként és társadalmi rétegenként; a közmondások csupán általános szinten engednek betekintést ebbe a gyakorlatba.

X. 4. 5. A házasság és az alternatív párkapcsolati formák

A középkor folyamán a házasságon kívül az együttélésnek más formái is elterjedtek voltak. Több száz évnek kellett eltelnie, míg a házasság XII. században szentségnek nyilvánított intézménye a társadalom minden rétegében egyedül elfogadott normává vált.

A házasságkötés nélküli párkapcsolatoknak többféle típusa is ismert volt a középkori Spanyolországban. Egyrésztük hajadonok, (esetleg különélő vagy özvegyasszonyok) és nőtlen férfiak közötti kapcsolat volt. Ezek stabil

együttélést, az asztal és az ágy megosztását, a gyermekek közös nevelését és az anyagi javak közös birtoklását feltételezték. A középkori jog elismerte és szabályozta ezeket a kapcsolatokat, lehetőség volt arra, hogy jegyző előtt aláírt szerződésben hivatalosan rögzítsék együttélésük feltételeit. Ebben a megállapodásban hivatalosan nyilatkoztak függetlenségükről. Ennek az intézménynek a neve a *barraganía*, az ilyen kapcsolatban élő nők elnevezése *barraganas*, a férfiaké *abarraganados*.

Ezeknek a kapcsolatoknak közös jellemzője, hogy közös megállapodás alapján, a felek szabad akaratából születnek, és időszakos jellegűek, tehát a házassággal ellentétben, akár közös megegyezéssel, akár egyoldalúan felbonthatók. A késő középkorban merevebbé váló polgári erkölcs nevében a XV. században már egyre többször említik a kapcsolat felbontásáról rendelkező iratok indokként a *bűnös állapotból* való kilépés szándékát:

„Antón Sánchez y María, vecinos de la cordobesa parroquia de San Andrés, tras vivir juntos algunos años y después de haber tenido dos hijos (Alfonso y Antón) declaran »que ahora por se quitar de pecado son convenidos que Antón Sánchez desde el día de la fecha abre y parte mano de la dicha María« ”. (Idézi Córdoba de la Llave 1996:135)

A házasságon kívüli kapcsolat másik típusa a *mancebía*, itt legtöbbször csak a nők függetlenek (hajadonok vagy özvegyek), a férfiak ezzel szemben vagy házasságban élnek, vagy olyan egyházi személyek, akik a cölibátus miatt nem köthetnek házasságot, illetve nem válaszhatták a *barraganía* intézményét sem. Leggyakrabban a papok éltek ilyen típusú kapcsolatban a késő középkorban.

Los frailes en jubón, hombres son.

A közmondásban a szikár megállapításon túl még egy kis cinkos összekacsintás is érezhető: ezek ilyen férfidolgok, s mint ilyenek, bocsánatosak.

A nőket *mancebas*, a férfiakat *amancebados* néven említik a korabeli források. Ezeket is szabályozhatták valamiféle megállapodásban, de sokkal kevesebb védelmet nyújtottak a nőknek és a kapcsolatból született gyermekeknek, mint a *barraganía*. A *mancebía* kettős jelenetű szó, a bordélyházakat is így nevezték ebben a korban, a szó konnotációi tehát eléggé jelzik az efféle kapcsolatok társadalmi megítélését:

„Estas relaciones de amancebamiento suponen el tercer escalón en las relaciones estables de pareja medievales; si las de carácter legal y reconocido eran las uniones matrimoniales bendecidas por la Iglesia, los acuerdos ante notario suponían un compromiso a medio camino, admitido legal y jurídicamente pero condenado por la Iglesia, en tanto las relaciones de mancebía estaban no sólo mal vistas desde el punto de vista social, sino sancionadas tanto por la legislación civil como por la eclesiástica.”

(Córdoba de la Llave 1996:138)

A közmondás összefoglalja a közösség értékrendjét megszegőkkel szembeni ítéletet, a papok, szerzetesek erkölcstelenségét a fizetett ágyasokkal hozza egy nevezőre:

Fraile, manceba y criado, son enemigos pagados. (Kleiser)

A *barraganía* mint elismert jogintézmény megszűnt, a Katolikus Királyok még hozzájárulásukkal segítették az ilyen kapcsolatból származó gyermekek törvényes elismerését, de ez az intézkedés már kifejezetten a társadalmi gyakorlat megszüntetése érdekében született. A Katolikus Királyoknak a puritán erkölcs nevében hozott intézkedéseit a tridenti zsinat megerősítette. Az új jogi szabályozással a nők kerültek a korábbinál nehezebb helyzetbe, hiszen a *barraganía* a gyakorlatban tovább élt, a nők viszont ettől kezdve semmiféle törvényi védelemben nem részesültek. Míg korábban törvényadta lehetőség volt a kapcsolatból származó, az apák által elismert gyermekek törvényesítésére, és felnevelésük költségeinek megosztásáról törvény

rendelkezett, illetve apai örökrészükhöz is hozzájuthattak, ezután az anyákra hárult a természetes gyermekek nevelésének gondja. A *barragana*, és a *manceba* leggyakrabban anyagi forrás nélkül maradt a kapcsolat felbomlásakor, hiszen leginkább a férjüktől különélő asszonyok, akik nem köthettek újabb házasságot férjük életében, a kiszolgáltatott özvegyasszonyok, a szegény lányok, akik vagyontalanságuk miatt nem számíthattak férjhez menésre, számára jelentett, ha csak időlegesen is, megoldást az együttélésnek ez a fajtája

X. 5. A nő és a férfi életének szakaszai

Amint már a magyar anyag esetében leírtuk, az egyes életszakaszokra vonatkozó közmondások vagy elhanyagolható számúak, mint a gyermekek esetében, vagy – mint a fiatalokra vonatkozókat – már tárgyaltuk őket az erkölcsi normákról, illetve a párválasztásról szólva. A felnőtt nőkről és férfiakkal szolókat a tulajdonságaik kapcsán részletesen tárgyaltuk. Látható, hogy az ő helyzetük, viselkedésük az alapvetően meghatározó a társadalom zökkenőmentes működése szempontjából, hiszen a szabályok zöme róluk szól, velük kapcsolatos: ők a „derékhad”. Nem mehetünk el azonban szó nélkül az idős kor mellett. Martínez Kleiser gyűjteményében több, mint négyszáz közmondást sorol fel *vejez* címszó alatt. Ezek többsége, ha nem általános, akkor az öregasszonyokra vonatkozik (v.ö. *vieja*). Az öregkor megítélésében is ambivalens a közmondáskincs, megjelenik benne az öregek tisztelete, értékei:

Casa que a viejo no sabe, poco vale. (Kleiser)

Más vale una vieja sola que mil mozas. (Kleiser)

Quien a viejo quiera llegar, a los viejos ha de honrar. (Kleiser)

Debajo de la barba cana, honra se guarda. (Kleiser)

Quien tiene un viejo, lo quiere quemar,

y quien no lo tiene, lo quiere comprar. (Kleiser)

Az utolsó közmondás már átvezet az elítélő hangnemű csoporthoz. Először is a kellemetlen természetüket teszi szóvá:

No hay vieja sin queja. (Kleiser)
Vara seca, en vez de doblar, quiebra. (Kleiser)
Es más fácil enderezar un cuerno
que enderezar a un viejo. (Kleiser)

Másodszor munkára noszogatja őket, bár arra is felhívja a figyelmet, hogy idős korban már mértékkel kell dolgozni:

La vieja al jarro y hilando. (Kleiser)
A la res vieja, alíviale la reja.

Az öregeket, főleg az asszonyokat sokszor emlegeti csúfságukról:

Vieja y fea, el demonio que la vea. (Kleiser)

Az öregkori gyarlóságok közül a legrosszabb szemmel azt nézik, amikor nem a koruknak megfelelően viselkednek: túlságosan cicomázzák, kelletik magukat, mulatságokon vesznek részt, a férfiak fiatal lányokat környékeznek:

Vejez con amor, no hay cosa peor. (Kleiser)
Vieja que baila, mucho polvo levanta.
Cuando la vieja se remoja, más liviana es que la moza. (Kleiser)
Cuanto más vieja, más pelleja. (Kleiser)
Mientras más seca, más arde la leña. (Kleiser)
A la vejez, viruelas. (Kleiser)

Mindkét nemmel kapcsolatban elsőprő többséget alkotnak a negatív kicsengésű ítéletek, amelyek az öregkor betegségeit, csúfságát, terheit, haszontalanságát, gyermetegségét, visszatetsző szexuális fellángolásait pellengérezik ki. Az arányokból világosan körvonalazódik, hogy a közmondás alapvetően nem mint a bölcsességéért, tapasztalataért, tudásáért tisztelt idős generációt jeleníti meg az öregeket.

X. 6. Rokoni kapcsolatok

A középkorban a spanyol család szerkezete társadalmi rétegenként és földrajzi egységenként is különbözött. Egyrészt az északi tartományok tovább megőrizték a nagycsalád hagyományos szerkezetét, mivel itt a középkorban a szokásjog alapján nem osztották fel a szülői birtokot az utódok között. A Fél-sziget középső és déli részén ezzel szemben a nukleáris család volt az uralkodó forma. Ezt a helyzetet szabályozta a Katolikus Királyok által bevezetett ún. *mayorazgo* törvénye, amelynek alapján mindig a legidősebb fiúgyerek örökölt, ezáltal egyben tartható volt a családi birtok. Az együttélő család nagysága a gazdasági helyzettől is függött. A kiváltságos osztályok anyagi helyzete lehetővé tette a nagycsalád eltartását, a földművesek parcelláin azonban kevés éhes száj, a gyermekek ellátására is alig-alig termeltek elegendőt. Az öröklés törvényes rendje miatt azonban a fiatalok legtöbbször ki voltak szolgáltatva a szülőknek.

A család patrilocális alapon szerveződött, azaz a fiatal házasok a férj családjához költöztek. Ez elsősorban a nők együttélésében okozott konfliktusokat, mivel a háztartással, a család ellátásával kapcsolatos munkákat összezárva, egymásra utaltan, közösen végezték. Ezért az új asszony az anyósa irányítása alá került, amiből sok keserű konfliktus származott. Erről egy egész sor közmondás vall:

Suegra, ni aun de azúcar es buena. (dic@espasa)

Suegra, ni de barro buena. (dic@espasa)

Suegra, ninguna buena, y una que lo era, quebróse una pierna.
(dic@espasa)

Fui nuera, y nunca tuve buena suegra; fui suegra, y nunca tuve buena nuera. (dic@espasa)

A la muela se ha de sufrir, lo que a la suegra. (dic@espasa)

Acuérdate, suegra, de que fuiste nuera. (dic@espasa)

Amistad de yerno, sol de invierno. (dic@espasa)

Látjuk, hogy a vővel szemben sokkal kevesebb ellenérzés fogalmazódik meg. Ennek alapja azonban nem az, mint sokszor a nők szemére hányták, hogy

nem tudnak egymással megférti, hanem a már említett patrilokális költözés: azaz csak kivételes esetben²⁰⁶ fordult elő, hogy a vő költözött a felesége családjához.

X. 7. A nemek és a munkamegosztás

A történelmi helyzet függvényében és a társadalmi fejlődés következtében változott a nők helyzete a munkamegosztásban. A középkorban, a *Reconquista* hosszú évszázadait meghatározták a folyamatos harcok. A családok férfitagjai, elsősorban a nemesek hosszú időszakokat töltöttek távol otthonuktól, birtokaiktól, ezekben az években az asszonyok vették át a családfő szerepét, és irányították a családot, a szolgákat, a gazdaságot. A nők szerepe ebben a korban mondhatjuk, hogy egyenrangú volt a férfiakéval.

A parasztságban a nők mindig megosztották a mezőgazdasági munkákat a férfiakkal, ugyanúgy dolgoztak a földeken, amellet, hogy a család ellátásáról, a háztartási munkák elvégzéséről is ők gondoskodtak. A paraszti gazdaság boldogulásához minden családtag munkarerejére szükség volt.

A XV.-XVI. században megváltozott a helyzet. A középkori fejlődés során kialakult a városi polgárság, amelynek családi modellje a család nőtagjainak világtól való elzártságára épült. Ez a modell az ellenreformáció és a tridenti zsinat reformjaihoz jól illeszkedett, mivel korlátozta a nők önállóságát. Ezért a polgári családszerkezet, amely a korábbi évszázadokban a városokra volt jellemző, ekkor kiterjedt a nemességre is: a nők jó erkölcsöket leginkább az otthon falai között lehetett biztosítani.²⁰⁷ A polgári erkölcs uralkodóvá válásával a keresztény nők végképp a muszlim és a zsidó nőkhöz hasonló alárendelt helyzetbe kerültek. A közmondások egy része mintegy természeti törvényként fogalmazza meg a nők házhoz kötöttségét, ezért párhuzamként ismét az állatvilágból hoz párhuzamot. Tudjuk, hogy amelyik tyúk

---

²⁰⁶ Legtöbbször abban az esetben került erre sor, ha egy tehetős család fiúutód nélkül maradt, és a lány családjának kellett átvennie a gazdaságot.

²⁰⁷ „Mantener en la vida activa un estado de devoción y de recogimiento que debe santificar todos los momentos de la jornada: este ideal de huida del mundo conduce a formas de reclusión en la casa familiar o en el domicilio conyugal, y, en el interior mismo de la casa, a una reclusión en la alcoba, último refugio contra la vida mundana y laica.” – a keresztény élet szabályait összegyűjtő XIV-XV. századi francia, olasz és spanyol nyelvű szövegek ehhez hasonló tanácsokkal látták el az üdvözülést kereső nőket. (Ariès-Duby 1988:355)

elcsavarog, elbitangol, az nem talál haza, a szardíniának pedig hol is lenne máshol a helye, mint a tűzhelynél:

La mesa y la mujer, sujeta.

Gallinas y mujeres entre cuatro paredes.

La mujer y la gallina hasta la casa de la vecina.

La mujer y la sardina, de rostros en la ceniza.

Vannak azonban olyan mondások is, amelyek világosan kimondják, hogy a nők bezárásának erkölcsaik védelme a célja:

En casa cerrada no hay mujer forzada.

Az otthonlét és a jó erkölcs innentől kezdve összefonódnak, az otthon ülő nő tisztességes, ezzel szemben a *mujer callejera*, a házon kívül lófráló, sőt, már az ablakból bámészkodó is erkölcstelen, legyen az lány, asszony vagy özvegy, egyre megy:

La mujer honrada, la pierna quebrada, y en casa.

Sufriré hija golosa y albedrera, mas no ventanera.

La mujer casada y honrada, la pierna quebrada y en casa,
y la doncella, pierna y media.

Viuda honrada, su puerta cerrada. (dic@espasa)

A férfi és a női élettér a következőkben határozottan és mereven elhatárolódik egymástól, és ezek a határok ismét, az íratlan természeti törvényekhez hasonlóan, megkérdőjelezhetetlen és áthághatatlan formában fogalmazódnak meg:

El hombre, en la plaza, y la mujer, en la casa.

El hombre, placero; y la mujer, casera. (Kleiser)

El tocino hace la olla, y el hombre la plaza; y la mujer la casa.

La casa es de la mujer, y la calle, del hombre. . (Kleiser)

Amint korábban láttuk, kezdetben nem teljesen azonosan működik ez a modell a különböző társadalmi rétegek esetében, azonban lassanként, úgy tűnik, a nemességben is polgárjogot nyer a férfi és nő közötti újfajta munkamegosztás:

Al hombre la espada; a la mujer, la rueca. . (Kleiser)

A gazdasági fejlődés bizonyos fokán, amikor a női munkaerőt már nélkülözni lehet a földeken, a parasztságban is hasonló elveket követnek:

La mujer, en su hogar; el marido, en su trabajar. (Kleiser)

La mujer en casa, y el hombre en la arada. (Kleiser)

De Dios ayuso, el hombre al arado y la mujer al huso. (Kleiser)

La mujer, hilando; y el hombre cavando. (Kleiser)

Kialakult az egészen a XX. század közepéig érvényes szigorú modell, amely a nőket elzárta a világtól, és a családi szférába utalta feladatait és tevékenységét, míg a férfi feladata volt a közéletben való részvétel.

Természetesen a parasztok, a kézművesek és kereskedők közül sokan továbbra is rászorultak az asszonyok termelő munkájára, ezért ezekben a rétegekben a nők kénytelen-kelletlen nagyobb önállóságot élveztek. Már említettük, hogy a paraszti munkákat a férfiak mindig megosztották a nőkkel. A városokban is voltak kifejezetten női munkák.²⁰⁸ A falakon belüli nagy veteményeskerteket kizárólag a nők művelték, a kertészkedés női feladat volt. Bizonyos mesterségek elsősorban női munkaerőt foglalkoztattak: malmok, pékségek, a textilipar különféle ágai, a fazekasok, gyertyaöntők stb. Az iparnak mindig csak a háziipar-jellegű ágaiban dolgoztak, tehát például a selyem és egyéb luxuscikkek előállításának kvalifikáltabb és nagyobb értéket termelő munkái maradtak a férfiak kiváltságai.

Ugyanakkor a kereskedelemben is fontos szerepük volt, gyakran a saját termékeiket árulták, de mindenképpen a kiskereskedelem keretei között

---

²⁰⁸ Ezeket a munkákat részletesen l. Garrido – Folguera 1997:197-207.

maradtak: élelmiszert, ruhaféléket, lábbeliket, fazekastermékeket és egyéb háztartásban szükséges cikkeket árultak.

A szegény családok lányai kereskedők, mesteremberek szolgálatába léptek, hogy mint *criadas*²⁰⁹ keressék meg a férjhez menéshez szükséges hozományt. Általában a műhelyben is dolgoztak, így egyúttal egy szakmát is elsajátítottak - ez a tanulási lehetőség állt nyitva a szegény lányok előtt.

Természetesen voltak kizárólag női szakmák: a prostituált, a bába, a dajka; de a vendéglátásban is sokan dolgoztak mint fogadósnék, kocsmárosnék.

A XV-XVI. században a népesség jelentősen megnőtt a Fél-szigeten. Ez egybeesik a már említett polgári családmóddal szorgalmazásával, annál is inkább, mivel a növekvő lakosságszám következtében a munkalehetőségek erősen beszűkültek. A munkaerőpiacról pedig elsősorban a nők szorultak ki itt is, ugyanúgy, mint Nyugat-Európa többi országában, – újabb érv a nők száműzésére az otthon és a családi élet falai közé.

X. 8. A nők jogi, vagyoni helyzete

A középkorban elsősorban szokásjog szabályozta a feudális királyságok működését. A nők nem voltak „jogképesek”, mindig férfiak döntöttek ügyeikben. Elsősorban az apa, később a férj; özvegyek és árvák esetében a hűbérúr gondoskodott a megfelelő jogi képviseletről.

A germán eredetű öröklési jog kizárja a nőket az örökösödésből, a lány – fiúutód hiányában – legfeljebb az örökség közvetítője lehetett. A nőket, bármilyen rangúak is voltak, hercegnőtől a jobbágyokig, csupán meghatározott hozomány illette meg.

A városokban a király által adományozott kiváltságok (*fueros*) határozták meg a polgárok jogi helyzetét. Ezek csak a polgárookra vonatkozta, nők viszont nem lehettek városi polgárok, csupán ezek feleségei vagy leányai.²¹⁰

Ezáltal a városi közéletben való részvételből egységesen kizárták a női nemet, hiszen a város ügyeiben csak annak polgárai rendelkezhettek. Így nyernek jogi igazolást azok a közmondások, amelyek a nők férfiakkal

---

²⁰⁹ A szó abból ered, hogy ezek a kislányok már kora gyermekkorban, gyakran ötévesen léptek szolgálatba, és mintegy a gazdájuk nevelte fel őket. L. Garrido – Folguera 1997:204.

²¹⁰ Ugyanakkor például beházasodáskor a városba beköltöző idegen férfi városi polgárrá vált, pusztán azáltal, hogy a városban élő lányt vett el. A jogot nem nyerhette el a nő, de közvetíthette. (L. Garrido-Folguera 1997:194-197)

szembeni alárendeltségéről szólnak, és amelyeket már a 1. pontban elemeztünk.

XI. A MAGYAR ÉS A SPANYOL KÖZMONDÁSOK TARTALMI ALAPÚ ÖSSZEVETÉSE

XI. 1. Különbségek

1. Bár az összehasonlításban a tartalomra támaszkodunk, mégsem hagyhatjuk említés nélkül a szembetűnő mennyiségi különbséget: a spanyol közmondás- és szóláskincs jóval nagyobb. Erre az eredményre jutunk a gyűjteményekben szereplő dokumentált adatok számának összevetésével: a legterjedelmesebb spanyol anyag Martínez Kleiseré több, mint 65000 proverbiumot tartalmaz, ezzel szemben Margalits Ede mintegy 25000 közmondást és közmondásszerű szólás vesz fel gyűjteményébe²¹¹, O. Nagy Gábor 20000-et.

Ez több okra is visszavezethető: egyrészt lehetséges, hogy a spanyol anyagot egyszerűen jobban felgyűjtötték. Magyar nyelven Decsi *Adagioruma* (1598) az első önálló proverbiumgyűjtemény; ugyan neki tudomása volt egy korábbi gyűjteményről, azonban ismerni ő sem ismerte, tehát nem támaszkodhatott rá.²¹² Ezzel szemben spanyol nyelven már a XIV. századból fennmaradtak közel 500 adatot tartalmazó gyűjtemények, melyek sora a következő században is folytatódik²¹³.

2. A különbség azonban nem csak mennyiségi. Míg Decsi munkája Erasmus humanista gyűjteményéhez keres magyar megfelelőket, addig a spanyol kötetek tartalma a meghatározott területen élő mondások összegyűjtéséből származik. Ez a módszertaninak tűnő különbség messzemenő következményekkel járt: míg a középkorban használt spanyol közmondásokról így hitelt érdemlő forrásokkal rendelkezünk, addig Decsi János egy 1574-es bázeli kiadású szólásgyűjteményt magyarított, amelyben Rotterdami Erasmus magyarázatokkal ellátott szólásai mellett több XVI. századi neves szólásgyűjtő jegyzékei is szerepeltek. Ezek mellé a latin és/vagy görög nyelvű eredetük mellé rendeli (jó esetben) magyar

---

²¹¹ Bár ezt a számot Voigt Vilmos megkérdőjelezi: szerinte kb. 12000 adat található, mivel legtöbbjük több helyen is előfordul. (Voigt 1998:305)

²¹² L. Paczolay 2001:17

²¹³ Marqués de Santillana: *Refranes que dicen las viejas tras el fuego*, Sevilla 1508, *Refranes famosos y provechosos glosados*, Burgos 1509

megfelelőjüket. Első lépésben tehát már a kiindulás fordított: nem a magyar nyelvterületen élő és használatban lévő szólásokat térképezi fel. Ezekről az adhat némi képet, hogy mihez talál magyar megfelelőt és mihez nem.²¹⁴ Másrészt, amikor nem talál magyar megfelelőt, az ismert német szólást jegyzi föl magyar fordításban, vagy egyszerűen lefordítja a latin eredetit. Így a közel ötezer magyar adat közül körülbelül ezer tekinthető magyar szólásnak vagy közmondásnak. (Paczolay 2001:19)

A magyar proverbiumkészlet nagyságáról egyébként máig nem készült felmérés vagy katalógus, nagyságrendjét Voigt Vilmos több százezresre teszi²¹⁵, (1998:307), amit Balázs Géza ugyancsak becsléssel megerősít. (2004:13)

3. Az időbeli eltolódás is fontos tényező. Az anyanyelvhasználat és az írásbeliség (korábban részletesen tárgyalt) viszonyai miatt sokkal korábban és sokkal jobban dokumentáltak a közmondások és szólások a spanyol nyelvű szépirodalomban. Magyarországon a megkésettség az anyanyelvű irodalom és egyáltalán a magyar nyelvű írásbeliség késői megjelenésével magyarázható. A szóbeliség nem hagy nyomot egész a XVI. századig, az ekkor megjelenő magyar nyelvű szépirodalmi művekben és levelekben fordulnak elő először szólások, közmondások.²¹⁶

4. A két ország történelmének eltérő alakulása is magyarázhatja az adott időszakban a hagyományok fennmaradását illetve hiányát. Az Ibér-félsziget keresztény csapatok által visszafoglalt északi részén a fejlődés a X. századtól kapcsolódik az európaihoz, és mintegy a felén ez a kapcsolat a XIII. századtól töretlenül fennmarad az ellenreformáció kezdetéig. A határmenti harcok, az elnéptelenedő területek betelepítése nem töri meg a társadalom és a gazdaság fejlődését. A hét évszázadon át tartó háborúskodás ellenére összességében azt mondhatjuk, hogy a hódító arabok virágzó államot hoztak létre, amely gazdagította a Fél-sziget kultúráját.

---

²¹⁴ Természetesen, mivel csupán egyetlen személy közmondás- és szólásismeretén alapul, messzemenő következtetésekre nem ad alapot.

²¹⁵ Ez természetesen magába foglalja a proverbiumok összes típusát. Voigt Vilmos osztályozását a a III. fejezetben ismertettük.

²¹⁶ Heltai Gáspár: *Száz fabula* (1566), Szegedi Lőrinc: *Theophania* (1575), Pest Gábor: *Esopus fabulaj* (1536)

Spanyolországban az ellenreformáció az Európától való elzárkózás kezdete. Ennek illusztrálására elegendő, ha II. Fülöp 1559-ben kiadott *Pragmáticájából* idézünk:

„(...) que de aquí adelante ninguno de los nuestros súbditos y naturales, eclesiásticos y seglares, frailes y clérigos ni otros algunos, no puedan ir ni salir de estos Reinos a estudiar ni enseñar ni aprender, ni estar ni residir, en Universidades, Estudios ni Colegios fuera de estos Reinos, y que los que fasta agora y al presente estuvieren y residieren en las tales Universidades, Estudios y Colegios, se salgan y no estén más en ellos dentro de cuatro meses después de la data y publicación de esta nuestra ley. Y que las dichas personas que, contra lo contenido y mandado en esta nuestra carta, fueren y salieren a estudiar y aprender, y a enseñar, leer y residir o estar en las dichas Universidades, Estudios y Colegios fuera de estos nuestros Reinos, o los que, estando ya en ellos, seyendo eclesiásticos, frailes o clérigos de cualquier estado, dignidad o condición, sean habidos por extraños y ajenos de estos Reinos, y pierdan y les sean tomadas las temporalidades que en ellos tuvieren, y los legos, cayan o incurran en perdimiento de todos sus bienes y destierro perpetuo de estos Reinos, y que los grados y cursos que en las tales Universidades, estudiando y residiendo en ellas contra lo por Nos en esta carta mandado, no les valgan ni puedan ni puedan valer a los unos ni a los otros para ninguna cosa ni efecto alguno.”

Ezzel szemben Magyarországon először a tatárdúlás, a belső villongások, majd a török elleni harcok és a török uralom a népesség és a kulturális javak nagy tömegű pusztulását hozta magával. A török hadak szemében az ország csupán felvonulási terület, hátország volt, amelynek sorsa a kizsákmányolás és a pusztítás. Elpusztult a természeti és az épített környezet, a székesegyházakban, kolostorokban őrzött műkincseken kívül a könyvek, kódexek, oklevelek is áldozatul estek. A gazdasági, társadalmi fejlődés meg-megszakadt. Az elnéptelenedő városokba idegenajkú népességet telepítettek. A széttagolt országban kialakuló etnikai, nyelvi,

felekezeti sokféleség, megosztottság, vallásváltás mind a tradíciók folyamatossága ellen dolgoznak; a hagyományokhoz pedig állandóság kell. Az ország helyzetének konszolidálódása egybeesik a reformáció tanainak elterjedésével. Ez Magyarországon az anyanyelvi kultúra megszilárdulása, az anyanyelvű írásbeliség elterjedése mellett az európai fejlődésbe való újbóli bekapcsolódás lehetőségét is magával hozta: az „egyetemjárások” egyre szélesebb réteget érintettek, amely az új hit mellett egyúttal a kultúra, az írás-olvasás hazai terjesztésének zászlóvivőjévé is vált.

XI. 2. Hasonlóságok

Az előző fejezetek részletes elemzése bemutatta, hogy a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos értékrend alapjaiban és részleteiben is szinte azonos. Azonosak forrásai, a terjesztés intézményrendszere és eszközei. Csupán működésük hatékonyságában mutatkozik különbség, ami a nyelvi helyzet illetve az alfabetizációs szint függvénye.

Mindkét nép közmondásainak szemlélete egyértelműen férfi-központú. A férfi szemével, szempontjából látja és láttatja a világot. Mint a korabeli Európa többi államában, ebben a két országban is a férfi feladata volt a nők (feleségük) nevelése. A közmondások elvi irányítást adnak, és gyakorlati tanácsokkal is ellátják a férfiakat. Ezért a közmondáskincs nemi szerepekre vonatkozó része *nőkről* szól *férfiaknak*.

XI. 3. Lexikai elemzés

Litovkina Anna közmondásszótárában a beszélő szándéka szerint az értékítéletet kifejezők vannak túlsúlyban, (46), ezt követik a megállapítást kifejezők (31), és a közvetlenül megszólító, tanácsot adó típusú a legritkább (16).

Az *asszony* címszóhoz kapcsolódó magyar közmondásokban előforduló leggyakoribb pozitív tartalmú jelzők: *szép, jó, szemérmes, friss, csendes, mosolygós, okos, serény*, a negatív jelzők száma ezt jóval meghaladja: *mérges, kurva, egyszeri, részeg, tanyai, vén, szóbeli, kurafi, rossz, lusta, haragos, szakállas, süveges*.

A legfontosabb társadalmi problémának a nőkkel kapcsolatban tehát erkölcsi magatartásuk látszik: hűtlenségük, szemérmertlenségük, ingatagságuk. Mindez természetesen szoros kapcsolatban van a gyakoriság szempontjából második helyen álló szépséggel, ami mint tulajdonság természetesen már nem feltétlenül ítélik meg negatívan. A közmondásokat leginkább őrző közösségben, a paraszti társadalomban alapkérdés volt a családi gazdaság sorsa, a család boldogulása szempontjából, hogy az asszony kellően dolgoz, szorgalmas-e. Így a női restséget, lustaságot mélyen elítélik, és mint nevelési kérdés is felvetődik. A társadalomnak a patriarchális családi értékrend és modell szerint kellett szerveződnie, a családfő tiszte mindenkor a férfit illette. Ahol a nő hordta a *süveget/kalapot/gatyát/nadrágot*, a *szakállas* nőt természet ellen valónak ítélték, és kigúnyolták. A nőt jellemző alapvető tulajdonságként a pletykálkodást, a megbízhatatlanságot, a veszekedős, morgós természetet, a könnyű és sokszor céltudatos sírást emelik ki. Az így kibontakozó negatív nőfigurával szemben pedig egyetlen célravezető nevelési módszert javasol: a verést.

A Campos-Barella közmondásszótárában szereplő, nőkkel kapcsolatos közmondások száma nyolcvanhárom, a beszélő szándéka szerint arányosan megoszlának a tanácsot adó, értékítéletet és megállapítást közlő típusúak.

A leggyakoribb pozitív jelzők: *hermosa* 'szép', *rica* 'gazdag', *honesta* 'becsületes', *honrada* 'tisztességes', *casta* 'erényes', *buena* 'jó', *compuesta* 'ápolat', *pulida* 'kiszépített', *apuesta* 'jó külsejű', a legfontosabb negatív tulajdonságok pedig: *liviana* 'könnyűvérű', *jimia* 'majom kinézetű, csúnya', *vocinglera* 'nagyhangú', *desenfadada* 'szemérmertlen, gátlástalan', *brava* 'vad', *loca* 'bolond', *algarera* 'nagyszájú', *artera* 'ravasz', *placera* 'csavargó, tekergő'.

A magyar közmondásoknál leírt témák ismétlődnek, bizonyos arányeltolódással: az erkölcsi magatartás a spanyol társadalomban még fontosabb helyet foglalt el. A legtöbb, 12 magyar mondás ezzel foglalkozott, a spanyoloknál ez 20-ra emelkedik. A becsület, tisztesség a spanyol irodalom arany századának központi témája, fő műfaja a *dramas de honor*, a

becsületdrámák. A spanyol nőktől nem csupán a szemérmességet kéri számon, hangsúlyos helyet kap az erényesség, tisztesség, becsületesség, a tisztességes nő egyik alapvető tulajdonsága, hogy otthonülő. Erre a Lorca-drámák nőalakjaiban is találunk a XX. századig ívelő párhuzamokat. A szorgalom is fontos tulajdonság, nemcsak mint a gazdaság előrevivője, hanem, még az erkölcsnél maradva, az elfoglaltság a tisztesség zálogaként jelenik meg, míg a tétlenség a bűn melegágya lehet. A férfi családfői szerepe ott is megkérdőjelezhetetlen, ugyanúgy négy közmondás ostromozza azt a házat, ahol az asszony parancsol. A főbb női tulajdonságok éppenúgy a pletykálkodás, a veszekedős természet, a megbízhatatlanság. Nagyobb szerepet kap azonban az ész, vagyis inkább az asszony észbeli korlátai, akinek képességei csak a mindennapi élet apró problémáinak megoldásáig terjednek.

Ha a közmondások szókincsét tovább vizsgáljuk, mindkét nyelven hasonló témakörök bontakoznak ki. Első helyen a gazdasszonyi szerephez kötődő szavak szerepelnek: *főztje*, *olajoskorsója*, *fazékoldal*, *vászon*, *kötény*, *ing*, *kávéfőzés*, *rántotta*, *habarta* illetve *hilar* 'fonni', *delantera* 'kötény', *tocino* 'szalonna', *olla* 'fazék', *escoba* 'seprő', *sardina* 'szardínia', *ceniza* 'hamu', *pera* 'körte', *gallina* 'tyúk', *cibera* 'lucerna', *camuesa* 'almaféle', *huevo* 'tojás', *tela* 'szövet'.

Nem érdektelen megfigyelnünk, kihez - mihez hasonlítják a nőt. A magyar közmondásokban *ló*, *lúd*, girhes *disznó*, *eb* fordul elő, a spanyolokban leggyakoribb a *mula* 'öszvér', de előfordul *caballo* 'ló', *potro* 'csikó', *picaza* 'szarka', *galga* 'agár', *gallina* 'tyúk', *perro* 'kutya'. A hasonlóság alapja a magyarban mindig negatív tulajdonság, a spanyolban három esetben pozitív, négyszer pedig negatív.

A nőkhöz kapcsolódó közmondáskincsben kifejezett párhuzamokat találunk tehát, mind az előforduló témákban, mind a megközelítésben, a kirajzolódó társadalmi szerepekben és az értékrendben.

XI. 4. Az európai poverbiumkinccs

A különböző kiindulópontú összehasonlító vizsgálatok értékes adatokat eredményezhetnek az emberi civilizáció természetéről. Két rokon kultúra (pl.

francia/spanyol) közötti eltéréseket kereső kontrasztív kutatás az elhasonulás jelenségével foglalkozik; két mindenféle szempontból (etnikai, földrajzi, társadalmi, nyelvi etc.) különböző kultúra komparatív vizsgálata, amely a hasonlóságok után kutat, az emberi civilizáció általános, közös jellemzőit, az univerzálékat keresi; míg két származását és nyelvét tekintve különböző, ám földrajzilag érintkező kultúra kontaktológiai szempontú tanulmányozása az átadás – átvétel szabályszerűségeit kísérli meg föltárni.

A mi esetünk különbözik az előbb felsoroltaktól. A két vizsgált terület az európai kontinens ellentétes peremvidékén helyezkedik el, sem etnikai, sem nyelvi rokonságban nem állnak egymással; letelepedésük révén közvetlen kapcsolatba sosem kerültek; történelmi kapcsolatok gyakorlatilag csupán az uralkodó családok házassági politikája révén mutathatók ki. Viszont ugyanabba a kultúrkörbe tartoznak, és elmondható, hogy mindkét ország fekvése révén – ha a centrum/periféria elvet alkalmazzuk – a perifériához tartozik.

A kérdés, amelyre választ kerestünk, az, hogy e két periferikus ország mennyiben részese a közös európai értékrendnek? A vizsgálati anyag, a közmondások az adott korban – mint azt a VI. fejezetben kimutattuk – fontos megtartó funkciót látnak el a társadalom életében. Emiatt, valamint formai sajátosságai révén hosszú évszázadokon, sőt évezredekken át élő stabil műfaj, tehát szerepe nagy időtávlatban is meghatározó, mindaddig, amíg a benne kifejezett értékrendet az adott közösség érvényesnek tekinti. A kiválasztott tematikus csoport, a társadalmi nemi szerepek hasonlóan lassan változó szegmense minden társadalomnak.

Mindezeknek a szempontoknak a figyelembe vételével úgy véljük, ez a vizsgálat hozzájárulhat annak megállapításához: vajon mennyiben egységes az európai kultúra értékrendje, és hol húzódnak kulturális határai.

A megelőző fejezetek elemzései kimutatták, hogy a magyar és a spanyol közmondásokban kifejeződő értékrend megegyezik, ugyanakkor mindkettő beilleszkedik az európai kultúra egészébe.

Az európai közös proverbiumkincs léte természetesen nem új felfedezés. Ugyanakkor annak meghatározása, hogy ez a közösség mely földrajzi területekre, milyen témákra terjed ki, és az egyezés milyen mértékű, még

várat magára. Ehhez számtalan részvizsgálat eredményeinek összegzése révén juthatunk el, és akkor, a már létező mese- vagy mondakatalógusokhoz hasonlóan egy európai proverbiumkatalógus összeállítása sem lenne elérhetetlen. Ehhez a legnagyobb lépést eddig nemzetközi viszonylatban is Paczolay Gyula többnyelvű közmondás- és szólásgyűjteményei jelentik.

Morvay (1996) és Corpas Pastor (2000) foglalkozik az europeizmusok kérdésével, azonosításával illetve fordításbeli szerepével. Az europeizmusokon belül is két csoportot különböztethetünk meg: természetes és a kulturális eredetűeket. A természetes europeizmusok természeti jelenségekre, az emberi viselkedés általános törvényszerűségeire vonatkoznak, vagy úgynevezett szomatizmusok, azaz az ember testrészeivel, azok működésével kapcsolatosak. Ezek létrejöttét egy közös modell alapján magyarázza Permjakov, aki szerint „valamennyi proverbium logikai egység, a közmondások »különböző tipikus szituációk jelei és ugyanakkor modelljei«, amelyek mint jelek a nyelvhez, mint modellek a folklórhoz tartoznak”. (Idézi Litovkina 2005:89).²¹⁷

A kulturális europeizmusok ezzel szemben közös eredetűek. Az európai kultúra forrásainak, a Bibliának, a klasszikus ókori irodalomnak, a közös vallásnak, a hasonló társadalmi berendezkedésnek és gazdálkodásnak meghatározó szerepet tulajdoníthatunk ennek az egységnek a kialakulásban.

E két kategória szétválasztására azonban mindeddig nincsenek kidolgozott kritériumok.

A társadalmi nemek esetében vélhetően nagyobbrészt közös kulturális eredetre vezethetők vissza a közmondások. Egyesek közös előképét megtaláltuk a Bibliában vagy valamelyik ókori proverbiumban. Ugyanakkor, mivel a társadalmi nem jellegzetes alkotóelemeit elsősorban a társadalmi berendezkedés határozza meg, amelynek stabilitását hivatott szolgálni, talán nem tévedünk nagyot, ha egyetértünk Germaine Tillionnal²¹⁸ abban, hogy a patriarchális társadalom kialakította modellekkel van dolgunk, nem

---

²¹⁷ Paczolay Gyula gyűjtötte össze az európai közmondások arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőit. Ez egy lépéssel ismét közelebb vihet az univerzálék feltárásához.

²¹⁸ A VII. fejezetben szoltunk erről részletesebben.

egyszerűen europeizmusokkal. Gyökerei időben és térben messzire nyúlnak, erre utalnak a korábban idézett ókori keleti mitológiai párhuzamok is.

XII. KITEKINTÉS A JELENBE

XII. 1. A közmondás mint műfaj napjainkban

XII. 1. 1. A közmondások szerepvesztése a modern társadalmakban

A közmondások társadalmi térvesztése a városok és a polgárság arányának és jelentőségének megnövekedésével kezdődik. Ebben a közegben indul meg a középkori világkép átalakulása: a közösség elsőbbsége megszűnik az egyén javára, a hagyomány szerepe megváltozik: már nem a tudás kizárólagos forrása, a felfedezések, az újítások és a találmányok lassan átformálják a statikus, változatlanul reprodukálódó világképet.

A közmondás, szólás műfajának élettere a tradicionális közösség, elsődleges használata csak arra jellemző, ott tölti be szocializációs funkcióját. A hagyományos közösséget a társadalmi rétegek közül legtovább a parasztság őrizte meg, méghozzá minél keletebbre haladunk, annál tovább.

Mára azonban az életforma a társadalom egészében alapvetően megváltozott: a közsoktatás kötelezővé válásával a szocializáció minden rétegben intézményesült, és a teljes szóbeliségből, minél előrébb haladunk az életkorban, annál dominánsabbá válik az írásbeliség szerepe. A korábbi gyakorlattal ellentétben, amikor a bölcs mondások több évezreden át az oktatás szerves részét alkották a proverbiumok a modern kori tananyagból gyakorlatilag kimaradnak. A közmondások, szólások közismertsége generációról generációra csökken. A korlétra érvényesül, vagyis a vizsgálatok összefüggést mutattak ki az ismert közmondások mennyisége és az életkor között: a kor növekedésével egyenes arányban nő az ismert proverbiumok száma.²¹⁹ Az elsődleges szocializációban azonban az idősebb nemzedékek (nagy szülők) már gyakorlatilag nem vesznek részt, így a hagyományozás természetes láncá is megszakad.

---

²¹⁹ Litovkina 2005, Szemerkenyi 1980d, Sevilla Muñoz 2002

A közmondások, szólások nevelő szerepének fontosságát több kutató is hangsúlyozza, ezért szorgalmazza a szocializációs szerepük visszaállítását, beillesztésüket az iskolai tananyagba.²²⁰

Litovkina Anna a magyar parömiológiai minimum felmérésére irányuló vizsgálatában kimutatta, hogy a közmondások ismeretét az iskolázottsági szint pozitívan befolyásolja. Ez arra enged következtetni, hogy az elsajátítás területe elsősorban az olvasmányok felé tolódott el, azaz a másodlagos használat irányába.

A közmondások hagyományos (elsődleges) használatból való kikopása azonban elsősorban annak tudható be, hogy megváltozott a társadalom értékrendje.

„a folklórban csak azok a formák maradnak fenn, amelyek az adott közösség számára funkcionálisnak bizonyulnak. Mindamellett a forma egyik funkcióját természetesen betöltheti egy másik is. Mihelyt azonban valamely forma elveszti szerepét, a folklórban azonnal meghal.”

(Jakobson 1969:384)

Az individuumok tömegkultúrájában, a „proletár reneszánsz” korában²²¹ az általános érvényű életbölcsesek, az erkölcsi, viselkedési normák nem kapnak szerepet. Korunkban – ha használják – eredeti funkcióját elveszti, mivel a *novum* az érték; a hagyományos, az ismert elavult.

XII. 2. A közmondások újrafelhasználása: dekompozíció

A szólások, közmondások tévesztéséről, a társadalmi használatból való kiszorulásukról beszéltünk. Használatukhoz negatív konnotációk társulnak: a *vidéki*, *falusi*, *elmaradott* jelzőket hívják elő. Nincs szó azonban a műfaj kihalásáról, nem vált üveg alatt őrzött és szemlélt preparátummá. Gyökeresen megváltozott viszont használatának módja, funkciója és közege. A frazeológiai egységek egyik legfőbb jellemzője a formai állandóság, rögzültség. A különböző típusoknál ugyan különböző mértékben érvényesül,

---

²²⁰ PTE - Illyés Gyula Főiskolai Kar - Folklórlingvisztikai Kutatócsoport; Sevilla Muñoz 2002

²²¹ Hankiss Elemér

de a variálódásnak csak meghatározott formája és mértéke megengedett. Ezt túllépve a FE elveszíti jelentésegység-tulajdonságát: a frazeológiai jelentés helyébe a szó szerinti jelentés lép. Ez a *defrazeologizálódás*, *közmondás-persziflázs*, *közmondás-paródia*, *anti-proverbium*, illetve *descomposición*, *ruptura*, *aprovechamiento literal*, *desautomatización* ²²² jelensége.

Ebben a folyamatban a frazeológiai egység „szétesik”, az általános helyébe a konkrét, az aktuális lép. A közmondás, szólás eredeti formájának ismerete nélkül azonban ez a mechanizmus nem működik. Az *elferdített* közmondások mentális kezelése kettős folyamatot feltételez: egyszerre analitikus és holisztikus megközelítést. A FE azonosítása automatikusan a frazeológiai jelentést hívja elő, míg az állandósult szerkezet megbontása a szó szerinti jelentés felé tolja el az értelmezést. A két jelentés egybejátszása, egyidejű jelenléte, a felidézett és a megjelenő forma közötti feszültség az anti-proverbiumok hatásmechanizmusának alapja. A közmondások, szólások „megszólító” sajátossága főleg a tömegkommunikációban és a fogyasztás ösztönzésében jut szerephez. Rövid, tömör, találó: könnyen bevésődik a memóriába; közismert, elég egy rövid utalás – és máris működésbe lép a kettős jelentésmechanizmus. Egyszerre személyes és mindenkihez szól: általános és egyéníthető. Élő, közvetlen kapcsolatot teremt, illetve annak a látszatát, ezért fontos szerephez jutnak a populáris tömegkultúrában, a sajtóban (azon belül is kiemelten a címekben), a reklámokban, valamint a politikai nyelvben.

Azok a kifejezések, melyeknek lényegéhez tartozó az állandósult, rögzült forma, újra produktívá válnak, ezáltal eltolódnak a szabad szószerkezetek irányába. A proverbiumok nyelvi életképességét bizonyítja kreatív újrafelhasználásuk²²³.

A funkcióváltozást figyelembe véve viszont meggondolandó, hogy ugyanazzal a jelenséggel állunk-e szemben. Közmondások-e az elferdített közmondások? Valószínűleg sokkal inkább fedi a valóságot, ha *szlogen*nek nevezzük őket, hiszen, bár ugródeszkeként egy közmondást idéznek fel, céljuk és szerepük gyökeresen különböző: nem állandósult a forma, nincs didaktikus vagy

---

²²² Balázs 2004, Litovkina 2005, Bigot 1993, Vigara Tauste 1993

²²³ Corpas Pastor 1998, Vigara Tauste 1993

moralizáló tartalom, nem tartalmaz normát, nincs mögötte hagyomány, se közösség, sem igazságtartalom. Egyetlen közös jellemzőjük, hogy mindkettő célja a megszólított viselkedésének befolyásolása. Sevilla Muñoz – akivel egyet kell értenünk – ebből kiindulva akár a változatlan formában megjelenő, de reklámcélra felhasznált közmondások előfordulását is a szlogenek közé sorolja.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk, a reklámgépezet működése ennél sokkal kevésbé ártatlan, még egy fontos tulajdonságát fel/kihasználja a közmondásnak:

”a fogyasztó vásárlásaiban öntudatlanul szinte mindig annak engedelmeskedik, amit egy feltétlenül figyelembe veendő és tiszteletben tartandó tekintély parancsainak hisz.”

(John Lee Mahin chicagói reklámfőnök 1910-ből származó megállapítását idézi Hankiss:2005)

A tekintély (látszólagos) tagadásának korában a közmondások széthullott formában is valamiféle tekintélyt képviselnek, amire a reklámszakemberek mint önkéntelenül működésbe lépő automatizmusra nagyon is tudatosan támaszkodnak. A téma természetesen megérne egy külön misét, itt épp csak utalhatunk rá.

XII. 3. Közmondások és társadalmi nemi sztereotípiák napjainkban

A közmondásokban megfogalmazódó és a mai sztereotípiák közötti kapcsolat vizsgálatához az indító gondolatot Váriné Szilágyi Ibolya dilemmája szolgáltatta. *A sztereotípiák megújulása: hogyan és miért?* című gondolatébresztő írásában olvastam:

„Korunkban meglehetősen sok olyan hatás és stressz tapasztalható, amely a sztereotípiák széles körű használatát aktivizálja az emberek gondolkodásában. Sajnos nem vagyunk abban a helyzetben, hogy időben visszamenőleg összehasonlító vizsgálatot végezhessünk a sztereotípiák használatáról és a sztereotipikus gondolkodásmód

elterjedtségéről. Pedig ez jó volna, talán egy ilyen kutatás bázisán képesek volnánk igazolni azt a benyomást, sőt, állítást, hogy lényegesen magasabb a sztereotípiák aránya a mindennapi gondolkodásban és a kommunikációban ma, mint volt, tegyük fel, a 17-18. században vagy épp a reneszánsz idején.” (Váriné Szilágyi Ibolya 2001: 461)

A következő gondolat kísérletben megpróbálom elvégezni a hiányolt összehasonlító kutatást. A dolgozat megelőző részében annak a bizonyítására törekedtem, hogy a középkori – kora újkori értékrend és mindennapi gondolkodás jellemző összefoglalását adják a közmondások, különös tekintettel a nemi szerepekre. A kapott eredményeket a következőkben összevetem a kilencvenes években végzett hasonló témájú vizsgálat adataival.²²⁴

A fentebb idézettekkel szemben meggyőződésem, hogy az erősen hierarchikus társadalom gondolkodása mereven sztereotipizált. Az alapvetően orális kultúrákban, ami a vizsgált időszakban az európai országokat a társadalom széles rétegeit tekintve jellemezte, a társadalmi értékrend örökítésének eszköze a szóbeli hagyományozás volt. Az így átadott erkölcsi normák, társadalmi viselkedési szerepek mint a hétköznapi élet szabályozását szolgáló „törvények” változatlan formában generációról generációra újratertették, fenntartották a társadalmi struktúrát.

E szabályrendszer átörökítése a zárt közösségekre jellemző integrált módon, alapvetően a családban történt, azonban a természetes modellen kívül jellegzetes nyelvi eszközök szolgáltak a korábbi generációk tudásának koncentrált átadására. A rögzült formájú, jellegzetes stilisztikai és mnemotechnikai eszközökkel megszerkesztett frazeológiai egységek – szólások, közmondások – sajátos funkciója ennek az általános, sztereotipizált tudásanyagnak a közvetítése nemzedékről nemzedékre. Azt hiszem tehát, hogy a közmondások tárházát vizsgálva az időbeli távolság ellenére rekonstruálni tudjuk a mindennapi gondolkodás egy fontos szeletét.

---

²²⁴ Nguyen Luu Lan Anh: Nemi sztereotípiák változása a kilencvenes években

Feltevésém szerint a társadalmi nemi szerepekre vonatkozóan a közmondások tükrözte középkori – kora újkori, valamint a XX. század végi sztereotípiák az eltelt évszázadok dacára alapvetően megegyeznek egymással. A változások sokkal inkább a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás, mintsem a mentalitás átalakulásának jelei.

XII. 3. 1. Sztereotípiák és közmondás

A szociálpszichológusok széles köre elfogadja Hamilton és Troiler meghatározását, mely szerint a sztereotípiák meghatározható „egy kognitív struktúraként, amely az észlelőnek egy emberi csoportra vonatkozó ismereteit, nézeteit és elvárásait tartalmazza”. Másképpen fogalmazva azokat a mentális reprezentációkat jelenti, amelyek a társadalmi csoportokról alkotott tudás alapjául szolgálnak. A sztereotípiák tehát a társadalmi tájékozódás eszköze, mely a komplex összefüggéseket leegyszerűsített, érthető és alkalmazható formában biztosítja. Strukturális szempontból segít a saját csoport külső határainak meghúzásában, a csoporton belül pedig kohéziós erőként hat. A saját csoport hatalmi szerkezetében a sztereotípiák rendező elv, csoportnormaként működik, konszenzust biztosít a csoporton belüli értékrendben. A csoport tagjai számára gondolkodási és viselkedési útmutató – ezzel a csoportösszetartás érzelmi összehangolását is elvégzi.

Hogyan történik ezeknek a közös szabályrendszereknek az átadása? Egy zárt embercsoporton belül nemcsak valamire tanítják meg a gyerekeket, hanem apró interakciókban a csoport egész kultúráját átadják. Ezt a szocializációnak nevezett folyamatot érzelmi háttér folyamatok kísérik, amelyek révén az elsajátított ismeretek maradandóan rögződnek. A közös ismeretek átadása legkönnyebben a nyelv révén valósítható meg. A nyelv előtti fázisban a közösségen belül az ismeretek fő forrása a személyes tapasztalat, amit csak kiegészítettek a közös tapasztalat elemei. A nyelvi közösségbe születő ember ismeretei jelentős részét a globális eszközök segítségével kapja meg.

„ A gyermek első interakciói során azonnal egy nyelvi közegbe kerül, ahol minden érzelmi vagy tapasztalati ténykedését nyelvi kommentárok, nyelvi reprezentációk kísérik. Komplex reprezentációkat képes készíteni, amelyekben a nyelvi értelmezés és a tapasztalat integrálódik. A gyermek számára a valóság ezért a nyelven keresztül, a nyelvben jelenik meg. Tapasztalatai csak kiegészítik a kultúra elődöktől nyert bölcsességét. Lehetővé válik, hogy olyan ismeretek birtokába jusson, amelyek megszerzéséhez több élet sem volna elegendő. A globális tartományban felhalmozott tapasztalat így elnyomja, elszegényíti a személyes tapasztalatot és csupán egy összehasonlítási folyamat egyik szerény komponensévé teszi.”
(Csányi 1999:245.p.)

Egy nyelvi közösségen belül a társadalmi szabályrendszerek, csoportnormák, és így a sztereotípiák átadása is a szocializáció folyamatában, jórészt nyelvi interakciók, vagy nyelvi kommentárokkal kísért cselekvéssorok formájában történik – így ötvöződik a külső forrásból származó absztrakt tudás a különböző mintapéldányokkal kapcsolatos egyéni tapasztalatokkal

XII. 3. 2. Hagyományozás – sztereotípiák - közmondás

Az írásbeliséget nélkülöző kultúrákban a közösségi tudás átadásának módja az orális hagyományozás. A tradíciókkal, társadalmi szokásokkal összefüggő információk átadása akkor lehetett eredményes, ha könnyen memorizálható formulákat, kliséket használt, nyelve kellőképpen emberközeli, képszerű és színes volt ahhoz, hogy hallgatósága megértse és megjegyezze. Az erősen ritmizált, ismétlésekkel, ellentétekkel teli nyelvi alakzatok segítették a szövegek változatlan formában való felidézését, ami a ritualizált bevésést szolgálta. Ez az eljárás nem csupán a költészet kezdete, hanem a kulturális információk elraktározásának, a tradicionális tudás átadásának is eszköze volt. Ezt a szerepet vette át a későbbiekben az írás.

A rögzült formában élő közmondás rendelkezik mindazokkal a formai jegyekkel, mnemotechnikai eszközökkel, amelyek a közösségi tudás eredményes szóbeli hagyományozását szolgálják. Ami a tartalmát illeti: az

erkölcsi kérdések, életvezetésre vonatkozó bölcs tanácsok másféle megfogalmazásban ugyan, de megfelelnek azoknak a társadalmi szabályrendszereknek, csoportnormáknak, amelyekről a sztereotípiák tartalmának jellemzésekor beszélhetünk.

A formát illetően nem találunk közös vonásokat, mivel a sztereotípiák esetében hiányzik a rögzült forma. A sztereotípiát gyakran nyíltan meg sem fogalmazzák, csak a szövegösszefüggésből következtethető ki. A közmondás ezzel szemben mindig expliciten fogalmaz.

Közös vonása ezzel szemben a sztereotípiának és a közmondásnak, hogy nem egyéni, saját tapasztalaton alapul, hanem hagyományozás útján, ellenőrzés nélküli átvétellel terjedő közösségi tudás. Ugyancsak megegyeznek abban, hogy a saját csoporton belül mindkettőt ismerik, elfogadják és terjesztik. Az igazságukhoz fűződő viszony mindkét esetben érzelmi jellegű, nem racionális, ez biztosítja megfellebbezhetetlen voltukat és hosszú életüket. A közmondások társadalmi nemmel kapcsolatos csoportja éppúgy, mint a sztereotípiák, emberek egy társadalmi csoportjára vonatkozóan általános érvényű kijelentés formájában értékítéletet fogalmaz meg, bizonyos jellemzőket tulajdonít, illetve kétségbe von.

XII. 3. 3.Közmondás – sztereotípiá –szerepteória

A közmondások alapvető funkciója az orális kultúrákban a társadalmi viselkedés szabályozása. Megadja a követendő viselkedési mintákat, megerősíti a hagyományos szereposztást. Nevelési stratégiaként működik, fontos szocializációs tényező, mely az érvényes társadalmi szerepek újratermelését hivatott biztosítani, általánosított – tehát sztereotipikus – tulajdonságok követendő vagy elkerülendő példaként való beállítással.

A humán etológia szerint a szociális szerepek kialakulása fontos szinkronizációs mechanizmus. A szinkronizáció, a csoportot alkotó egyének viselkedésének tudat alatti vagy tudatos eszközökkel való összehangolása olyan fontos emberi tulajdonság, amely lehetővé tette a csoportok túlélését az evolúció során. A szociális szerepeknek tehát a csoport viselkedését összehangoló funkciójuk van.

„A társadalom sokféle eszközzel *kikényszeríti*, hogy a szociális szerepeket megtartsuk, mert ez biztosítja a társadalom bizonyos fokú átláthatóságát, lehetővé teszi, hogy azonos viselkedésformák

ismétlésével és szinkronizációjával a társadalom tagjai gyorsabban és hatékonyabban éljék megszokott életüket.” (Csányi 1999:222)

XII. 3. 4. Szerepteória és fejlődépszichológia

A fejlődépszichológia alátámasztja a szerepteóriát a lányok és a fiúk domináns viselkedésformáinak leírásával. E viselkedésformák az elsődleges és másodlagos szocializáció során alakulnak ki.

Nőies tulajdonságok:²²⁵ az agresszív viselkedés elfojtása, kooperációra törekvés, passzivitás, alárendelő (szubmisszív) viselkedés, saját vonzerejének biztosítása, érzelmi, empatikus segítőkész hozzáállás, barátságos, kiegyenlítő szerep.

A nagyobb közösségen belül elsősorban feleség, háziasszony, anya.

Szocializációs cél: önállótlanúság és alkalmazkodás.

Férfias tulajdonságok: önértékesítő képesség, versengés²²⁶, agresszivitás, függetlenség, szellemi teljesítményre törekvés, nőkkel és gyermekekkel szembeni dominancia, érzelmi reakciók elfojtása, szorongás, félelem elfojtása.

A nagyobb közösségen belül elsődleges a hivatás, a foglalkozási szerep.

Szocializációs cél: önállóság

XII. 3. 5. Nemi sztereotípiák a közmondásokban

Kevés a férfiakra vonatkozó közmondás, viszont nagyon nagy számú közmondás fogalmazza meg a nőkkel kapcsolatos szerepelvárásokat.

Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások című 1896-os gyűjteménye 71 asszonnyal, 84 leánnyal kapcsolatos közmondással szemben 11 férfi és 22 legény címszavú mondást közöl. O. Nagy Gábor 1976-os művében hasonlóak az arányok: asszony: 102, lány: 30, vénasszony: 10, vénlány: 6, ezzel szemben férfi: 4, legény: 23, vénember: 7. Litovkina (2005) asszony: 93, lány: 24, férfi: 3, legény: 4. Összesítve tehát 155: 33, 148: 34 illetve 117: 7 az arány a nők „javára”. (Mivel nagy többségük negatív tartalmú, talán helyénvalóbb lenne azt mondanunk: rovására.)

---

²²⁵ Függelék 34

²²⁶ Függelék 31

Ez már önmagában sokatmondó tény, hiszen akinek a pártján áll a közmondás, azé a hatalom.

A közmondások túlnyomó hányadában a nő hibákkal teli, fogyatékos lényként jelenik meg, aki csak kemény kézzel vezetve hajlítható kötelességei és feladatai teljesítésére: *Addig tanítsd kezedhez az asszonyt, amíg fiatal. Első pendelyben kell megverni az asszonyt. Ifjú asszonyon és malmon gyakori az igazítás.* A rossz tulajdonságai - kiismerhetetlen, gyarló, hamis, megbízhatatlan, kijátssza a férfit – nem abszolút értelemben vett negatívumok, csak annyiban, amennyiben a férfi pozícióját veszélyeztetik. Másképpen fogalmazva: a nőtől elvárt, megkövetelt alárendelő, szubmisszív magatartás nem mindig érvényesül maradéktalanul, ezért közmondások sora emlékezteti a nőket a szerepelvárásokra, és figyelmezteti a férfiakat a rend fenntartására: *Az asszony gyarló, hamisságra hajló. Akkor higuj az asszonynak, mikor már nem bírja átugorni az árkot. Asszonysírásnak, ebszomorúságnak ritkán lehet hinni. Mennél jobban sír az asszony, annál hamarabb akarja a férfit megcsalni.*

A férfi domináns szerepe a természet rendje: *Az asszony csak asszony. Az asszony csak oldalborda. Az asszony nem ember. Az asszonynak alább egygel.*

Ugyancsak a férfi dominanciáját fenyegeti, az ellentmondás csíráját hordozza a nők „nyelvelése”. Azt az évezredes szabályt sérti, mely szerint „az asszony neve hallgass”: *Hallgatással szép az asszonyember. Asszonyszavalásra nem szokás sokat adni.*

A jó erkölccsel kapcsolatos előírások – a szüzesség mint legfőbb érték: *A szüzesség ékesség, a szüzesség nemesség* – a nő legfőbb és pótolhatatlan vagyontárgyához kapcsolódnak, amely fölött a férfi hivatott őrködni. Ez az ő jogi és erkölcsi kötelessége. Egyrészt a nők a férfiak gyámsága alatt állnak, a törvény előtt a férfi felel a felügyelete alá tartozó nők cselekedeteiért, másrészt ettől függ a nők kiházashatósága, ami a család elsőrendű gazdasági érdeke: *Könnyebb száz bolhát megőrizni, mint egy asszonyt.* Az asszony bűntől való megőrzése különös nehézséggel jár, hiszen a nő eredendően hajlik a bűnre, nem szilárd és következetes, mint a férfi. (Éppen attól nő, hogy minden fontos tulajdonságtól meg van fosztva, amivel a férfi

rendelkezik.)²²⁷ Tehát, mint a Bibliában, az életben is a nő csábítja a férfit a bűnre: *Hol nincs üzekedő tehén, nem megy oda bika. Legény, katona, pap, oda megy, ahol kap. Esendő az ember, hajlandó a pendely.* Ami azonban jóvátehetetlen bűn a nőnek, bocsánatos a férfinak: *Ha legénynek leesik a kalapja, az felveszi, de ha leánynak leesik, az föl nem tudja venni.*

A nő észbeli képességeit nem sokra értékeli a kor felfogása, de a magánszférában, ahol a nő mozog, ez nem is fontos tulajdonság: *Az asszonyembernek hosszú a haja, de rövid az elméje. Elég, ha annyi esze van egy asszonynak, hogy nem áll a csorgó alá, ha esik az eső.*

A nő jó tulajdonságai – ha egyáltalán vannak – a férfi érdeme: *Jó férfi hóna alól ugrik ki a kövér menyecske.* A jóval kisebb számú pozitív tartalmú közmondás a következő asszonyi tulajdonságokat említi: rendes, takarékos, dolgos, szelíd, engedelmes. Ezek felelnek meg a fejlődépszichológia által megfogalmazott női szerepek: az agresszivitás elfojtása, passzivitás, alárendelő magatartás. Másrészt a takarékoság, munkaszeretet a családi gazdaság előmozdításában játszik fontos szerepet: *Ügyes gazda megszerzi, okos asszony megőrzi.*

A megjelenő női szerepek: anyós, meny, mostoha, háziasszony, feleség, anya. Az egy fedél alatt élő nők között gyakori a konfliktus, különösen az anyós - meny viszony feszült: *Két asszony nem fér el egy fedél alatt. Napa ritkán alkoszik meg a menyével. Egy anyós volt jó, azt is elvitte a manó.* A háziasszony szerepe kulcsfontosságú a családban: *Háznál egy oszlopot tart a férfi, de az asszony kettőt. Jó asszony a háznak koronája. Okos feleség nagy istenajándéka. Szép asszony a háznak szeme fénye.* Ugyanakkor ezeket az értékeket kevés asszony tudja felmutatni: *Ritka madár a jó asszony. A rossz asszony nagy gyötrelem a háznál. Nagy szomorúság a rossz asszony.*

Az asszony feladata a családi harmónia megteremtése: *Ártalmas a háznál haragos asszony, sűrű füst, lyukas tál.*

A nők társadalmi megítélése már a gyerekkori szerepekben is tetten érhető: a lánygyerek születése csapás, legfőbb értéke, hogy dolgozik: *Ökölnyi fiú többet ér egy nagy leánynál. Gyermek játsszék, lány dolgozzék.*

---

²²⁷ A Magyar Értelmező Kéziszótár meghatározása szerint **férfiás**: 1. aki a férfi jellemző testi tulajdonságait mutatja, 2. szilárd jellemű, tetters, határozott; **nőies**: 1. nők között szokásos, nőkre jellemző, 2. férfiatlan.

Erkölcének legfőbb záloga, ha otthon ül: *Úgy szép a leány, ha otthon ül és dolgozik.* A lányok különösen azért jelentettek komoly terhet a család számára, mivel ki kellett őket házasítani, ami a megfelelő hozomány előteremtése nélkül nem ment: *Könnyebb a leányt felnevelni, mint férjhez adni. Akinek hat lánya van, búkérti ne menjen máshoz.* A szegényebb lányoknak maguknak kellett a kelengyét elkészíteni. Másrészt a fiú örökös nélküli családban lányágra szállt a vagyon, ami többé már nem származott vissza a családba: *Leányágra szállt jószág egy a bitanggal. Leányágra szállott jószágnak nincsen maradása. Leányágra szállt jószágnak el kell vészni.*

A férfiakra vonatkozó társadalmi szabályok megismerése a közmondásokon keresztül szinte lehetetlen. Közvetett, ám nagyon sokatmondó információval szolgál az a tény, hogy a közmondások gyakorlatilag 100%-ban férfiszemmel látják és láttatják a világot. A férfiakkal kapcsolatos elvárásokkal, már láttuk, hogy nagyon kevés közmondás foglalkozik, de ezeket is a férfiak fogalmazták meg, saját szemszögükből. A férfi szerepekkel kapcsolatban pozitív tulajdonságok jelennek meg: bátor, állhatatos: *Aki legény, annak ilyenkor már véres a feje. Legény a talpán. Nem az a legény, aki üti, hanem aki állja. Ember kell ide, bajszos.* A férfi felelőssége és kötelessége a nők és a gyermekek nevelése, fegyelmezése, kordában tartása: *Jó bor, pénz, szép asszony embert kíván őrzésre. Lovat, borotvát, asszonyt sohase bízz másra – a korabeli értékek rendje, talán sorrendje?!*

Sok közmondásban fogalmazódik meg az állandóan jelenlévő aggodalom attól, hogy a férfi a feleségétől függjön, a felesége uralkodjon rajta. A családban, gazdaságban parancsoló asszony éppúgy természet ellen való, mint szakállas, kalapos, nadrágot viselő: *Óvakodjál a szakállas asszonytól. Bajusz és szakáll férfiembert illet. Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármot vethet nyakába. Süveges asszony ebszokás.* A közmondások gyakran alkalmaznak ilyen, a mindennapokból, természetből vett hasonlatokat, metaforákat, ezáltal a hasonlított is mintegy természeti törvény rangjára emelkedik, és megfellebbezhetetlen igazsággént hat.

A férfi elé nem állítanak túl magas követelményeket. Lehet csúnya: *Elég szép a férfi, csak azért, hogy férfi. Férfi, ha szebb az ördögnél, már elég szép. Nincs*

rút férfi. A rosszasság alól is feloldozást kap: A férfiak, ha rosszak is, de nem szünetlen. (Idekívánkozik a folytatás: nem úgy, mint a nők). Kicsit vulgárisabban: A legény, ha a kalapjába szarik is csak legény marad. A férfi értéke férfi voltában van, míg a nőnek teljesítenie kell: Szalmaférfi is aranyasszonyt érdemel.

A házasság a nők számára kívánatos: *Vágyódik, mint leány a házasságra. A férfiaknak szenvedés, nehéz sors, a szabad élet korlátozása: Nem tarka kendő a házasság. Bolond, aki elhagyja a csordát egy tehénért. Egy pohár tejért nem kell megvenni a tehenet.* A házasság férfi *papucskormány* alá kerül. A meg nem házasodó férfi *agglegény, legényember, nőtlen* – semleges érzelmi tartalmú kifejezések. Míg a nők esetében: *aggszűz, hajadon, vénleány* – dominál az elítélő, csak a hajadon nem negatív tartalmú.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a társadalmi nemi szerepekre vonatkozó közmondásokban megjelenő szabályrendszer tükrözi a női és férfi szerepek fejlődépszichológia által leírt jellemzőit. Részletesen, preskriptív módon szabályozza a nők viselkedését, míg a férfiaknak lényegében a szabályok betartatásához ad instrukciókat. Látásmódja explicit módon szexista.

XII. 3. 6. A nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotípiák a XX. század végi Magyarországon. Összevetés a közmondások tükrözte szerepekkel²²⁸

A Magyarországon és Vietnámban²²⁹ a kilencvenes években végzett összehasonlító vizsgálat egyik célja az volt, hogy megvizsgálja, hogyan befolyásolja a rendszerváltás a két volt szocialista országban a nemi sztereotípiák alakulását. Hipotézisük szerint az előtérbe kerülő családi értékek és a keresztény értékek változást okoznak a nemi sztereotípiák terén.

---

²²⁸ Ez a fejezet „A köz-mondások divatja már a múlté? Sztereotípiák közmondásokon innen és túl” címmel a *A nő és női(es)ség sztereotípiái* c. konferencián, a Szegedi Tudományegyetemen 2006. szeptemberében elhangzott előadás rövidített változata

²²⁹ Mi itt csak a magyarországi adatokat vesszük figyelembe.

A férfiak és nők jellemzésére elővizsgálat alapján kiválasztottak 24 tulajdonságot, a vizsgálatban 17-19 éves kísérleti személyek vettek részt. Az 1991-es, a rendszerváltás állapotát felmérő első vizsgálatot 1998-ban megismételték a változást lemérendő.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az értékek a tradicionalizmus felé mozdultak el, és változás főleg a nők családban betöltött szerepével kapcsolatban következett be.

1991-ben a leginkább férfias tulajdonságok: erős, ambiciózus, bátor, teherbíró, nehéz munkát végez, családfenntartó, logikus gondolkodású, agresszív, nagyon sokat dolgozik

Legkevésbé: házias, nincs megbecsülve, fecsegő

Leginkább nőies tulajdonságok: házias, fecsegő, érzelmes, kellemes külsejű, szorgalmas, családfenntartó, nagyon sokat dolgozik, tud bánni a gyerekekkel, gyengéd, ragaszkodó, érzékeny

Legkevésbé: agresszív, iszákos, erős

1998-ban a leginkább férfias tulajdonságok: erős, ambiciózus, bátor, teherbíró, határozott, nehéz munkát végez, családfenntartó, logikus gondolkodású, agresszív, nagyon sokat dolgozik.

Legkevésbé: házias, nincs megbecsülve, fecsegő

Nőies tulajdonságok: házias, fecsegő, érzelmes, kellemes külsejű, hiú, szorgalmas, tud bánni a gyerekekkel, gyengéd, ragaszkodó, érzékeny

Legkevésbé: iszákos, agresszív, erős

Összevetve a vizsgálat eredményét a női és férfi szerepek fejlődépszichológia által leírt jellemzőivel, láthatjuk, hogy a férfi önérvényesítését szolgáló tulajdonságok: ambiciózus, agresszív, előkelő helyen végeztek. A függetlenséget, dominanciát biztosító tulajdonságok: teherbíró, határozott, ugyancsak elől állnak a rangsorban. A szellemi teljesítményt a logikus

gondolkodás biztosítja, míg az érzelmek, félelem elfojtása az erős, bátor férfiak tulajdonsága.

Ugyanakkor a háziast és fecsegőt, mint kiemelten nőies tulajdonságokat utasítják el magukkal kapcsolatban leginkább a férfiak.

A maszkulin jellegű tulajdonságok a nőknél háttérbe szorultak, főleg az agresszivitás és az erő. A nő leginkább házias, ami a magánszféra uralkodó szerepét mutatja a nők életében, ugyanakkor empátikus, barátságos, érzelmi gazdagság jellemzi, foglalkozik a vonzerejével, és persze fecsegő. A rendszerváltás következtében viszont már nem jellemzően családfenntartó és nem dolgozik nagyon sokat. Ez a változás a nőknek a közsférából a magánszférába való visszatérését (visszaszorulását) mutatja.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az orális kultúrákban virágkorukat élő közmondások a férfi és női szerepeknek nagyon hasonló szabályrendszerét közvetítik, mint a XX. század végi nemi sztereotípiák. Ugyanazokat a magatartásokat és tulajdonságokat tekintik férfiasnak illetve nőiesnek, bár megnevezésük és a szabályozás részletessége az életmód változásához igazodik. A tanulmány szerzőjének konklúziója szerint:

„az összehasonlító vizsgálat kimutatta, hogy a nemi sztereotípiák egyrészt a társadalmi változásokat tükrözik (...), másrészt a mélyen rejlő kulturális értékeket, hagyományokat is. (...) A magyarok nemi sztereotípiái nagyfokú időbeli stabilitást mutatnak. (...) Úgy látszik, ha változik a társadalom, a sztereotípiáknak is változniuk kell, hogy a megváltozott körülményeket igazolni tudják.. Mihelyt a világ menete ismét a rendes kerékvágásba zökken, a sztereotípiák szintén eredeti állapotukba térnek vissza.(...) a nemekről való gondolkodásnak egy másik, feltehetően mélyebb szintjén a nemekről alkotott ideálkép mindvégig tradicionális maradt.”

(Nguyen Luu Lan Ahn 2001:446)

A közmondás és a sztereotípiák viszonyáról megállapíthatjuk, hogy a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos közmondásokban sztereotípiák

fogalmazódnak meg sajátos, az orális hagyományozást segítő formában. Korunkban a sztereotípiáknak ez az expliciten megfogalmazott, kendőzetlen formája kiszorul a használatból, mivel a társadalmi érzékenység mindenféle megkülönböztetéssel szemben ellenérzéssel viseltetik. A vizsgálatok szerint azonban a sztereotípiák, mint mentális reprezentációk lényegileg változatlan módon tovább élnek. Úgy tűnik a városi folklór műfaja, a vicc az a nyílt megjelenési forma, amely leginkább tolerálható módon tükrözi a mai társadalomban változatlanul élő etnikai és nemi sztereotípiákat (roma, zsidó viccek, szőke nők viccek)

A kiinduló gondolathoz visszatérve: tehát nem a sztereotípiák újraéledésének korszakát éljük, inkább a társadalmi tájékozódás töretlenül, bűvópatakként továbbélő eszközéről beszélhetünk, mely a komplex összefüggéseket leegyszerűsített, érthető és alkalmazható formában biztosítja. A sztereotíp gondolkodás sokkal nyíltabban, kézzelfoghatóbban, részletesebben és kötelezőbb érvénnyel szabályozta a középkor – kora újkor emberének életét, mint azt napjainkban tapasztaljuk. A sztereotípiák sok ezer éves történetében az elmúlt néhány évtized felszínen megváltozott társadalmi mentalitása csupán epizód volt.

XIII. ZÁRÓFEJEZET

„Arra a kulcskérdésre keressük a választ, mellyel mindenki szembesül, akit megérintett a születő Európa eszméje, vagy éppen részesének tudja magát: Kik is az európaiak? Honnan, s hová tartanak? *Jacques Le Goff*²³⁰

XIII. 1. Történelem: életkor és maszkulinitás

Ortega y Gasset a húszas években arról ír, hogy a kor, amelyben él, a fiatalok kora (már akkor is!). Ugyanakkor nemcsak életkort, hanem nemi jelleget is rendel az egyes történelmi korszakokhoz:

„...todas las épocas masculinas de la historia se caracterizan por la falta de interés hacia la mujer. Ésta queda relegada al fondo de la vida, hasta el punto de que el historiador, forzado a una óptica de lejanía, apenas si la ve. ... Su trato normal con la mujer queda excluido de la zona diurna y luminosa en que acontece lo más valioso de la vida, y se recoge en la tiniebla, en el subterráneo de las horas inferiores, entregadas a los puros instintos – sensualidad, paternidad, familiaridad-.”
(1927:206)

Periklész ideje a maszkulinitás kora: a tökéletes szépség a férfi szépsége, még a Milói Vénusz is atléta, női mellekkel. A nő akkor lép kicsit előre, mikor a férfi-tudás birtokába jut – írja Ortega. (Nem ok nélkül őrizték minden eszközzel a tudás forrásához jutás privilégiumát a férfiak annyi évszázadon át.)

A kora középkor mostoha századaiban a férfiak többnyire egymás közt, csatáról csatára, táborozva töltik el életüket. A nőnek nincs szerepe, leginkább hadizsákmányként érték. A XII. században a kibontakozó gazdasági fejlődés eredményeként a béke, a jólét létrehozta az udvari kultúrát: a lovagkor az eszményített nő kora.

---

²³⁰ Gurevics 2003, Előszó

„(...)la *cortezia* es, ante todo, el régimen de vida que va inspirado por el entusiasmo hacia la mujer. Se ve en ella la norma y el centro de la creación. (...) la feminidad se eleva a máximo poder histórico.” (209)

Ortega gondolatmenetét folytatva, azt hiszem, joggal rendelhetünk műnemeket és műfajokat is egy-egy korszakhoz. A reneszánsz előtt a költészet egyeduralmáról beszélhetünk. A prózai művek megjelenése csak a középkor végére tehető, mert az olvasás csak ekkorra éri el a szükséges technikai szintet.²³¹ A XV. századig minden ismeretet versbe szedtek, még a természettudományokat is, hiszen az írott mű befogadásának még mindig az a módja, hogy meghallgatják, és kívülről megtanulják. (Huizinga 1979:291) A XV. században kezd terjedni a prózai forma, ami az olvasási kultúra változására utal.

A mi kiválasztott korszakunk, a középkor – kora újkor műfaji repertoárjában főhelyet foglal el a közmondás. És itt fontos hangsúlyozni, hogy ami a domináns életkort illeti, ez még az öregek, a bölcsek, a tapasztalat kora. Ennek döntő szerepe van a műfaj életképessége szempontjából. Ugyanakkor az uralkodó mentalitás, mint az ókorban, továbbra is maszkulin. Ortega ellenében hozzá kell tennünk, hogy a nő eszményítése az udvari költészetben pusztán felszíni jelenség, tünet, elsősorban a férfihiúság terméke, a megváltozott társadalmi viszonyok keltette feszültség és agresszió levezetésének eszköze.

„A lovagi romantika kezdete arra az időre esik, amikor az elsőszülöttség jelentősége az öröklésben döntővé válik, (...) két irányban működött: a szerelmi szolgálatokban megkeseredett, agresszív ifjak vezethették le tevékenységi vágyukat, ugyanakkor egyfajta kielégülést is nyerhettek abban, hogy valójában saját uruk feleségét csábították házasságtörésre.”

(Utrio 1989:134)

---

²³¹ A hangos, deklamáló, ritmikus közös olvasás mintegy átmenetet képez a szóbeliség és az írásbeliség között. Az V. fejezetben szoltunk erről részletesen.

A nő tehát valójában az egész középkor folyamán az élet fontos, napfényes oldaláról kirekesztve, a magánélet félhomályában él.

És ezzel már sorra is vettük azokat a fő tényezőket, amelyekre vizsgálatunkat építettük. Most röviden összegezzük a bevezetőben feltett kérdésekre kapott válaszokat.

XIII. 2. Frazeológiai egységek történeti vizsgálata: tartalom és forma

A frazeológiai egységek – köztük a proverbiumok történeti vizsgálata elsősorban a gyűjteményekre, illetve a kutatástörténetre korlátozódott. A rövid tudománytörténeti áttekintésből is kiderül, hogy a jelentéstani és pragmatikai kutatások elsősorban elméleti jellegűek²³². Úttörő vállalkozás a Trieri Egyetem „*Német történeti frazeológia a kultúra és a kommunikáció tükrében*” című projektje, amelynek céljai között szerepel: 1. reprezentatív szövegtípusok összeállítása a VIII-XVII. századi legfontosabb szövegtípusokból; 2. a frazeológiai egységek legrégebbi rétegének feltárása régi szövegek korpusznyelvészeti vizsgálatával; 3. a német frazeológia történeti adatbankjának összeállítása; 4. a kapott adatok nyelvi és művelődéstörténeti értelmezése. (Universitt Trier – EUROPHRAS projekt). Ezáltal feltárhatóvá válik a német frazeolgiakincs kronológiai rétegzettsége, a szövegtípus pedig lehetővé teszi a pragmatikai értelmezést - természetesen csak a művelődéstörténeti háttérre támaszkodva.

Földes Csaba a magyar-német kontakthatsok vizsgálatánál szintén a művelődéstörténet, a művelődéstudomány és a frazeológia határmezsgyéjén végez kutatásokat. (Földes 2005)

A forrásokban megjelenő közmondások, szólások jelentése a gyűjteményekben vagy adott, vagy – másodlagos használat esetén – a kontextusban értelmezhető; az azonban, hogy a kikvetkeztett jelents helyes-e, nem ellenőrizhető. A közmondások, szólások egyik alapvető tulajdonsága relatív vagy abszolút formai llandsguk. Ez a változatlan forma azonban nem (feltétlenül) jár együtt a jelents állandóságával. Tulajdonképpen forma és jelents viszonya a kisebb nyelvi egységek (pl.

---

²³² Részletesen l. Corpas Pastor: Los estudios de fraseología en Europa desde la perspectiva espaola .

lexémák) esetében is változik az időben, ennek a diakrón jelentésmódosulásnak a leírása azonban mindeddig nem képezte az elsősorban formális és paradigmaticai kérdésekre koncentráló történeti nyelvészet feladatát.

Mivel a közmondások jelentős része társadalmi viszonyokra vonatkozik, ezek szorosan kötődnek a kor érvényes társadalmi értékrendjéhez, normáihoz, tehát ebben az esetben az értékváltás a nyelvi egység lényegét érintő változást okoz. Ezért egy-egy korszak értékrendjének feltárása alapvető a közmondások *érvényes* jelentésének meghatározásához, ami célunk volt a dolgozatban. Megpróbáltuk összevetni a szólásokban, közmondásokban kirajzolódó társadalmi nemekkel kapcsolatos normákat a társadalom és kultúra egyéb szegmenseiben fellelhetőkkel, a történeti, művészeti, folklór források felhasználásával. A következmény kettős: míg a kor egyéb műfajokban megnyilvánuló értékrendje segít körvonalazni a proverbiumok jelentését, addig a közmondások, szólások fontos – és hiányzó – nyelvi forrásként is szolgálnak a kor aktuális normáinak értelmezéséhez.

Természetesen a közmondásoknak is lehetnek különböző szociális és regionális jelentései.²³³ Sokkal árnyaltabb képet kaphatnánk a mindenkori társadalomról a közmondások regionális és társadalmi rétegzettségének feltárása révén; ennek megvalósítása azonban a magyarországi írásbeliség korábban tárgyalt viszonyai, a forráshiány miatt – be kell látnunk – lehetetlen. Az elérhető, bármennyire elnagyolt és megközelítő ismeret is, egy-egy vonás puszta megléte vagy hiánya, az előfordulás gyakorisága egyaránt sokatmondó egy-egy kultúra értékrendjét illetően.²³⁴

XIII. 3. Közmondás és funkció

A közmondásnak az írott történelem során nyomon követhető, sokat emlegetett társadalmi funkciói retorikai, didaktikai, stilisztikai jellegűek. Célunk volt annak bizonyítása, hogy a proverbiumok ezen túl, vagy inkább

---

²³³ E tényező fontosságára a spanyol frazeológia-készlet kapcsán Morvay Károly hívja fel a figyelmet (Morvay 2000)

²³⁴ Balázs Géza *frazémaélettanról* beszél, melyet *pozitív és negatív frazeológia* alkot. (20004:1)

mindenekelőtt, a társadalom egészét átfogó értékrend-hordozók, az orális társadalom legalapvetőbb szocializációs eszközkészletét alkotják.

XIII. 3. 1. Didaktikai

Láttuk, hogy már a fennmaradt sumér agyagtáblák nyelvtanulás céljából feljegyzett vagy másolt közmondásokat tartalmazznak. Majd később, a történelem folyamán a görög, latin grammatikák állandó elemi példáiként nevelik nemzedékek egész sorát, tehát az iskolai tananyag alapvető részét alkották a legutóbbi időkig. Erasmus korszakalkotó gyűjteményének egyik deklarált célja, hogy erkölcsi tankönyvként szolgálja a tanulóifjúságot.

XIII. 3. 2. Retorikai

Ami a retorikai használatot illeti, az ókori klasszikusok szónoklatainak elengedhetetlen elemei a proverbiumok, egyaránt kiaknázták a műfajban rejlő érzelmi és morális hatás lehetőségeit.

A XII. századból már ismerünk olyan feljegyzést, amely a közmondások, szólások felhasználását javasolja a prédikációkban a világi papok számára. Képzésük fontos részét képezte a bölcs mondások elsajátítása, és esetükben már nem csupán a latin nyelvű proverbiumok ismerete ajánlott, hiszen a latinul nem értő hívők tömege, ha már a liturgia szövegét nem tudta követni, legalább a prédikációkból anyanyelvén részesülhetett az egyházi tanításban. Ezúton tehát a bibliai eredetű proverbiumok a kereszténység egész területén elterjedhettek. Ebben a használatban természetesen egyaránt fontos volt a retorikai és a nevelő funkció; szétválasztásuk lehetetlen.

XIII. 3. 3. Stilisztikai

Stilisztikai eszközként elsősorban a szépirodalomban jelentek meg a proverbiumok, azonban nagyon jelentős súllyal. A bölcs mondások iránt különös előszeretettel viseltető görög irodalomból - Diogenész, Arisztotelész, Szókratész, Szophoklész, Euripidész, Hippokratész – táplálkozik az ókori latinitás: Vergiliusz, Ovidiusz, Horatiusz, Cato, Seneca; majd a középkori Európa mindkettőt forrásként használja.

Ebben különösen élen járnak a spanyol szerzők: a XII-XIII. századi kulturális pezsgés, a latin, héber, arab nyelv együttélése, a klasszikus görög szerzőkhöz „első kézből” való hozzáférés lehetősége a fordítóiskolák termékeny működése révén nagyon jelentős nyomot hagytak a középkori spanyol irodalom arculatán. Jópár évtizeddel megelőzve Erasmus klasszikus gyűjteményét az *El Corbacho*, *La Celestina* már bőséggel tartalmaz görög és latin szerzőktől származó idézeteket²³⁵. Az *El Conde de Lucanor* (1335) ezzel szemben főképpen az Új Testamentumból idéz, hol latinul, hol spanyolul. A *Libro de Buen Amor* (XIV. sz. első fele), *Libro del caballero Zifar* és a *La Celestina* (1499) különlegesen bőséges tárházát kínálja a közmondásoknak, valóságos archivumok.

A magyar irodalomban először a moralizáló jellegű protestáns művekben kapnak helyet a közmondások, szólások. Ez gyakorlatilag egybeesik az anyanyelvű irodalom megjelenésével, ezért ennél korábbi feljegyzésekre nem is számíthatunk a magyar proverbiumkincs köréből. Mint gazdag forrásmunka külön kiemelendők Heltai Gáspár fabulái, a hitvitázó irodalom, prédikációk, Bornemisza Ördögi kísértetei, Pázmány írásai, valamint az erdélyi memoár-irodalom.

XIII. 3. 4. Szocializációs

Bár a proverbium mint műfaj talán univerzálisnak mondható, és feltűnően nagy az egyezés a világ különböző népeinek proverbium-kincsében, ezzel együtt a közmondások, szólások idiomatikus jellege a műfaj inherens tulajdonsága. Csak a nyelvi, kulturális, civilizációs kódrendszer ismerete esetén működőképes, csak ekkor használható hatékonyan a kommunikációban. Egyes nyelvészek ezt *idiomatikus kompetenciának* nevezik²³⁶, mások pl. Mendívil Giró szerint a frazeológiai egységek értelmezése és használata nem kíván speciális kompetenciát, ezt egyszerűen a nyelvi és kommunikatív kompetencia, valamint az intelligencián és a hétköznapi tudáson alapuló következtetési képesség összjátékával magyarázza. Véleményét az idiómák kognitív felfogására alapozza, amely

---

²³⁵ Sevilla-Cantera több példát részletesen elemez 2002:57-62)

²³⁶ Gréciano, Gibbs. Idézi Mendívil Giró:1998

szerint ezek nem pusztán nyelvi jelek, hanem elsősorban fogalmi természetűek. A leggyakrabban fogalmi metaforán vagy fogalmi metonímián alapulnak, és a jelentés kialakulásában a hétköznapi tudás is fontos szerephez jut. A hagyományos frazeológiai felfogással szemben a kognitív megközelítés szerint jelentésük elsősorban nem önkényes, hanem nagyjából motivált. (Kövecses 2005). A frazeológián belüli univerzálékat is a közös fogalmi metaforák alapján látják magyarázhatónak. Ez a feltevés lehet, hogy elméletileg levezethető, ugyanakkor nem ad magyarázatot az idomatikus jelleg lényegére: a speciálisan egy nyelven és kultúrán belüli értelmezhetőségre.

Pusztán „díszítő” funkciójuk mellett a proverbiumok minden bizonnyal általános, egyetemesen érvényes konnotációkkal is rendelkeznek. A proverbiumokban a metafora, a képiség eredendően valószínűleg nem költői (esztétikai) célt szolgál²³⁷, - ennyiben igazat adhatunk a kognitív megközelítésnek. Használata nem díszítő, hanem gyakorlati célú: tömörsége és képszerű megfogalmazása különösen hatékonyá teszi konkrét interakciós helyzetekben felmerülő társadalmi problémák egyértelmű megoldására.

Az erősen hierarchikus társadalom gondolkodása mereven sztereotipizált. Az alapvetően orális kultúrákban, ami a vizsgált időszakban az európai országokat a társadalom széles rétegeit tekintve jellemezte, a társadalmi értékrend örökítésének eszköze a szóbeli hagyományozás volt. Az így átadott erkölcsi normák, társadalmi viselkedési szerepek mint a hétköznapi élet szabályozását szolgáló „törvények” változatlan formában generációról generációra újratertették, fenntartották a társadalmi struktúrát.

E szabályrendszer átörökítése a zárt közösségekre jellemző integrált módon, alapvetően a családban történik, azonban a természetes modellen kívül jellegzetes nyelvi eszközök szolgálnak a korábbi generációk tudásának koncentrált átadására. A rögzült formájú, jellegzetes stilisztikai és mnemotechnikai eszközökkel megszerkesztett frazeológiai egységek - szólások, közmondások - sajátos funkciója ennek az általános, sztereotipizált tudásanyagnak a közvetítése nemzedékről nemzedékre.

---

²³⁷ Ellentétben Bally, vagy Permjakov elméletével

XIII. 4. A proverbium és a középkori gondolkodás

A középkori ember legfőbb törekvése az isteni titok megfejtése. A titokhoz azonban nem intellektuális, hanem spirituális úton közeledik. Minden látható hordoz egy szimbolikus, mögöttes jelentést, amelyet leginkább asszociatív, intuitív úton, megvilágosodás által lehet felfedni.

A kor gondolkodásmódja számára ezért nem idegen a proverbiumok „duplafenekű” jelentésszerkezete és működése, nagyon is beleillik a kor mentalitásába.

A középkori világszemlélet a múlt felé irányult, egyedül a múltnak volt erkölcsi súlya (az öregek kora). A hagyomány, a „traslatio studii” a tudás, a kultúra áthagyományozódása épp olyan fontos volt, mint a hatalom átszállása a földi birodalmakban, Róma örökségének továbbvitele a Nagy Károly birodalmában. Ezért az egyéni tapasztalat, az érzékelés önmagában nem bizonyító erejű, csupán akkor, ha azt valamilyen tekintélyes textussal alá lehet támasztani. Más szóval az egyén mögött, igazolásul mindig meg kellett jeleníteni egy közösségi tekintélyt.

Elődeink valamennyien közös élményként élték meg nap mint nap a fizikai fenyegetettséget: pestis, éhínség, háború. Nem tervezték saját életüket, mert nem létezett a hosszú távú kiszámíthatóság. Ezért akkoriban a közösség érdeke volt mindig az előbbrevaló, hiszen az egyén a nemzetség része, egy láncszeme volt, benne folytatódtak ősei. Az ő legfontosabb feladata is az volt, hogy a nemzetség tekintélyét, helyzetét javítsa. Nem mint személyiség, sokkal inkább mint egy szerep hordozója élte le életét. Saját egyéni életének hosszát nem tudta befolyásolni, a család jóléte, biztos helyzete viszont stabil pontot jelenthetett a fennmaradásra. A hagyománynak is ilyen stabilizáló szerepe volt, az ismert, kiszámítható, mindig érvényes rítusok, szokások, nyelvi fordulatok fogódzót jelentettek a bizonytalan mindennapokban.²³⁸

„(...) gyakran tettek szert stabilizáló pontokra a kollektív tudat automatizmusainak kialakításával. Szilárd építőkövekként ezek biztosították eleink számára mindenütt a mindennapok túléléséhez

---

²³⁸ Kognitív megközelítésben a mindennapi tudást szervező rekurrens kognitív struktúrának nevezik .

szükséges mentális védőburkot. Minthogy ezek hagyományozott formák voltak, nem volt szükség arra, hogy újból és újból utánagondoljanak...”

(Imhof 1992:21-22)

A proverbiumok, bölcs mondások korabeli népszerűsége tehát valószínűleg azon alapszik, hogy műfaji jellegzetességeik - tömörség, általánosítás, metaforikus jelleg, a hagyomány tekintélye - alapjaiban egybevágtak az érvényes gondolkodásmóddal, sokkal inkább, mint a történelem bármelyik későbbi időszakában. Ezt bizonyítja, hogy a középkori társadalom egészében egyformán népszerű, osztályra, rétegre való tekintet nélkül. A köznapi használaton túl a művészetek széles skálája él vele, elsősorban az irodalom, de a dramatikus szokásokban és a képzőművészetben egyaránt megjelenik.

XIII. 5. A társadalmi nem, avagy Európa kulturális határai

A magyar és a spanyol közmondások és szólások összevető vizsgálata során különbségeket és hasonlóságokat egyaránt találtunk.

Az eltérések részben időbeliek: spanyol területen évszázadokkal korábban dokumentált a közmondások másodlagos, szépirodalmi használata, az elsődleges használat pedig közvetve az anyanyelvű, élő hagyományból gyűjtött közmondásgyűjtemények révén ugyancsak már a XIV. században megjelenik. A későbbiekben megjelent gyűjtemények sora áll rendelkezésünkre, a spanyol közmondás- és szóláskészlet tehát jól felgyűjtött és rendszerezett, valamint pontos képet ad a korabeli használatról.

Ezzel szemben Magyarországon a XVI. századig, a magyar nyelvű szépirodalom kialakulásáig és az anyanyelvű írásbeliség elterjedéséig kell várni az első közmondás vagy szólás dokumentált előfordulására. Ekkor jelenik meg az első proverbiumgyűjtemény, amely azonban Erasmus művének magyarítása, tehát a magyar nyelvű használatról inkább áttételes és nem feltétlenül megbízható adatokkal szolgál. A másodlagos, szépirodalmi előfordulások megjelenése is erre a korra tehető.

Ugyancsak eltérő a proverbiumkészlet nagysága, pontosabban a magyarról, mivel átfogó gyűjtés nem történt, és a kisebb gyűjtemények feldolgozása is várat magára, csupán becsléseink lehetnek.

A társadalmi nemekkel kapcsolatos közmondás- és szóláskincs elemzése nyomán kimondhatjuk, hogy a két nép értékrendjében, erkölcsi és viselkedési normáiban, tilalmaiban és előírásaiban nem találtunk különbségeket. A női és férfi szerepeket konstituáló szabályrendszer az európaihoz igazodik.

Az Ibér-félszigeten a kereszténység az északi tartományokból a visszafoglalás vonalát követve fokozatosan húzódik dél felé. Attól kezdve, hogy a pápaság keresztesháborúvá nyilvánítja a *Reconquistát*, a római kánon jelenléte folyamatosnak tekinthető a Félszigeten.

Magyarországon a kereszténység felvételét követően az új vallásnak és társadalmi rendnek érvényt kellett szerezni. A kezdetektől fogva jelen vannak a szerzetesrendek, amelyek terjesztik az új ideológiát, mint az egyház befolyásának zálogát, így a nőkről a Biblia alapján kialakított kép az egyház egyre közvetlenebb beavatkozása révén nálunk is bekerül a közgondolkodásba.

Az Erasmus *Adagia*-ja által elindított ókori bölcs mondások, majd az ennek mintájára készült újabb gyűjtemények anyaga a már ismertetett közvetítő-láncolat útján egész Európa köztudatába bekerült. Baranyai Decsi Csimor János 1598-ban megjelent *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque* azaz *Ötezer görög-latin-magyar szólás gyűjteménye* alig néhány évtized elteltével eljut a magyar olvasóközönséghez, majd elsősorban a prédikátorok révén a nem olvasó rétegekhez is. Az alapvetően orális kultúrákban a szállóigék is gyorsan betagozódnak a közös proverbiumkészletbe, sokszor elkülöníthetetlenül összevegyülve az anonim közmondásokkal. Ezeket a kategóriákat nehéz – legalábbis történetileg – megnyugtatóan szétválasztani.

A magyar és a spanyol közmondásokból kirajzolódó társadalmi nemi szerepek egybecsengnek a patriarchális kultúrák nyugat-európai hagyományban továbbélő évezredes normáival, mivel mindkét területet a kereszténység, mint közös vallás és egyházi intézményrendszer, valamint a

kontinenst egységbe fogó műveltségi nyelv, a latin a társadalmi nemi modellek tekintetében is az európai fejlődéshez kapcsolta.

Ugyanakkor a közmondások jó részéről kimutatható, hogy az európai kultúra közös forrásaiból kerültek be az egyes európai nyelvekbe, azaz ún. kulturális europeizmusok.

A proverbiumkincs e szeletének vizsgálata arról tanúskodik, hogy egyrésről az Ibér-félsziget, másrésről a Kárpát-medence beilleszkedik az európai kultúra egészébe. Eddig tehát mindenképpen terjednek kontinensünk kulturális határai. A végső vonalak megrajzolása további kutatások sorára vár.

XIII. 6. További kutatási irányok

Az egybevető módszerrel feltárhatók a tartalmi és formai hasonlóság különböző szintjei. Az egyezések és eltérések mögött a társadalmi és kulturális fejlődés azonosságai és különbségei húzódnak meg. Esetünkben a proverbiumok kongruensnek nyilvánítható csoportjai jelezhetnek közös forrást, vagy gondolati univerzálékat, eltérései különfejlődést mutathatnak. A mögöttes okok feltárása ebből az időtávolságból már nem mindig lehetséges. A kontrasztív vizsgálat eredményeként feltárható közös formai törvényszerűségek újabb adalékkal szolgálhatnak a szóbeli hagyományozás jellegzetes (univerzális) módjainak és eszközeinek leírásához.

Jelen munka terjedelmi határai nem tették lehetővé a teljeskörű összehasonlítás elvégzését. Ezért első lépésként a tartalmi összevetéssel foglalkoztunk, mivel ez szorosan kapcsolódik a dolgozat másik fő problémaköréhez, a proverbiumok társadalmi funkciójának kérdéséhez. A formai alapú egybevetés, azaz a kongruencia vizsgálata a munka egy következő fázisát képezi majd.

A tartalmi összevetés során kimutatható volt a sok szempontból a kontinens periférikus területeinek, „végvidékeinek” számító két kultúra társadalmi értékrendjének alapvető azonossága. Ez a megállapítás ugyanakkor kiegészíti, teljesebbé teszi az európai kultúra egységességéről, területi hatáiról alkotott képet. A középkor és a kora újkor mindennapi kultúráját

eddig elsősorban a centrumra (Nyugat-Európa fejlett régiójára) koncentrálva dolgozták fel, ezt ebben a dolgozatban kiegészítettük a kereszténység nyugati és keleti bástyájának tekinthető Ibériai-félszigettel illetve a Kárpát-medencével.

Másrészt a mindennapi kultúra vizsgálata alapvetően fontos forrásai nyelvi jellegűek, ezek azonban, a korszak társadalmát átfogó szóbeliség következtében dominánsan szóbeliek, következésképpen ebből az időtávlatból nem szolgálnak használható forrásanyaggal. A nyelvi források hiányát szerettük volna pótolni a közmondások vizsgálatával, amelyek, mint a dolgozatban bemutattuk, sajátos kétlaki műfajt képeznek a szóbeliség és az írásbeliség szférája között. A közmondásokból kirajzolódó értékrend alátámaszthatja vagy megkérdőjelezheti az eddigi történeti kutatások egyéb forrásokra támaszkodó eredményeit, de mindenképpen teljesebb képet kapunk a kultúra egészéről.

A közmondások fontos jellemzője, hogy – ahogy a VI. fejezetben bemutattuk – a középkorban és a kora újkorban a társadalom minden rétegének mindennapi életében jelen voltak. Fontos szerepet töltöttek be az új nemzedékek szocializációjában, ezáltal alapvető funkciójuk volt a társadalom, a közösség értékrendjének fenntartása és átörökítése. A szóbeliség, a folklór közvetlen, kétirányú kommunikáción alapul, amelyekben sajátos, a memorizálást segítő illetve ritualizált formák könnyítik a törvények és szabályok, a közösségi ismeretrendszer megőrzését, felidézését, alkalmazását. Alapvető változást hoz a szocializáció intézményesülése; ez a váltás pedig hosszú távon átalakítja a gondolkodásmódot, a kapcsolatokat, a kommunikáció formáit. „szinte semmit sem tudunk arról, hogyan hatott az iskola a gyermekek tudáskészletének, gondolkodásmódjának rövid- és hosszútávú alakulására, a köznapi, munkahelyi, lakóhelyi ismeretekre és beállítódásokra, a személyközi kapcsolatokra, ismeretcsere, szóbeli kommunikációra és az *írásbeliség elterjedésére*.” (Somlai 1997: 32). Ennek a folyamatnak a feltárása és értelmezése természetszerűen magába foglalja a megelőző korszak, az orális ismeretátadás anyagának és szabályszerűségeinek feltárását. Ebben a munkában célunk volt annak bizonyítása, hogy egyrészt

a közmondásokat az orális társadalom egészére kiterjedő szocializációs eszköz- és ismeretrendszerként tételezhetjük; másrészt, hogy az írásbeliség korlátozott jelenléte mellett, a középkori, valamint Európa jelentős részén a kora újkori társadalom is, a szocializáció formáját tekintve orális társadalom volt. A közmondások azon kevés autentikus és a társadalom egészére érvényes írott forrás közé sorolhatók, amelyeket a szóbeliség vizsgálatára felhasználhatók, mivel, mint a dolgozatban bemutattuk, sajátos kétlaki műfajt képeznek a szóbeliség és az írásbeliség szférája között. Rendszeres vizsgálatuk tehát nemcsak a középkori társadalom mindennapi kultúrájának ismeretéhez járul hozzá, hanem a modern társadalom kialakulásának folyamatát is új megvilágításba helyezheti.

Mivel a két kultúra közös vonásait kerestük, munkahipotézisként a gyűjteményekben található forrás alapján egységesnek tételeztük mind a magyar, mind a spanyol proverbium-készletet. Természetesen ez csupán munkahipotézisként elfogadható, hiszen figyelmen kívül hagyja a közmondások és szólások időbeli, területi és társadalmi rétegzettségét. Ezeknek a rétegeknek a feltárása külön kutatásokat igényel különböző tudományterületeken. A kronológiai rétegek szétválasztásához történeti adatbázis létrehozása szükséges,²³⁹ a területi kutatások egységes módszerrel készült előzetes területi monográfiák elkészültét feltételezi ²⁴⁰, a társadalmi rétegek szerinti megoszlás pedig célzott empirikus vizsgálatokkal (kérdőíves vagy szövegvizsgálatok révén) lenne kimutatható. Mindezek kimutatása a középkori anyagban komoly kutatási projektet és infrastruktúrát igényel, jóval meghaladja egy doktori értekezés fizikai határait. Ezeket a korlátokat nem tudtuk átlépni, akkor sem, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a közmondások alapján feltárt, társadalmi nemekkel kapcsolatos értékrend érvényesülése más és más attól függően, hogy városban vagy vidéken, a nemesség körében, a kézművesek vagy a parasztság közösségeiben vizsgáljuk. ²⁴¹

---

²³⁹ L. a Trieri Egyetem EUROPHRAS projektjének fázisait.

²⁴⁰ A magyar anyagban Litovkina Anna tett erre kísérletet; a magyar parömiológiai minimum felmérésének második szakaszában összevetette az országos eredményeket két vidék, a Drávaszög és a romániai magyarság legnépszerűbb közmondásaival. Litovkina 2005:28

²⁴¹ A népi kultúra rétegzettségéről l. Burke 1991

A Shulamith Shahar által negyedik rendnek (2004) nevezett nőket sem lehet egységes csoportként kezelni. A szerzőnő hatalmas forrásanyag feldolgozásán alapuló kutatásai nyomán részletesen bemutatja a nyugat-európai feudális államokban élő különféle társadalmi rétegekhez és csoportokhoz tartozó nők helyzetét. Hasonlóan feldolgozott az Ibériai-félszigeten élt nők története az őskortól a XX. század végéig (Garrido et al.:1997). Számos spanyol egyetemen foglalkoznak a társadalmi nem kutatásával, és az ezekben a központokban született tanulmányok a nők helyzetét, a nőkkel kapcsolatos attitűdöket kronológiai és etnikai szempontból egyaránt átfogják.²⁴²

Hazánkban ebben témában történeti kutatásokat elsősorban a folklorisztika területén találunk²⁴³, illetve a XIX-XX. század nőtörténete a leginkább feldolgozott²⁴⁴. A korábbi, XVI-XVII. századi források közül elsősorban a szépirodalom felé irányult a kutatók érdeklődése.²⁴⁵ Magyar viszonylatban tehát nemcsak az anyanyelvű frazeológiai egységek dokumentált előfordulása jelenik meg több évszázados késéssel a nyugat-európai országokhoz képest, hanem a megfelelő művelődéstörténeti háttér, a mindennapi történelem szereplőinek, a nőknek a története is módszeres feltárássra vár. Ha ez megtörténik, természetesen a jelen dolgozatban bemutatott kutatást is biztosabb alapokra lehet majd helyezni. Vizsgálatunkban azokat a jellemzőket kívántuk feltárni, amelyek sok esetben (több) évezredes távlatban meghatározóak a nő és a férfi társadalmi szerepében. Megkíséreltük a jelenig nyomon követni a társadalmi nemekhez kapcsolódó társadalmi elvárásokat, pontosabban a vizsgált korszakban kapott eredményeinket összevetni a XX. század végi kutatások hasonló adataival. A női és a férfi szerep jövőbeli alakulása szempontjából

---

²⁴² A Garrido szerkesztette kötet szerzői az Universidad Autónoma de Madrid és az Universidad Complutense professzorai. A Málagai Egyetem kiadványai közül néhány cím: Verdejo Sánchez: *Comportamientos antagónicos de las mujeres en el Mund Antigo*; Calero Secall-Francia Somalo: *Saber y vivir: mujer, Antigüedad y Medioevo*; López de la Plaza: *Al-Andaluz: mujeres, sociedad y religión*; Jimenez Morales-Quiles Faz: *De otras miradas: reflexiones sobre la mujer de los siglos XVII al XX*; Quiles Faz-Sauret Guerrero: *Prototipos e imágenes de la mujer en los siglos XIX y XX*.

²⁴³ Küllös Imola 1999, Morvay Judit: *Nők a nagycsaládban*

²⁴⁴ Pető Andrea : *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században*, Nagy Beáta - Sárdi Margit: *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*

²⁴⁵ S.Sárdi Margit -Tóth László: *Magyar költőnők antológiája*

elgondolkoztató a végkövetkeztetés: egyrészt a nemi szerepek alapvető alkotóelemei évezredek óta átívelő stabilitást mutatnak; másrészt ezeket az elemeket az elsődleges szocializáció folyamata örökíti át, ez az „örökség” azonban a kultúra, a kor társadalmi értékrendjét, normáit, reprodukciós szükségleteit tükrözi, amelyek rendkívüli stabilitást mutatnak. Hasonló meggyőződését hangsúlyozza Pierre Bourdieu:

„Szerintem a nők is túlbecsülik a felszíni változások jelentőségét, s ezzel ők is mintegy elősegítik a mélyben zajló folyamatok továbbélését. A változások igen hosszú idő alatt mennek végbe. ... A szocializáció elsődleges eszközeül szolgáló iskola például többé-kevésbé homogénnek tekinthető. Ugyanakkor a lányok már szocializáltan érkeznek oda. ... Véleményem szerint az iskola és a hozzá hasonló intézmények a nemek közötti különbségeket fenntartó láthatatlan diszkriminációk sorát termelik újra.”

(Bourdieu 1994: 5)

A történeti háttér alapos feltárása nélkül a női és férfi szerep megértése és formálása, átalakítása tehát csupán felszíni, illuzórikus és átmeneti lehet. Ebben az értelemben kívánt hozzájárulni dolgozatom a jelen problémáinak megértéséhez, gyökereinek feltárásához.

A két közmondáskészlet összehasonlítása a formai összevetés elvégzése után lehet csak teljes értékű. Ugyanakkor elvégzett tartalmi oldala is első kísérletnek tekinthető: eredményei közelebb vihetnek annak felderítéséhez, hogyan is alakult ki a közös európaiság. Vajon a tartalmilag közös értékrend milyen százalékban vezethető vissza közös görög, latin, bibliai alapra, azaz mennyiben közös forrás az azonosságok alapja? Vagy a tartalmi egyezések a humán közösségeket összetartó szükségszerű értékrendet tükrözik, azaz mintegy szociális univerzálénak tekinthetők? A két lehetőség, a természetes és kulturális europeizmusok között bizonyára egy meghatározott arányt lehet majd megállapítani.

Az elméleti eredmények mellett didaktikai haszonnal is jár a konkrét összehasonlítás elvégzése: hozzájárulhat egy még hiányzó, de régóta tervezett magyar-spanyol frazeológiai szótár elkészültéhez.

„MÁS VALE UN HOMBRE DE PAJA QUE UNA MUJER DE PLATA”

EL PROCESO DE LA ADQUISICIÓN DE LA LENGUA Y LAS NORMAS DE
CONDUCTA ,
Y LOS PAPELES DE GÉNERO SOCIAL

Datos sobre la adquisición de los papeles de género social
Examen histórico-contrastivo de refranes húngaros y españoles

RESUMEN

El objetivo de presente trabajo es descubrir las normas de conducta ocultas tras los signos lingüísticos, es decir revelar el papel del los medios verbales en la construcción y reproducción de la mentalidad y las formas de conducta sociales. La razón de haber escogido una época determinada de la historia europea - la Edad Media y la Baja Modernidad – es el protagonismo absoluto del género del refrán en toda la vertiente social. Para evitar la retroproyección del contexto social y mental del presente en la interpretación de los signos verbales, en la primera parte del trabajo intento trazar las ideas, valores y símbolos dominantes de la época. El análisis de las principales corrientes filosóficas y artísticas va enfocado hacia los fenómenos más influyentes que determinaron las condiciones sociales femeninas y masculinas.

El tema por naturaleza requiere una aproximación multi- e interdisciplinaria: aprovechamos la contribución de la fraseología, la paremiología, la sociología del lenguaje, la etnolingüística, el folklor, la sociología, la historia, el arte, la ciencia de los géneros sociales; ciencias indispensables en la reconstrucción del contexto social y cultural de la época.

Por medio de este examen pretendo demostrar que la idea romántica de los refranes concebidos como expresiones de „la sabiduría del pueblo” , cuando el pueblo equivale a decir *campesino*, sólo tiene validez entre determinadas condiciones y marcos cronológicos. En las sociedades

tradicionales los refranes son propiedad de todas las capas sociales, no pueden ser atribuidas a una clase social exclusivamente. (Argumentos a favor: colecciones de paremias destinadas a condes, príncipes; presentaciones dramáticas de refranes en la corte francesa; representaciones de refranes en la pintura; aprovechamiento del refranero en la literatura, en los sermones etc.) La presencia de las paremias en las artes la concebimos como uso secundario. Secundario, porque no es su función primordial. El refrán es género característico de las culturas orales, orales en el sentido de que la transmisión de los conocimientos y valores de la comunidad se realiza por vía oral. En la tesis demostramos que en la sociedad europea de la Edad Media y la Baja Modernidad predominan las vías de comunicación oral y visual.

Argumentos en pro:

- los dominios de la lengua escrita son limitados;
- la situación lingüística se caracteriza por la diglosia: las lenguas vernáculas se usan básicamente en la oralidad;
- el acceso a las fuentes escritas es muy limitada;
- el nivel de la alfabetización es muy baja;

El uso de las fuentes escritas es muy reducida socialmente, y, por otra parte se limita mayoritariamente a los adultos. La oralidad en cambio es patrimonio común de toda la sociedad, incluyendo todas las capas y edades. El proceso de la integración lingüística, cultural y social se realiza durante la infancia en el ambiente natural del niño. La adquisición de la lengua vernácula y la de la cultura se realiza en un único proceso, por medio del cual se asimilan las características intrínsecas de los géneros sociales, de las diferencias generacionales y sociales, así como los papeles que les corresponden. La transmisión de conocimientos se realiza por vía oral, y aquí tienen los refranes su función primordial: en el refranero se almacenan los conocimientos de una comunidad, referentes tanto a la naturaleza como a la sociedad, su forma favorece la memorización gracias a determinados medios

mnemotécnicos, y su uso – a diferencia de los demás géneros folklóricos – no se relaciona con ninguna ocasión especial, forma parte de las interacciones diarias. Por lo tanto podemos deducir que la popularidad de los refranes en las sociedades tradicionales se debe a necesidades sociales fundamentales: su función en la reproducción de las normas de la comunidad, puesto que estas sociedades carecen de formas de integración social institucionales. Las paremias en nuestra época van cayendo en desuso precisamente por haber perdido esta función, debido a la institucionalización del proceso de la integración social – la escolarización y la alfabetización masivas.

Resumiendo: los refranes lejos de ser solamente „flores de la lengua”, es decir de desempeñar funciones meramente decorativas, estilísticas – aunque las cumplen también por su frecuente forma metafórica –, son medios fundamentales de inserción social, funcionan como un sistema de normas y valores sociales integrador dentro de una comunidad.

Pasando vista por la historia de las paremias en la cultura europea experimentamos su popularidad ininterrumpida. El cambio comienza en la época del Renacimiento: en lugar de la comunidad será el individuo que se coloca en el foco de la vida social, las tradiciones – el refranero también – pierden su autoridad inapelable, y con ello su función social primaria. El proceso se ve acelerado por la introducción de la escolaridad masiva, lo que romperá definitivamente con la forma tradicional de la transmisión de normas y valores.

El refranero no ha caído en el olvido total, aunque el nivel de su conocimiento va bajando de generación en generación. Sin embargo no ha perdido su vitalidad: ha cobrado una función nueva en la vida de la sociedad moderna: en los medios de comunicación, en la prensa, en la publicidad se aprovecha de sus características mnemotécnicas, su brevedad, su fuerza exhortativa. Con la función nueva ha sufrido un cambio en una de sus características fundamentales: la fijación, la repetición invariada. El fenómeno se denomina *descomposición, ruptura, aprovechamiento literal, desautomatización, productividad*. Todos estos términos se refieren a la adaptación, actualización formal de los

refranes, cuya escala se extiende de una ligera modificación hasta la presencia meramente alusiva de la unidad fraseológica. En función del grado de su modificación formal puede ir creciendo la proporción perdida de su contenido semántico original, se produce una traslación en el significado: una aproximación hacia el discurso libre.

La capacidad productiva contradice a varios criterios que definen el refrán: el motivo de su uso, su función es radicalmente diferente; desaparece la forma fija; carece de contenido didáctico, moral; no transmite ninguna norma o juicio general. No representa valor tradicional apoyado por una comunidad determinada. Con lo cual surge la duda ¿hasta qué punto pueden seguir siendo considerados refranes? O se trata de un nuevo género: el eslogan. Yo soy partidaria de esta opción.

La primera parte del trabajo trata la problemática del refrán en la cultura europea a nivel general. La segunda está dedicada al examen contrastivo de un grupo determinado: el tema de los papeles masculino y femenino reflejados en los refranes húngaros y españoles. Con el objetivo de colocar las normas presentes en el refranero en el sistema de valores contemporáneo, primero trazamos una panorámica sobre la imagen de los géneros sociales en la mentalidad de la época, y sus fuentes: la Biblia, los autores clásicos griegos y latinos.

El concepto absolutamente democrático representado por el Nuevo Testamento: „ante Dios todos somos iguales”, pronto pierde relevancia, y vuelven a dominar los valores del Antiguo Testamento y de la literatura rabínica, que se basan en la submisión de la mujer, y expresan un temor masculino generalizado ante el sexo femenino. El concepto de la Edad Media se apoya en este fundamento, completado por la herencia nada menos misógina de los autores clásicos. El segundo libro del Génesis y el pecado original determina la suerte de cada mujer a lo largo de la historia europea: su submisión por voluntad divina, y la necesidad de ser vigiladas y dirigidas por los hombres. Es el concepto que domina las normas eclesiásticas, legales, familiares. La figura de la mujer preocupa toda la sociedad medieval: su naturaleza,

sus calidades mentales, su lugar en el sistema social. Su representación en la sociedad láica, la opinión pública de Europa Occidental de la época fue *la querella de las mujeres*, debate que tuvo su incidencia en España también.

Tras el análisis de la situación europea general reflejada en las fuentes filosóficas, históricas, artísticas, literarias, paso a examinar los correspondientes refranes húngaros y españoles. Citando fuentes históricas, filosóficas, antropológicas, artísticas y etnográficas pretendo demostrar que el sistema de valores representado por los refranes coincide con los expresados por los otros canales de comunicación. Esta uniformidad de valores demostrada sirve para confirmar mi hipótesis sobre la función social primordial del refranero: la de medio de integración social.

Mediante la comparación de los sistemas de valores inherentes en los dos refraneros pretendo palpar los confines culturales de nuestro continente. Ampliando el territorio de las investigaciones similares concentradas mayoritariamente al *centro*, es decir Europa Occidental, y aprovechando los resultados ya existentes, mi objetivo es trazar las fronteras culturales de Europa. España y Hungría, situadas en los extremos opuestos, sin embargo aplicando el criterio del *centro/periferia* ambas pertenecen a la *periferia*. Por la distancia geográfica y la falta de contactos culturales directos sirven para medir y ejemplificar el efecto integrador de una ideología común –el cristianismo–, una lengua común –el latín–, sistemas políticos y económicos comunes sobre bases étnicos, culturales, lingüísticos completamente diferentes.

Los resultados de la comparación permiten afirmar que el sistema de valores, las normas de conducta sociales, las prohibiciones y las obligaciones referentes a los papeles femeninos y masculinos coinciden según el testimonio de los refraneros; y los dos siguen las pautas dictadas por la cultura europea de la época.

La existencia de un acervo paremiológico europeo común no representa ninguna novedad en sí. Sin embargo sólo será posible definir las fronteras culturales de Europa, basándose en los resultados de una

serie de análisis concretos. Un fruto muy concreto de los futuros exámenes parciales podrá constituir un catálogo del refranero europeo. Hasta nuestros días la contribución más relevante son las colecciones del lingüista húngaro, Gyula Paczolay que reúnen refranes de diferentes pueblos europeos y asiáticos.²⁴⁶

Dentro de los europeismos se distinguen dos tipos: los *naturales* refieren a fenómenos naturales y somatismos; los europeismos *culturales* en cambio se remontan a una fuente cultural común. En caso de nuestro tema, los refranes referentes a los géneros, se trata de europeismos culturales: hemos señalado su origen en la Biblia, las fuentes eclesiásticas, los autores griegos y latinos clásicos. Sin embargo los rasgos integrantes de los papeles masculino y femenino son determinados primordialmente por el sistema social, puesto que su reproducción sirve la estabilidad del mismo. En este caso no se trata simplemente de europeismos, sino modelos relacionados con el patriarcado. Sus raíces se extienden a tiempos remotos y áreas alejadas, para convencernos citamos ejemplos del Oriente Próximo, y de la mitología india de los milenios anteriores a la Biblia.

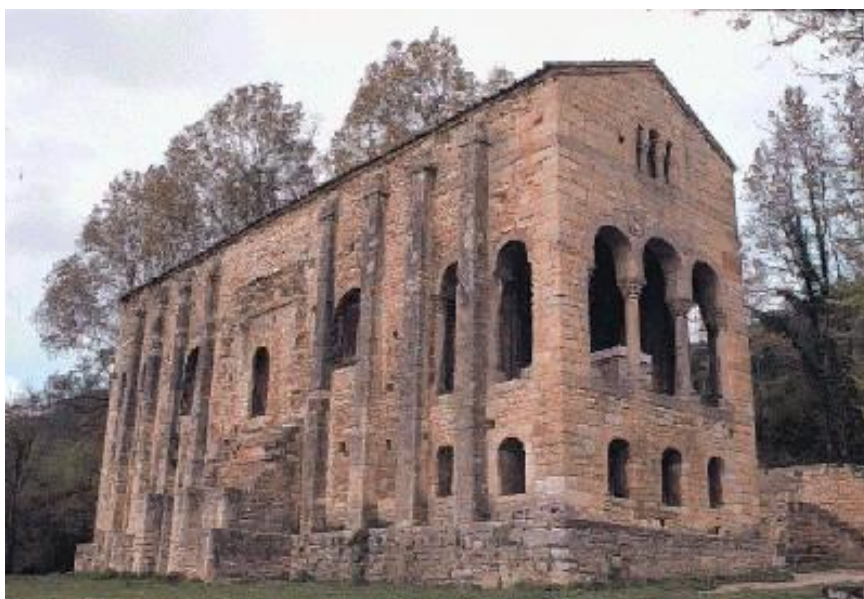
---

²⁴⁶ Paczolay Gyula: *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. Veszprém, 1997.

Függelék

1.
Rembrandt:
Lieven Willems.
Van Coppenol
Írásmester
(1658)

2.
Iglesia de
Santa María del
Naranco
(Spanyolország)

3.
A Pantokrátor
alakja a
San Clemente
de Taüll
templomban
X. század
(Spanyolország)

4.
A Pantokrátor
alakja a
Monreale
kolostorban.
XI. század
(Szicília)

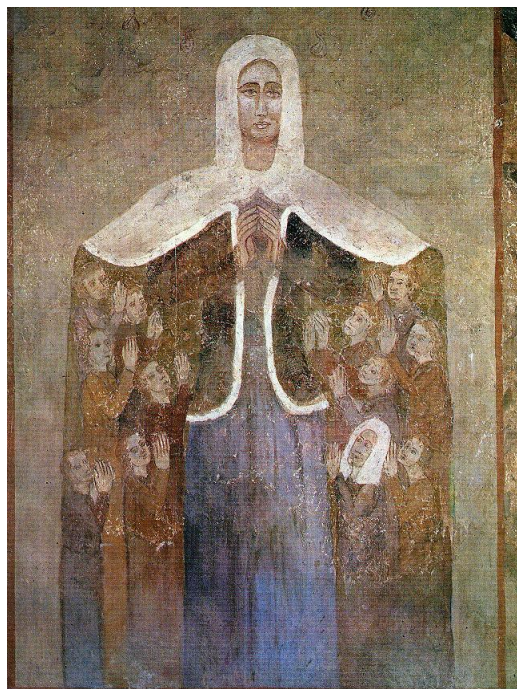

5. Rembrandt: Jézus a kereszten a két lator között (1653)

6. A Trónoló Madonna a
gyermek Jézussal Cserkút
1330. körül

7. Köpönyeges Madonna,
Vizsoly (1440-1450)

8.

A feszület rendhagyó
ábrázolása: a megváltásért
esedező hívők
kapaszkodnak a
megfeszített Jézusba.
(Taormina, Szicília)

9.

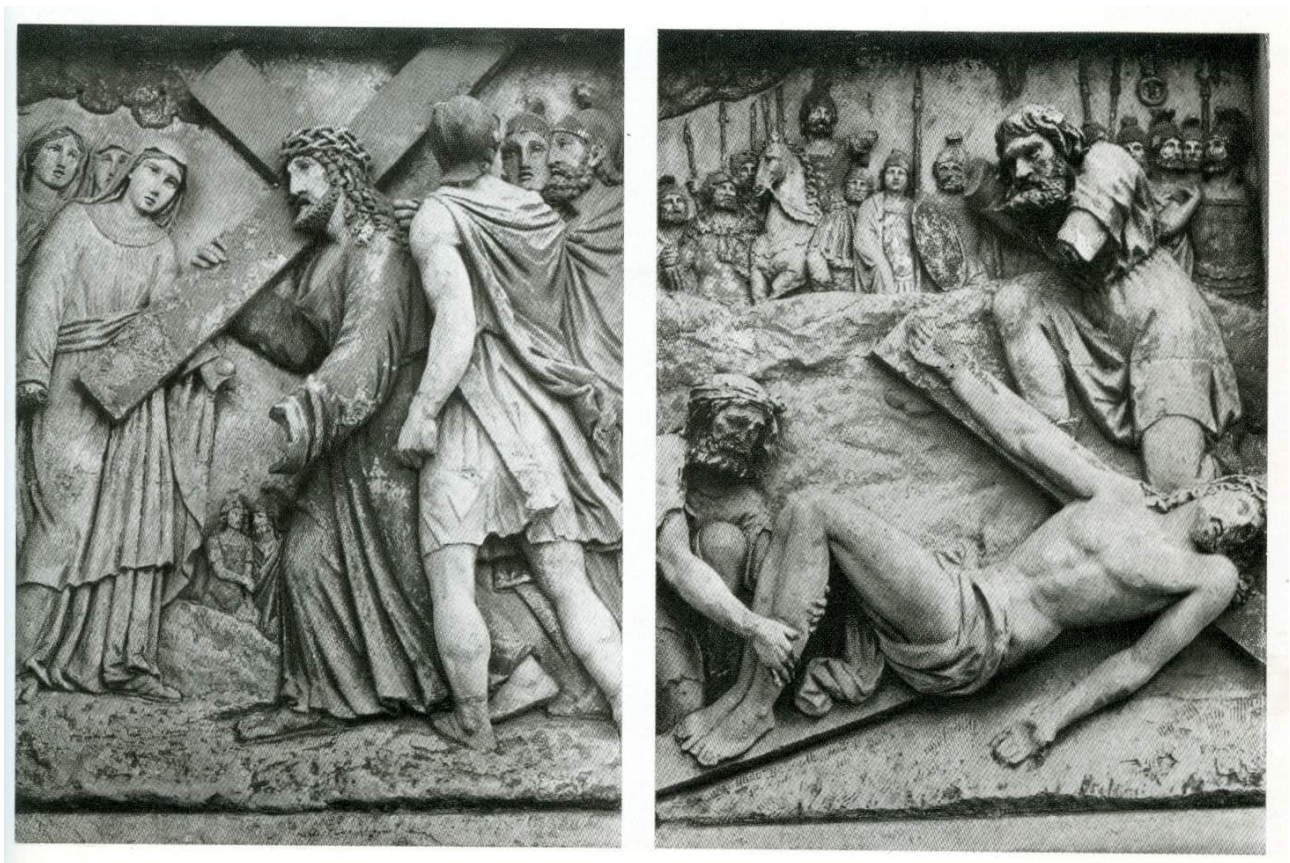
Az Utolsó Ítélet a
Salamancai Catedral Vieja
főoltáráról
(Spanyolország)

10. Jó János *Bible Moralisée*-je, 19. tábla
A francia udvarban készült
1310-1380 között.

11. Stációdomborművek, Esztergom

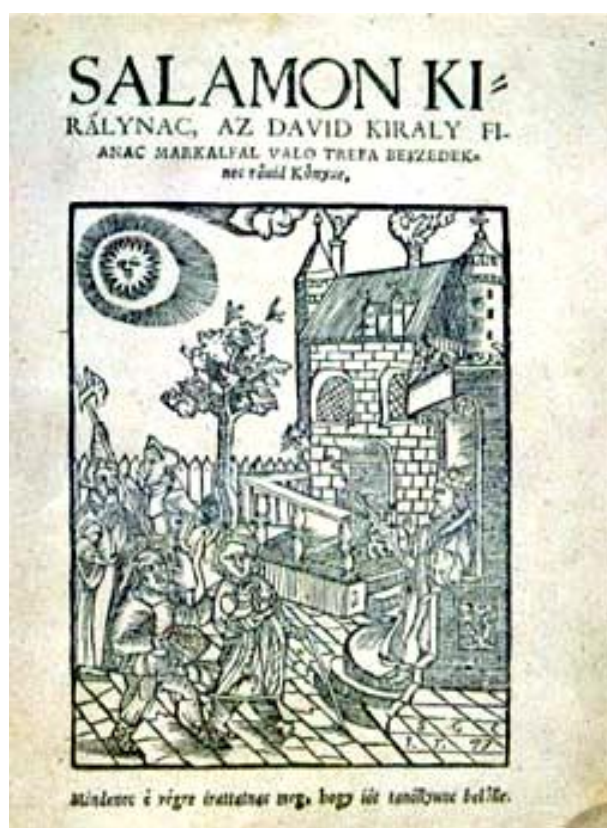

12. Kálvária, Szajk

13. Levétel a keresztről. (El descendimiento)
Zamora, Cofradía del Santo Entierro

14.
„Salamon királynak, a Dávid
király fiának Markalffal való
példabeszédeknek rövid könyve”
1577, Kolozsvár

15. Id. Pieter Bruegel: Németalföldi közmondások (1559)

16. Id. Pieter Bruegel: Vak vezet világtalant (1568)

17. Id. Pieter Bruegel: A nagy hal megeszi a kis halakat
(1559 után)

18. Hieronymus Bosch: Az erdőknek
füle, a mezőknek szeme van.
(Késői mű)

19.
Szent Magdolna,
Szent Anna,
Árpádházi Szent Erzsébet
Magyar Nemzeti Galéria

20.
Krisztus rokonsága
Dubravícáról
Magyar Nemzeti Galéria

21.
Úrkoporsó (részlet)
(1480. körül)
Keresztény Múzeum,
Esztergom

22. Rembrandt: Madonna a gyermekkel, macskával és kígyóval.
(1654)

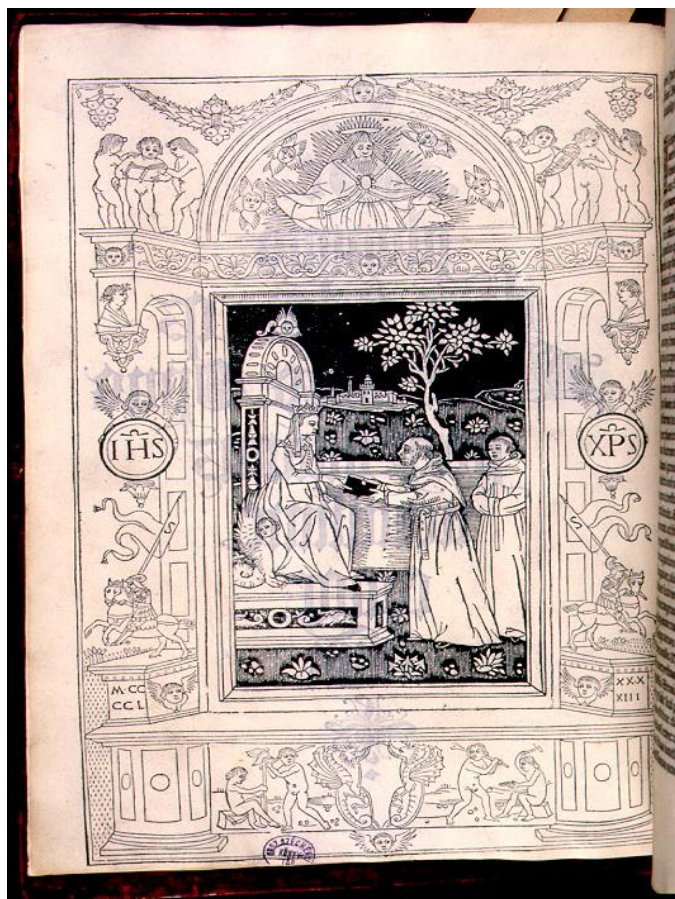

24.
Gebhard Flatz:

Szent József a kis Jézussal
és egy angyallal (1841)

25.
Botero: Család
(1989)

28.
Gustave Vigeland:
Any gyermekével
(1929-1943), Oslo

29.
Gustave Vigeland:
Nő mint ló (Woman
Horse)
(1929-1943) Oslo

30. Gustav Vigeland: Apa és fiai
(1929-1943) Oslo

31. Gustav Vigeland: Fiúk
(1929-1943) Oslo

32. Gustav Vigeland: Beavatás
(1929-1943), Oslo

33.
Gustav Vigeland:
Lányok
(1929-1943) Oslo

34.

A Helené-történetek mestere (XV. század)

Leány az egyszarvúval

Az egyszarvút ölelő leány a tisztaság, szüzesség allegóriája.. Az egyházatyák az unikornist Krisztussal azonosították, a szüzet pedig Máriával.

35.

Osztrák (?) festő

Evagationes Spiritus
(A lélek tévelygései)
1430-as évek

A táblához egykor egy másik szárny is tartozott, mely tartalmilag is szorosan összefüggött a fennmaradttal. Azon imádkozó férfialak volt látható, s az ő gondolatainak téves irányát jelölik a tőle kiinduló és a jelen képen folytatódó vörös vonalak.

A ruházkodásra, italozásra, kincsekre, nőkre pazarolt figyelem morális alapon elítélendő, helytelen.

36.
Id. Lucas Cranach:
Salome

Bibliográfia

- A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* 1973. Szent István Társulat, Budapest.
- Alvar Ezquerro, Manuel-Corpas Pastor, Gloria 1998: *Diccionarios, frases, palabras. Estudios y Ensayos.* Universidad de Málaga.
- Angelescu, Silviu 1999: A megszégyenítés rítusai. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Szokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri.* Magyar Köztársaság Kulturális Központja. Centrul Cultural al Republicii Ungare. Bukarest – București. 37-42
- Anscombre, Jean-Claude 1997: Reflexiones críticas sobre la naturaleza y el funcionamiento de las paremias. In: *Actas del I Congreso Internacional de Paremiología* (Paremia, 6) 43-54.
- Anscombre, Jean-Claude 1999: Estructura métrica y función semántica de los refranes. In: *Actas del II Congreso Internacional de Paremiología* (Paremia, 8) 25-36.
- Ariès, Philippe-Duby, Georges 1985: *Historia de la vida privada*, Taurus, Madrid, 1988.
- Atkinson & Hilgard 2005: *Pszichológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Bahtyin, Mihail 2002/1965: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Osiris, Budapest.
- Balázs Géza 2004: A magyar frazémák szövegtipológiája. Előadásként elhangzott a VII. Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson. 2004. augusztus
- Balázs János 1989: Az egybevető (kontrasztív) módszer alkalmazásának lehetőségei. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Általános és alkalmazott nyelvi tanulmányok.* Tankönyvkiadó, Budapest. 265- 295.
- Balázs Lajos 1999: Vétiségek és konfliktusok egy hagyományos közösségben. A népi jog néhány elve és gyakorlata az emberi sorsfordulók szokásvilágában, Csíkszentdomokoson. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Szokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri.* Magyar Köztársaság Kulturális

- Központja. Centrul Cultural al Republicii Ungare. Bukarest – București. 43-58
- Baranyai Decsi János 1978/(1598): *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bártfa. - Budapest. ELTE. (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 5.) Faksimile kiadás.
- Bárczi Géza 1996/1962: *A magyar nyelv életrajza*. Custos Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 2001/1958: *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2000: Charles Bally, a modern frazeológia atyja? *Tanulmánykötet Jean Perrot tiszteletére 75. születésnapjára*, Bessenyei György Könyvkiadó, 13-19.
- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benczik Vilmos 2001: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*, Trezor Kiadó, Budapest.
- Bilkei Irén 2002: „Magnifica et generosa domina...” Nemesasszonyok a 16. századi Zalában. In: Mózer Ibolya (szerk.): *Női sorsok a történelemben* 119-133. Szombathely (Partes Populorum Minores Alienigenae, 7.)
- Bogdán István 1978: *Régi magyar mulatságok*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1994: *Férfiuralom. Beszélgetés Hadas Miklóssal*. Replika, 13-14. 1994. június
- Braudel, Fernand 2004/1979: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. I. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gutta Könyvkiadó, Budapest.
- Buda Béla 1985: Női szerep – női szocializáció – női identitás. In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 93-110.
- Burckhardt, Jacob 1978/1860: *A reneszánsz Itáliában*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.

- Burguière, André 2000/1978: A történeti antropológia In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest. 49-72.
- Burke, Peter 1991/1978: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó-Hajnal István Kör, Budapest.
- Burke, Peter 2000/1988: Mi a történeti antropológia? In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest. 17-21
- Burke, Peter 2001/1993: *Hablar y callar*. Barcelona. Ed. Gedisa. (*The Art of Conversation*, Polity Press,)
- Calero Fernández, M. Ángeles 1991: *La imagen de la mujer a través de la tradición paremiológica española*. (Lengua y cultura), Publicaciones de la Universidad de Barcelona, Barcelona
- Camarero Rioja, Mercedes 2002: *Interacción social y desarrollo moral. El género y las formas de adhesión a los valores*. Universidad de Málaga
- Casares, Julio 1950: Introducción a la lexicografía moderna. *Revista de Filología Española*. Anejo LII. Madrid.
- Chenoll Alfaro, Rafael 1996: Eva y las hijas de Israel. In: Calero Secall, María Isabel – Francia Somalo, Rosa (szerk.): *Saber y vivir: Mujer, Antigüedad y Medioevo*. 19-41. Atenea, Estudios sobre la mujer, Universidad de Málaga
- Conde Tarrío, Germán 2000: Hacia la verificación de una teoría del refrán: Galicia, un ejemplo de estudio. In: Corpas Pastor, Gloria (szerk.): *Las lenguas de Europa: estudios de fraseología, fraseografía y traducción*. Editorial Comares, Granada, 165-184.
- Connell, Robert W. 1996: A társadalmi nemi szerepek. In: Tóth László szerk. *A szex. Szociológia és társadalomelmélet*, 46—62. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Córdoba de la Llave, Ricardo 1996: A una mesa y una cama. Barraganía y amancebamiento a fines de la Edad Media. In: Calero Secall, María Isabel – Francia Somalo, Rosa (szerk.): *Saber y vivir: Mujer, Antigüedad*

- y Medioevo*. 127- 153. Atenea, Estudios sobre la mujer, Universidad de Málaga
- Corpas Pastor, Gloria 1998: Criterios generales de clasificación del universo fraseológico de las lenguas, con ejemplos en español y en inglés. In: Alvar Ezquerra, Manuel-Corpas Pastor, Gloria: *Diccionarios, frases, palabras*. Estudios y Ensayos. Universidad de Málaga.
- Corpas Pastor, Gloria 2000: Acerca de la (in)traducibilidad de la fraeología. In: Corpas Pastor, Gloria (szerk.): *Las lenguas de Europa: estudios de fraseología, fraseografía y traducción*. Editorial Comares, Granada, 483-522.
- Corpas Pastor, Gloria (szerk.) 2000: *Las lenguas de Europa: estudios de fraseología, fraseografía y traducción*. Editorial Comares, Granada
- Crystal, David 1998/1997: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Bp.
- Czeizel Endre 1985: A nők biológiai „természete” és társadalmi lehetőségei. In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, Budapest . 21-50.
- Csányi Vilmos 1999: *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest.
- de Rougemont, Denis 1998/1972: *A szerelem és a nyugati világ*, Helikon Kiadó, Budapest.
- Domanovszky György 1981: *A magyar nép díszítőművészete*.I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Duby, Georges 1978/1973: *Emberek és struktúrák a középkorban*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Duby, Georges 1984/1966-67: *A katedrálisok kora*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Duby, Georges 2000/1995-96: *A nő a középkorban*, Corvina Kiadó, Budapest.
- Elias, Norbert 1996: Változások a nő és a férfi kapcsolatát illető beállítottságban. In: Tóth László (szerk.): *A szex. Szociológia és társadalomtörténet*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 170-188.
- Elias, Norbert 2004/1981: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Engel Pál 1990: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Magyarok Európában I. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Erdélyi Zsuzsanna (szerk.) 1991: *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szent István társulat, Budapest.
- Fazekas Zsuzsa (szerk.) 2000: *Ezen vőfi Könyv a Karsai Mihályé. Vőfélykönyv Székről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Fishman, Joshua A. 1975/1965: Az „etnicitás” és a nyelvi tudatosság változatai. In: Pap Mária-Szépe György(szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest. 321-334.
- Földes Csaba 1987: A frazeológiai univerzálék és az idegen nyelvek tanítása. *Idegen nyelvek tanítása*, 1987/4. 109-116.
- Földes Csaba 2005: Kulturgeschichte, Kulturwissenschaft und Phraseologie: Deutsch-ungarische Beziehungen. In: Hausner et. al. (Hrsg): *Deutsche Forschung als Kulturgeschichte. Beiträge des Internationalen Symposiums aus Anlass des 90-jährigen Bestandes der Wörterbuchkanzlei der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Wien, 25-27. September 2003. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2005. 323-345.
- François Villon Összes versei 1979, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Garrido, Elisa (ed.)- Folguera, Pilar – Ortega, Margarita – Segura, Cristina 1997: *Historia de las mujeres en España*. Ed. Sintesis, Madrid.
- Géró Györgyi 2004: Új nyelvi nagyhatalom születőben? In: *Új nyelvi nagyhatalom születőben. Spanyol nyelvészeti és szociolingvisztikai írások*. Tinta Kiadó. Budapest. 7-35.
- Géró Györgyi 2005: Az asszony ördög, vagy angyal. A nő-kép a magyar és spanyol közmondásokban. A *MANYE XV. Kongresszusán*, **2005.** áprilisában Miskolcon elhangzott előadás
- Géró Györgyi 2006: A köz-mondások divatja már a múlté? Sztereotípiák közmondásokon innen és túl címmel *A nő és női(es)ség sztereotípiái c.* konferencián, a Szegedi Tudományegyetemen 2006. szeptemberében elhangzott előadás
- Gimeno Menéndez, Francisco 1995: *Sociolingüística histórica (siglos X-XII)*. Visor Libros, Universidad de Alicante.

- Gombrich, E.H. 1983/ 1972: *A művészet története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Granasztói György 1980: *A középkori magyar város*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Gurevics, A.J. 1974: *A középkori ember világképe*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Györgyi Erzsébet-Ujváry Zoltán 1980: Vénlánycsúfolás In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 5. kötet*, Akadémiai Kiadó. Budapest. 523-524.
- H. Sas Judit 1984: *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hamilton David. L. 2001: A sztereotípiák megértése: elméletek és problémák történelmi perspektívában. In: Hunyady György-Nguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 13-22
- Hargittay Emil 1983: *Hatvanhat csúfos gajd. XVI-XVIII. Századi magyar csúfolók és gúnyversek*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Harksen, Sibylle 1976/ 1974: *A nő a középkorban*, Corvina Kiadó, Budapest.
- Heller Ágnes 1998: *A reneszánsz ember*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Hoppál Mihály - Niedermüller Péter (szerk.) 1983: *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Hoppál Mihály - Niedermüller Péter 1983: Társadalmi értékrend és szimbolikus kommunikáció. In: Hoppál - Niedermüller (szerk.): *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Huizinga, Johan 1979/1924: *A középkor alkonya*. Európa Kiadó, Budapest.

- Hunyady György 2001: A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése. In: Hunyady György-Nguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *Szttereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 484-491.
- Hunyady György-Nguyen Luu Lan Ahn (szerk.) 2001: *Szttereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.
- Huszár Ágnes 2001: Női beszéd. In: Andor József – Szűcs Tibor - Terts István: *Színes eszmék nem alszanak I.* Lingua Franca Csoport, Pécs.
- Hymes, Dell 1973/1972: A nyelv a társadalomban. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Gondolat Kiadó, Budapest. 483-505.
- Hymes, Dell 1997/1974: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh-Siklaci-Terestyéni (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 458-495.
- Imhof, Arthur E. 1992/1985: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakobson, Roman 1972/1969: A folklór sajátos alkotásmódja. In: Jakobson, Roman: *Hang – Jel- Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest. 381-398.
- Jan Assmann 2004/(1992): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Jung Károly 1978: *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Fórum Könyvkiadó, Szabadka
- Katona Imre 1999: Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 95-102.
- Kegyesné Szekeres Erika 2005: A nő és asszony lexémáink fogalomtörténeti vizsgálata. *A nő helye a magyar nyelvhasználatban c. konferencián elhangzott előadás*. Szeged, 2005. szept. 8-9 Szegedi Tudományegyetem. (megjelenés alatt)
- Kelemen János 2003: Dante és az írásbeliség kultúrája. In: Neumer Katalin (szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Gondolat Kiadó, Budapest. 143-156.
- Keszeg Vilmos 1999: Nők a nemiségen innen és túl. In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 259-265

- Kis János 1860: *Doktor Luther Márton' kis kathekizmusának magyarázatja*. Pesten
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klaniczay Tibor 1976: *Hagyományok ébresztése*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Klaniczay Tibor 2001: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Komoróczy Géza 1979: Holt nyelvészet. In: Fülei-Szántó – Gereben (szerk.): *Konfrontáció a társadalomtudományokban. Nyelvpedagógiai Írások II.* MKKE Nyelvi Intézet, Budapest, 24-35.
- Kósa László (szerk.) 1991: *A magyarságtudomány kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kósa László (szerk.) 2000: *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kósa László 1984: *Hagyomány és közösség*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Kotics József 1999: A társadalmi kontroll szimbolikus formáiról. Egy rítus jelentései. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Szokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri*. Magyar Köztársaság Kulturális Központja. Centrul Cultural al Republicii Ungare. Bukarest – București. 8-36.
- Kovács Mónika 2001: Nemi ideológiák, nemi sztereotípiák In: Hunyady György-Nguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 448-453.
- Kövecses Zoltán 1998: A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Győri Miklós: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 50-82.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Küllös Imola (szerk.) 1999: *Hagyományos női szerepek*. Magyar Néprajzi Társaság, Bp.
- Küllös Imola 1999: Lányok és asszonyok a XVI-XVIII. századi magyar közköltészetben. In: Küllös Imola (szerk.) *Hagyományos női szerepek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 121-134.

- Lakoff, Robin 1981/1975: *El lenguaje y el lugar de la mujer.*, Ricou, Barcelona (Language and Woman's place).
- Lammel Annamária - Nagy Ilona 1985: *Parasztbiblia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Le Bigot, Claude 1998: La desconstrucción de la frase hecha en algunos poetas sociales. In: *Paremia*, 2, Madrid, 151-155.
- Le Goff, Jacques 1979/1957: *Az értelmiség a középkorban*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Lévi-Strauss, Claude 1999/1952: *Faj és történelem*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lisón Tolosana, Carmelo 1977: *Invitación a la antropología cultural de España*. Editorial Adara, La Coruña.
- Lisón Tolosana, Carmelo 1987: Estrategias matrimoniales, individuación y ethos lucense. In: Peristiany, John G. (szerk.): *Dote y matrimonio en los países mediterráneos*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Siglo veintiuno de España Editores, S.A. 79-106.
- Lozano Domingo, Irene 1995: *Lenguaje femenino, lenguaje masculino*. Minerva Ediciones, Madrid
- Magyar Zoltán 2005: *Az Árpád-ház szentjei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Maitz Péter 2000: A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124. évf. 4.sz.. okt.-dec. 501-513.
- Martín, José-Luis 1993: Hermandades y ligas de clérigos en los reinos hispánicos. In: *Cofradías, gremios y solidaridades en la Europa Medieval*. (Actas de las XIX Semana de Estudios Medievales de Estella. 20-24 de julio de 1992). Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura.
- Mendívil Giró, José Luis 1998: Aspectos teóricos del estudio de las unidades fraseológicas: gramática, pragmática y fraseología. In: Votjak, Gerd (szerk.): *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual*. Vervuert. Iberoamericana, Frankfurt am Main, 39-56.
- Mészáros István 1988: *Oskolák és iskolák. Epizódok tizenhat régi iskolánk történetéből*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Monok István 1997: A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében. *Könyvtári Figyelő*, 43. évf. 3. sz.
- Monok István (szerk.) é.n. (2005): *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500-1700*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Montaigne 1983/1581: *A tapasztalásról*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Montaigne 1996/1581: A gyermeknevelésről. In: Montaigne: *Esszék* Kairosz Kiadó, Budapest.
- Morvay Károly 1996: „Harri batez bi kolpe. Cuestiones de fraseología comparada.” Euskera (*Herri literaturen IV. Jardunaldiak 'Paremiologiaz'*). Durango. 1996-XII.06/07). 3. 719-767
- Morvay Károly 2000: Descubrir América en la fraseología. In: Corpas Pastor, Gloria (szerk.): *Las lenguas de Europa: estudios de fraseología, fraseografía y traducción*. Editorial Comares, Granada, 275-302.
- Nagy Janka Teodóra 1999: „Ez férfi, ez asszonyi munka...” Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 56-61..
- Nagy Olga 1983: *Újabb paraszt dekameron*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Nagy Olga 1988: *Asszonyok könyve*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Neumer Katalin (szerk.) 2003: *Kép, beszéd, írás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nguyen Luu Lan Ahn 2001: Nemi sztereotípiák változása a kilencvenes években. In: Hunyady György-Nguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 437- 447.
- Novák Veronika 2003: Információs fordulat a történetírásban? Intézmények és kommunikáció, XIII–XV. század – Konferencia, Kanada, 2002. május 9–11. *Klió* 2003/1. 12 évf. 26-32.
- Nyíri Kristóf 2003: A gondolkodás képelmélete. In: Neumer Katalin (szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Gondolat Kiadó, Budapest. 264-278.
- O. Nagy Gábor 1977: A magyar frazeológiai kutatások története. *Nyelvtudományi Értekezések* 95.sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1979: Közmondás. In: *Világirodalmi Lexikon* 6. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 645.

- Ortega y Gasset, José 1927: *La rebelión de las masas*.
http://www.laeditorialvirtual.com.ar/Pages/Ortega_y_Gasset/Ortega_LaRebelionDeLasMasas01.htm
- Ott, Sandra 1987: Matrimonio y segundas nupcias en una comunidad vasca de montaña. In: Peristiany, John G. (szerk.): *Dote y matrimonio en los países mediterráneos*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Siglo veintiuno de España Editores, S.A. 193-224.
- Paczolay Gyula 2001: Baranyai Decsi Csimor János, a szőláskutató. In: Dávid Gyula (szerk.): *Baranyai Decsi Csimor János emlékezete*. Erdélyi Tudományos Füzetek 235. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár. 16-30.
- Pál József - Újvári Edit 2005/(1997): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Palmer, Gary B. 1996/2000: *Lingüística cultural*, Madrid, Alianza. (Toward a Theory of Cultural Linguistics, Texas Press,)
- Palya Bea - Sándor Ildikó 1999: Női szerepek a siratókban In: Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 111-120
- Pannonius, Janus 1986: *Epigrammata lasciva. Pajzán epigrammák*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Peristiany, John G. (szerk.) 1987: *Dote y matrimonio en los países mediterráneos*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Siglo veintiuno de España Editores, S.A.
- Péter Katalin 2001: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. *Rubicon*, 2001/6. 20-24.
- Pócs Éva 2002: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. Válogatott tanulmányok I. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Pozsony Ferenc 1999: Vénleányok és vénlegények csúfolása Erdélyben. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Szokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri*. Magyar Köztársaság Kulturális Központja. Centrul Cultural al Republicii Ungare. Bukarest – București. 63-97.

- R. Molnár Emma 1996: Az idiómák nyelvi természete és stiláris lehetőségei. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 184-213.
- Radcliffe-Brown, A. R. 1982/1952: A funkció fogalma a társadalomtudományban. In: *Néprajzi Szöveggyűjtemény I.* Tankönyvkiadó, Bp. 241-250.
- Ranschburg Jenő 1996: *A nő és a férfi.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Réger Zita 1990: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció - nyelvi hátrány.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reglá, Juan 1972: *Historia de España Ilustrada*, Sopena, Barcelona
- Ruiz Gurillo, Leonor 1997: Aspectos de fraseología teórica española. (Anejo nº XXIV de la *Revista Cuadernos de Filología*). Servicio de Publicaciones de la Universidad. Valencia
- Scribner, Robert W. 2000/1995: A kora újkori Európa történeti antropológiája. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Replika Kör, Budapest. 157-179.
- Searle, John R. 1997/1975: Közvetett beszédaktusok. In: Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció-cselekvés.* 62-81.
- Sebők Marcell (szerk.) 2000: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Replika Kör, Budapest.
- Sevilla, Julia-Cantera, Jesús 2002: *Pocas palabras bastan. Vida e interculturalidad del refrán.* Diputación de Salamanca, Centro de Cultura Tradicional. Salamanca
- Shahar, Shulamith 2004/1983: *A negyedik rend. Nők a középkorban.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Somlai Péter 1997: *Szocializáció. A kulturális átöröklés és a társadalmi beilleszkedés folyamata.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Szabó György 1982: *Apró cseppekből lesz a zápor. Latin nyelvű szállóigék és aforizmák a középkor- és újkorból.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca
- Szabó Zoltán 1992: A szöveg történetisége. In: Petőfi S. János-Békés Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz.* (I) JGYTF Kiadó, Szeged., 34-39.

- Szécsi Gábor 1998: *Nyelv, gondolkodás, kommunikáció*. Világosság, 1998/10. 8-22.
- Szegedy-Maszák Mihály 2005: Szájhagyomány és irodalom: kapcsolat vagy ellentét? In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27-39.
- Szemerkenyi Ágnes 1975: A szólások szemiotikai analízise. In: Szerdahelyi István-Szépe György-Voigt Vilmos (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57-66.
- Szemerkenyi Ágnes 1980a: Közmondás. Közmondásszerű szólás. Maxima. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 327-328, 535,
- Szemerkenyi Ágnes 1980b: Proverbium. Szentencia. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 4. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 273-274, 653.
- Szemerkenyi Ágnes 1980c: Szólás. Szólásformájú csúfoló. Szóláshasonlat. Szólásmagyarázó mese. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 5. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 74-77.
- Szemerkenyi Ágnes 1980d: A közmondások használata. In: Szemerkenyi (szerk.): *Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest 354-380.
- Szemerkenyi Ágnes 1988: Közmondás és szólás. (Proverbium) In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz V. kötet: Magyar Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 213-237.
- Szemerkenyi Ágnes 1994: „Közmondás nem hazug szólás” (A proverbiumok használatának lehetőségei). Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szemerkenyi Ágnes (szerk.) 2005: *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Ferenc (szerk.) 1983: *Győri magyar kalendárium 1749-1849*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Szűcs Tibor 2003/1999: Magyar – német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. In: Kárpáti Eszter (szerk.): *Szöveggyűjtemény az alkalmazott nyelvészet tanulmányozásához*. Aula, Bp. 205-214.

- T. Litovkina Anna-Wolfgang Mieder 2005: „A közmondást nem hiába mondják” *Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról.* Bp. Tinta
- Tarnóc Márton 1994: *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450-1541)* Balassi Kiadó, Budapest.
- Tillion, Germaine 1983: A nők bezártsága civilizációnkban. In: Sullerot, Evelyne (szerk.): *A női nem – tények és kérdőjelek.* Gondolat Kiadó, Budapest, 431-448.
- Tolnai Vilmos 1910: *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez.* Bp., MNyT. (A MNyTK 12.)
- Tolnai Vilmos 1941-43: Szólások. In: *A magyarság néprajza III:* 397-434. Budapest.
- Tóth László (szerk.) 1996: *A szex. Szociológia és társadalomelmélet.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Tóth László 2004: *A társadalmi nemi szerepek regionális különbségei.* <http://mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/szocio/tarsnemi/html/tarsnemi.htm> 2004.11.29.
- Universität Trier – *EUROPHRAS projekt.* http://www.histphras.uni-trier.de/HDP_materialgrundlage.html. 2006.11.09. 15:26.
- Utrio, Kaari 1989: *Éva lányai. Az európai nő története.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Vargyas Lajos 1984: Hagyomány és kultúra I-II. In: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra. Tanulmányok.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 7-46.
- Váriné Szilágyi Ibolya 2001: A sztereotípiák megújulása: hogyan és miért? In: Hunyady György-Nguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 454- 467.
- Veres Péter 1975: Jobb: bal : férfi : nő. In: Szerdahelyi István-Szépe György-Voigt Vilmos (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 83-92.
- Vigara Tauste, Ana María 1993: Pre-texto y realización del sentido en el español coloquial. In: *Paremia, 2,* Madrid, 267-275.

- Voigt Vilmos 1971: A szólások változatainak szintjei. In: *Magyar Nyelvőr* 95, 1971, 29-34.
- Voigt Vilmos 1975: A folklorisztikai-szemiotikai szövegelemzés eszközei. In: Szerdahelyi István-Szépe György-Voigt Vilmos (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 23-36.
- Voigt Vilmos 1998: Kisepikai prózaműfajok. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest. 303-355.
- Voigt Vilmos 2000: Németalföldi közmondások id. Pieter Bruegel festményén. In: *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok*. Universitas Kiadó, Budapest. 186-203.
- Votjak, Gerd (szerk.) 1998: *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual*. Vervuert.Iberoamericana, Frankfurt am Main,
- Wardhaugh, Ronald 1986: *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég, Budapest. 1995.
- Zemon Davis, Natalie 2001/(1975). A közmondások bölcsessége és a népi tévedések. In: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. 199—231. Balassi Kiadó, Budapest.
- Zemon Davis, Natalie 2001: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Zsigmond Győző (szerk.) 1999: *Szokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri*. Magyar Köztársaság Kulturális Központja. Centrul Cultural al Republicii Ungare. Bukarest – București.
- Zsoldos Attila 2005: Magyar királynék az Árpád-korban. *História* 2005. 6-7. 30-32.

Magyar szótárak és frazeológiai gyűjtemények

- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003: *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Burián János (szerk.) 1901: *Latin-magyar szótár*, Franklin-Társulat, Budapest.
- Czuczor Gergely - Fogarasi János 1862-1874: *A magyar nyelv szótára*

- Dugonits András 1820: *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. In: *Régi magyar szólások és közmondások*. Arcanum Adatbázis Kft. (CD-ROM) 2004
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*. In: *Régi magyar szólások és közmondások*. Arcanum Adatbázis Kft. (CD-ROM) 2004
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar Értelmező Kéziszótár 2004/1972. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. In: *Régi magyar szólások és közmondások*. Arcanum Adatbázis Kft. (CD-ROM) 2004
- O. Nagy Gábor 1982/1966: *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Póra Ferenc 1907 : *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve*. Athenaeum, Budapest. – Ciceró, Bp. 3. kiadás é.n.
- Sirisaka Andor 1891: *Magyar közmondások könyve*. In: *Régi magyar szólások és közmondások*. Arcanum Adatbázis Kft. (CD-ROM) 2004
- T. Litovkina Anna 2005: *Magyar Közmondástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Újváry Zoltán 2001: *Szólásgyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Újváry Zoltán é.n.: *Szólások és közmondások nagy könyve*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft. Debrecen.
- Vöö Gabriella 1989: *Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból*. Kriterion Könyvkiadó, București

Spanyol szótárak és frazeológiai gyűjtemények

- Campos, Juana G. – Barella, Ana 1993/1975: *Diccionario de refranes Espasa*. Espasa Calpe, Madrid
- Canellada, María Josefa – Pallares, Berta 2001: *Refranero español. Refranes, clasificación y uso*. Editorial Castalia, Madrid

- Correas, Gonzalo 1992 /1627: *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, Visor Libros, Madrid
- Diccionario Salamanca de la lengua española* 1996, Santillana, Universidad de Salamanca
- Junceda, Luis 1998: *Diccionario de refranes, dichos y proverbios*. Espasa, Madrid
- Martínez Kleiser, Luis 1989/1953: *Refranero general ideológico español*, Edición Facsímil, tercera reimpresión. Editorial Hernando, Madrid
- Sbarbi, José María 1980/1873: *Florilegio o ramillete alfabético de refranes y modismos*, Ediciones Atlas, Madrid

Tartalomjegyzék:

ELŐSZÓ	2
1. Nyelvészet	4
2. Frazeológia	4
3. Gender (társadalmi nem)-tudományok	4
4. Néprajz	5
5. Művelődéstörténet	6
I. BEVEZETÉS	9
I. 1. A témaválasztás szempontjai	9
I. 1. 1. A frazeológiai egységek (FE)	9
I. 1. 2. A társadalmi nemek problémájának aktualitása	10
I. 1. 3. A közmondások, szólások és a történelem	11
I. 1. 4. A vizsgált terület földrajzi határainak kijelölése	12
I. 2. Műfaji besorolás	13
II. MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK	16
II. 1. A történeti szempontú megközelítés jogosultsága	16
II. 1. 1. Nyelvészet és történelem	16
II. 1. 2. Antropológia és történelem	17
II. 1. 3. Kommunikáció és történelem	18
II. 2. A funkció kérdése	19
II. 3. A kontrasztív módszer	21
III. A KÖZMONDÁSOK TUDOMÁNYOS MEGKÖZELÍTÉSÉNEK IRÁNYAI	23
III. 1. Folklór	23
III. 2. Szemiotika	26
III. 3. Nyelvészet	28
III. 3. 1. Az állandósult szószerkezetek nyelvészeti megközelítése	28
III. 3. 2. A frazeológia mint önálló diszciplína kialakulása	30
III. 3. 3. A frazeológia szűk és tág értelmezése	32
IV. A KÖZMONDÁS HELYE A FRAZEOLÓGIÁBAN : KÍSÉRLETEK A KÖZMONDÁS DEFINÍCIÓJÁRA	37
IV. 1. A mondatértékű frazeológiai megnyilatkozások	37
IV. 1. 1. Proverbiumok	38

IV. 2. A közmondás definíciójához	40
IV. 3. Langue és parole, általános és egyedi	42
IV. 4. A jelentés problémája	43
IV. 5. A közmondások eredetének kérdése	47
IV. 6. Formai sajátosságok	50
V. HAGYOMÁNYOZÁS, NYELVHASZNÁLAT, KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK	53
V. 1. Kultúra, értékrend, hagyományozás	53
V. 2. Orális társadalomnak tekinthető-e a középkori, kora újkori Európa társadalma?	54
V. 2. 1. Szóbeliség és írásbeliség	55
V. 2. 2. Hagyományozás és emlékezet	56
V. 2. 3. Az írás és olvasás jellegzetességei, szerepe a középkorban	58
V. 2. 4. Az írás, olvasás használati területei	61
V. 3. Nyelvhasználat és írásbeliség	64
V. 3. 1. A nyelvhasználat alakulása Európa országaiban a középkortól a kora újkorig	64
V. 3. 2. Spanyolország	70
V. 3. 3. Magyarország	72
V. 4. Az alfabetizáció szintje a középkorban	75
V. 4. 1. Írni-olvasni tudás Európában	75
V. 4. 2. Az írott kultúra térhódítása az Ibériai-félszigeten	76
V. 4. 3. Az írásbeliség elterjedése Magyarországon	78
V. 5. Kommunikáció az orális társadalomban: verbalitás és vizualitás	85
VI. A KÖZMONDÁSOK TÁRSADALMI FUNKCIÓJA	94
VI. 1. Közmondások az orális társadalomban	94
VI. 1. 1. Kultúra és hagyományozás	95
VI. 1. 2. A közmondások másodlagos használata: vizuális ábrázolás, szépirodalom	96
VI. 2. Közmondások: értékrend és szocializáció	100
VI. 3. A közmondások története és változó társadalmi jelentősége az európai történelem folyamán	108

VI. 3. 1. A proverbiumok legkorábbi írásos előfordulása.....	108
VI. 3. 2. A proverbiumok kiemelkedő szerepe a reneszánsz és a humanizmus korában.....	109
VI. 4. Közmondás és népi kultúra	112
VII. A TÁRSADALMI NEM AZ EURÓPAI KULTÚRÁBAN	119
VII. 1. A társadalmi nem mint tudományos probléma	119
VII. 1. 1. Természetes nem – társadalmi nem.....	119
VII. 1. 2. A társadalmi nem a történelemben	120
VII. 1. 3. A társadalmi nem mint történeti kategória	120
VII. 2. A nő megítélése a középkori Európában	125
VII. 3. A társadalmi nem a folklórban	126
VII. 4. Társadalmi nem és nyelv	129
VIII. A KÖZÉPKOR MEGHATÁROZÓ SZELLEMI ÁRAMLATAI ÉS A NŐ HELYE	133
VIII. 1. Az egyház szerepe	133
VIII. 2. A világi értelmiség kialakulása	134
VIII. 3. A meghatározó filozófiai áramlatok	135
VIII. 3. 1. A Szent Ágostoni miszticizmus.....	135
VIII. 3. 2. A skolasztika.....	136
VIII. 3. 3. Az újplatonizmus	137
VIII. 4. A Biblia központi szerepe: az Ó- és Újszövetség értelmezése	137
VIII. 5. A nőkről való vélekedés meghatározó jegyei	140
VIII. 6. Az Ibér-félsziget a középkorban	144
VIII. 7. A kereszténység Magyarországon	145
IX. A TÁRSADALMI NEMMEL KAPCSOLATOS MAGYAR ÉS SPANYOL KÖZMONDÁSOK VIZSGÁLATA	148
IX. 1. A férfi és a nő viszonya	151
IX. 1. 1. Az asszony nem ér annyit, mint a férfi.....	151
IX. 1. 2. A természet rendje szerint a férfi az úr a háznál.....	153
IX. 1. 3. Az asszonyt engedelmességre kell szoktatni.....	155
IX. 1. 4. A hallgatás erénye	158
IX. 2. Erkölcsi magatartás	161
IX. 2. 1. Szüzesség	162

IX. 2. 2. A szüzesség, erényesség őrzése.....	163
IX. 2. 3. Az asszony csábít a bűnre	169
IX. 3. Külső és belső tulajdonságok	171
IX. 3. 1. Külső tulajdonságok: szépség.....	171
IX. 3. 2. Belső tulajdonságok.....	172
IX. 4. Házasság	179
IX. 4. 1. Párválasztás.....	183
IX. 4. 2. Agglegény, vénlány	188
IX. 4. 3. Lakodalom.....	192
IX. 4. 4. Jó asszony – rossz asszony	195
IX. 4. 5. Második házasság	199
IX. 5. A nő és a férfi életének szakaszai	201
IX. 6. Rokoni kapcsolatok	205
IX. 7. A nemek és a munkamegosztás	206
IX. 8. A nők jogi, vagyoni helyzete	208
X. TÁRSADALMI NEMMEL KAPCSOLATOS SPANYOL KÖZMONDÁSOK	210
X. 1. A férfi és a nő viszonya	210
X. 1. 1. Az asszony nem ér annyit, mint a férfi	210
X. 1. 2. A természet rendje szerint a férfi az úr a háznál.....	211
X. 1. 3. Az asszonyt engedelmességre kell szoktatni:.....	213
X. 1. 4. A hallgatás erénye.....	215
X. 2. Erkölcsi magatartás	216
X. 2. 1. Szüzesség.....	216
X. 2. 2. A szüzesség, erényesség őrzése	219
X. 2. 3. Az asszony csábít a bűnre	220
X. 3. Külső és belső tulajdonságok	222
X. 3. 1. Külső tulajdonságok: szépség.....	222
X. 3. 2. Belső tulajdonságok.....	224
X. 4. Házasság	233
X. 4. 1. Párválasztás	234
X. 4. 2. Agglegény, vénlány	237
X. 4. 3. Jó asszony – rossz asszony.....	239
X. 4. 4. Második házasság.....	241

X. 4. 5. A házasság és az alternatív párkapcsolati formák.....	243
X. 5. A nő és a férfi életének szakaszai.....	246
X. 6. Rokoni kapcsolatok	248
X. 7. A nemek és a munkamegosztás.....	249
X. 8. A nők jogi, vagyoni helyzete.....	252
XI. A MAGYAR ÉS A SPANYOL KÖZMONDÁSOK TARTALMI ALAPÚ	
ÖSSZEVETÉSE	254
XI. 1. Különbségek.....	254
XI. 2. Hasonlóságok.....	257
XI. 3. Lexikai elemzés	257
XI. 4. Az európai poverbiumkins	259
XII. KITEKINTÉS A JELENBE	263
XII. 1. A közmondás mint műfaj napjainkban	263
XII. 1. 1. A közmondások szerepvesztése a modern társadalmakban ...	263
XII. 2. A közmondások újrafelhasználása: dekompozíció.....	264
XII. 3. Közmondások és társadalmi nemi sztereotípiák napjainkban.....	266
XII. 3. 1. Sztereotípiák és közmondás.....	268
XII. 3. 2. Hagyományozás – sztereotípiák - közmondás.....	269
XII. 3. 3. Közmondás – sztereotípiák – szerepteória.....	270
XII. 3. 4. Szerepteória és fejlődépszichológia	271
XII. 3. 5. Nemi sztereotípiák a közmondásokban	271
XII. 3. 6. A nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotípiák a XX. század ..	275
XIII. ZÁRÓFEJEZET	279
XIII. 1. Történelem: életkor és maszkulinitás	279
XIII. 2. Frazeológiai egységek történeti vizsgálata: tartalom és forma	
.....	281
XIII. 3. Közmondás és funkció.....	282
XIII. 3. 1. Didaktikai.....	283
XIII. 3. 2. Retorikai.....	283
XIII. 3. 3. Stilisztikai.....	283
XIII. 3. 4. Szocializációs.....	284
XIII. 4. A proverbium és a középkori gondolkodás.....	286
XIII. 5. A társadalmi nem, avagy Európa kulturális határai.....	287

Függelék	301
Bibliográfia.....	320